

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

ЖУРКІН ЄГОР ІГОРОВИЧ

УДК 94:[321.7:323.2:342.722](477)"1990/2004"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

Інститути громадянського суспільства в державотворчих процесах

України 1990–2004 рр.: історичний аспект

032 — Історія та археологія

03 — Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Журкін Є.І.

Науковий керівник: Пижик Андрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент.

Київ — 2026

АНОТАЦІЯ

Журкін Є. І. Інститути громадянського суспільства в державотворчих процесах України 1990–2004 рр.: історичний аспект — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. — Київ, 2026.

Актуальність проблеми дослідження. На початку 1990-х рр. відбулися докорінні геополітичні та суспільно-політичні зміни, пов'язані з припиненням існування СРСР та відновленням незалежності України. Невід'ємною складовою частиною розвитку демократичної української держави стало становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів. Саме інститути громадянського суспільства виступають важливим механізмом забезпечення участі громадян у суспільно-політичному житті, сприяють формуванню демократичних практик, розвитку громадянської активності та налагодженню ефективного діалогу між суспільством і владою. Усвідомлення значущості діяльності інститутів громадянського суспільства для державотворчих процесів відображено в затвердженій Указом Президента України «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр.» (№ 487/2021 від 27.09.2021 р.). Відповідно до документа стратегічним пріоритетом визначено взаємодію держави та інститутів громадянського суспільства, яка має ґрунтуватися на принципі партнерства, що передбачає залучення громадськості до всіх етапів формування та реалізації державної політики.

Сучасний етап розвитку громадянського суспільства спирається на традиції громадянської активності, сформовані у процесі суспільно-політичних трансформацій в часи відновлення та розбудови незалежної України. Впродовж 1990–2004 рр. змінювалася роль, яку відігравали інститути

громадянського суспільства в державотворчих процесах. Вплив одних інститутів на державотворчі процеси зростав, інших навпаки зменшувався.

Інститути громадянського суспільства представляли і захищали права та інтереси громадян, відстоювали демократичні цінності, забезпечували громадський контроль за діяльністю органів влади. Серед інститутів громадянського суспільства найбільший вплив на державотворчі процеси в Україні у 1990–2004 рр. здійснювали громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа, які формували громадську думку, здійснювали контроль за діяльністю органів державної влади та проведенням виборчих кампаній, мобілізували населення на проведення масових протестних акцій. Саме масові акції протесту 2000–2001 рр. та Помаранчева революція продемонстрували здатність інститутів громадянського суспільства консолідувати суспільство навколо захисту демократичних шляхів розвитку держави та засвідчили спроможність впливати на ухвалення політичних рішень.

Вивчення становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні та впливу його інститутів на державотворчі процеси у 1990–2004 рр. дозволить врахувати досвід попередніх періодів на сучасному етапі державотворення. Дослідження еволюції та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні на початковому етапі розбудови незалежної держави дає змогу простежити історичні передумови формування сучасної моделі взаємодії між суспільством та державою.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990–2004 рр.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної наукової теми, яка ще не була предметом окремого наукового вивчення. Особистий внесок автора полягає у наведених нижче положеннях і висновках, які виносяться на захист.

Уперше:

- здійснено комплексний історичний аналіз впливу інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси в Україні в 1990–2004 рр. як самостійного чинника політичних трансформацій періоду становлення та розбудови незалежної української держави;
- системно досліджено участь громадських організацій, політичних партій, профспілок та незалежних медіа у суспільно-політичних подіях, які визначали напрямки розвитку держави;
- поєднано широкий масив архівних матеріалів, документів громадських організацій, публікацій незалежних медіа, програмових документів політичних партій, для реконструювання механізмів діяльності інститутів громадянського суспільства як самостійного чинника державотворення.

Удосконалено:

- дослідження еволюції інститутів громадянського суспільства в Україні в період становлення та розвитку незалежної української держави;
- аргументацію щодо розгляду політичних партій як важливих інститутів громадянського суспільства, що виконують функцію представництва суспільних інтересів до моменту входження до парламенту;

Отримали подальший науковий розвиток:

- наукові підходи до трактувань понять «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» шляхом критичного аналізу наявних концепцій;
- аналіз участі громадських організацій, профспілок, політичних партій та незалежних медіа у залученні громадян до виборчих кампаній та масових протестних рухів;
- висвітлення значення інститутів громадянського суспільства у формуванні політичної культури, розвитку громадської активності та утвердженні демократичних засад державотворення в Україні.

Огляд наукової літератури, результати якого представлено в підрозділі 1.1, засвідчив, що проблематика громадянського суспільства та його

інститутів в Україні переважно перебувала у фокусі досліджень політологів, філософів, юристів, фахівців з державного управління, а також істориків. У межах дисертаційного дослідження було опрацьовано основні концептуальні напрацювання провідних зарубіжних та українських науковців, що дозволило окреслити теоретичні підходи до розуміння сутності інститутів громадянського суспільства та визначити ступінь наукового опрацювання проблеми.

Джерельну базу дослідження, яка складається з неопублікованих та опублікованих джерел, проаналізовано в підрозділі 1.2. Значну частину становлять архівні матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у м. Києві. Серед опублікованих джерел опрацьовано збірники документів, що висвітлюють діяльність громадських організацій та політичних партій, хронологію ключових суспільно-політичних подій, а також виступи, інтерв'ю та спогади провідних політичних діячів. Важливе місце в дослідженні посіли матеріали незалежних періодичних видань, які дозволили простежити суспільні настрої, хід публічних дискусій, вплив журналістів на перебіг ключових подій.

У підрозділі 1.3. розкрито методологічні засади дослідження, яке має міждисциплінарний характер і поєднує інструментарій історичної науки, політології, філософії, права та наук державного управління. Такий підхід забезпечив комплексний аналіз інститутів громадянського суспільства як активного суб'єкта державотворчих процесів, а також дозволив використати загальнонаукові та спеціальні методи для всебічного осмислення досліджуваної проблематики.

У підрозділі 2.1 дисертаційного дослідження здійснено теоретичне осмислення феномену громадянського суспільства та його інститутів в контексті державотворчих процесів в Україні. На основі аналізу наукових підходів обґрунтовано приналежність політичних партій, громадських організацій, професійних спілок та незалежних медіа до інститутів

громадянського суспільства. Водночас у роботі наведено власні підходи до трактування інститутів громадянського суспільства, зокрема запропоновано розглядати політичні партії як інститути громадянського суспільства до моменту їх входження до парламенту та набуття статусу суб'єктів державної влади. У межах підрозділу 2.2 простежено еволюцію основних інститутів громадянського суспільства впродовж 1990–2004 рр. Було проаналізовано специфіку формування громадянського суспільства в Україні на різних етапах державотворення та окреслено тенденції його інституційного розвитку в досліджуваний період.

У підрозділі 3.1 дисертації всебічно досліджено вплив інститутів громадянського суспільства на ключові політичні процеси в Україні в 1990–2004 рр. Була висвітлена трансформація форм та механізмів участі громадських організацій, політичних партій, незалежних медіа та профспілок у політичних процесах від проголошення незалежності України до Помаранчевої революції включно. Інститути громадянського суспільства брали участь в конституційному процесі, зокрема подавали власні проєкти Основного Закону, залучали громадян до публічних дискусій та обговорень, а також налагоджували взаємодію з медіа, які забезпечували широку суспільну комунікацію та сприяли всенародному обговоренню конституційних проєктів. Окремо було висвітлено вплив інститутів громадянського суспільства на проведення Всеукраїнських референдумів 1991 р. та 2000 р. Значне місце в підрозділі відведено аналізу участі інститутів громадянського суспільства в масових суспільно-політичних акціях, зокрема революції на граніті, акції «Україна без Кучми» та Помаранчевій революції. Розглянуто взаємодію інститутів громадянського суспільства в організації протестів, активність студентських та молодіжних організацій в 1990 р., тиск на владу з вимогами забезпечення прозорого розслідування зникнення Г. Гонгадзе та недопущення фальсифікацій під час президентських виборів 2004 р. Окрему увагу приділено ролі незалежних медіа, які, попри адміністративний тиск з боку влади,

забезпечували об'єктивне інформування суспільства, сприяли формуванню громадської думки та впливали на прийняття політичних рішень.

У підрозділі 3.2 проаналізовано вплив інститутів громадянського суспільства на підготовку та проведення парламентських виборів 1990 р., 1994 р., 1998 р. та 2002 р. і президентських виборів 1991 р., 1994 р., 1999 р. та 2004 р. Висвітлено діяльність політичних партій, громадських організацій, профспілок та медіа, зокрема їхню участь у забезпеченні прозорості виборчого процесу та ініціюванні й проведенні соціологічних опитувань, а також реалізації інформаційних та мобілізаційних кампаній, які були спрямовані на залучення громадян до активної участі у виборах.

Отже, у дисертаційному дослідженні доведено, що інститути громадянського суспільства впродовж 1990–2004 рр. сформувалися як важливий і самостійний суб'єкт державотворчих процесів, суттєво впливали на становлення та розбудову незалежної української держави. Теоретично осмислено та підтверджено, що політичні партії, громадські організації, профспілки та незалежні медіа виступали ключовими інститутами громадянського суспільства, які впливали на державотворення в Україні впродовж досліджуваного періоду. Вони виконували функції представництва суспільних інтересів, громадського контролю, відігравали важливу роль у проголошенні незалежності України, ухваленні Конституції України, у політичних процесах, зокрема виборчих кампаніях та масових акціях громадської непокори, забезпечували взаємозв'язок суспільства і держави.

Практичне значення отриманих в дисертації результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових дослідженнях з історії України, історії громадянського суспільства та політичної історії новітнього періоду. Матеріали роботи можуть бути корисними для науковців, викладачів та студентів, які досліджують тематику новітньої історії України, історії державотворення, історії політичних партій і громадських рухів. Результати дослідження можуть використовуватися у практичній діяльності органів

державної влади та місцевого самоврядування, недержавних громадських організацій, політичних партій та медіа.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадські організації, політичні партії, медіа, молодіжні організації, профспілки, інституціоналізація, державотворчі процеси, політичні інститути, політичні процеси, політичні режими, публічне управління, демократія, політичний діалог.

SUMMARY

Yehor Zhurkin. Civil society institutions in the state-building processes of Ukraine 1990–2004: historical aspect.

The thesis for the PhD degree (Historical Science), specialty 032 – “History and Archaeology.” Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. — Kyiv, 2026.

Relevance of the research problem. In the early 1990s, fundamental geopolitical and socio-political changes took place following the dissolution of the Soviet Union and the restoration of Ukraine’s independence. The emergence of civil society and the functioning of its institutions became an integral part of the development of a democratic Ukrainian state. It is precisely civil society institutions that serve as a vital mechanism for ensuring citizen participation in socio-political life, fostering the formation of democratic practices, promoting civic engagement, and establishing effective dialogue between society and the government. Recognition of the significance of civil society institutions’ activities for state-building processes is reflected in the “National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021–2026” (No. 487/2021 of September 27, 2021), approved by a Decree of the President of Ukraine. According to the document, the strategic priority is defined as the interaction between the state and civil society institutions, which must be based on the principle of partnership, involving the public in all stages of the formation and implementation of state policy.

The current stage of civil society development draws on traditions of civic engagement formed during the socio-political transformations of Ukraine’s restoration and development as an independent nation. Between 1990 and 2004, the role played by civil society institutions in state-building processes changed. The influence of some institutions on state-building processes grew, while that of others, conversely, declined.

Civil society institutions represented and defended the rights and interests of citizens, upheld democratic values, and ensured public oversight of government activities. Among civil society institutions, the greatest influence on state-building

processes in Ukraine during 1990–2004 was exerted by civic organizations, trade unions, political parties, and independent media, which shaped public opinion, monitored the activities of government bodies and the conduct of election campaigns, and mobilized the population to hold mass protests. It was precisely the mass protests of 2000–2001 and the Orange Revolution that demonstrated the ability of civil society institutions to consolidate society around the defense of democratic paths of state development and proved their capacity to influence political decision-making.

Studying the formation and development of civil society in Ukraine and the influence of its institutions on state-building processes in 1990–2004 will allow us to take into account the experience of previous periods at the current stage of state-building. Research into the evolution and functioning of civil society institutions in Ukraine during the initial stage of building an independent state makes it possible to trace the historical preconditions for the formation of the modern model of interaction between society and the state.

The aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of the activities of civil society institutions and their impact on state-building processes in Ukraine during 1990–2004.

The scientific novelty of the study lies in the formulation and development of a topical scientific theme that has not yet been the subject of a separate scientific study. The author's personal contribution consists of the following propositions and conclusions, which are presented for defense.

For the first time:

- a comprehensive historical analysis has been conducted of the influence of civil society institutions on state-building processes in Ukraine in 1990–2004 as an independent factor in the political transformations of the period of the formation and development of the independent Ukrainian state;
- the participation of civil society organizations, political parties, trade unions, and independent media in the socio-political events that shaped the direction of the state's development has been systematically examined;

- a broad array of archival materials, documents from civil society organizations, independent media publications, and political parties' programmatic documents has been combined to reconstruct the mechanisms of civil society institutions' activities as an independent factor in state-building.

The following have been refined:

- research on the evolution of civil society institutions in Ukraine during the formation and development of the independent Ukrainian state;
- the argument for viewing political parties as important civil society institutions that represent public interests prior to entering parliament;

Further scientific development was achieved in:

- scientific approaches to interpreting the concepts of "civil society" and "civil society institutions" through a critical analysis of existing concepts;
- an analysis of the participation of civil society organizations, trade unions, political parties, and independent media in engaging citizens in election campaigns and mass protest movements;
- highlighting the significance of civil society institutions in shaping political culture, developing civic engagement, and establishing democratic foundations for state-building in Ukraine.

A review of the scientific literature, the results of which are presented in Section 1.1, showed that the issues of civil society and its institutions in Ukraine have primarily been the focus of research by political scientists, philosophers, lawyers, public administration specialists, and historians. Within the scope of this dissertation research, the main conceptual works of leading foreign and Ukrainian scholars were analyzed, which made it possible to outline theoretical approaches to understanding the essence of civil society institutions and to determine the extent of scholarly research on the issue.

The study's source base, consisting of both unpublished and published sources, is analyzed in Section 1.2. A significant portion consists of archival materials held at the Central State Archive of Public Associations of Ukraine in Kyiv and the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine

in Kyiv. Among the published sources, we examined collections of documents covering the activities of public organizations and political parties, a chronology of key socio-political events, as well as speeches, interviews, and memoirs of leading political figures. Materials from independent periodicals played a significant role in the study, as they allowed for tracking public sentiment, the course of public debates, the influence of journalists on the course of key events, and citizens' reactions to state-building processes.

Subsection 1.3 outlines the methodological foundations of the study, which is interdisciplinary in nature and combines tools from history, political science, philosophy, law, and public administration. This approach ensured a comprehensive analysis of civil society institutions as active participants in state-building processes and allowed for the use of general scientific and specialized methods to thoroughly examine the subject matter.

Section 2.1 of the dissertation provides a theoretical analysis of the phenomenon of civil society and its institutions in the context of state-building processes in Ukraine. Based on an analysis of scholarly approaches, the study substantiates the classification of political parties, civic organizations, trade unions, and independent media as institutions of civil society. At the same time, the study presents original approaches to interpreting civil society institutions, specifically proposing that political parties be considered civil society institutions until they enter parliament and acquire the status of state authorities. Section 2.2 traces the evolution of the main civil society institutions during 1990–2004. It analyzes the specifics of civil society formation in Ukraine at various stages of state-building and outlines trends in its institutional development during the period under study.

Section 3.1 of the dissertation provides a comprehensive examination of the influence of civil society institutions on key political processes in Ukraine during 1990–2004. It highlights the transformation of the forms and mechanisms of participation by civil society organizations, political parties, independent media, and trade unions in political processes from the declaration of Ukraine's independence through the Orange Revolution. Civil society institutions participated in the

constitutional process, in particular by submitting their own drafts of the Constitution, engaging citizens in public discussions and debates, and establishing cooperation with the media, which ensured broad public communication and facilitated nationwide discussion of constitutional drafts. The influence of civil society institutions on the conduct of the All-Ukrainian referendums of 1991 and 2000 was highlighted separately. A significant portion of the chapter is devoted to analyzing the participation of civil society institutions in mass socio-political actions, particularly the Revolution on Granite, the “Ukraine Without Kuchma” campaign, and the Orange Revolution. The section examines the interaction of civil society institutions in organizing protests, the activism of student and youth organizations in 1990, and the pressure exerted on the authorities to ensure a transparent investigation into the disappearance of G. Gongadze and to prevent fraud during the 2004 presidential elections. Particular attention is paid to the role of independent media, which, despite administrative pressure from the authorities, ensured the objective dissemination of information to the public, contributed to the formation of public opinion, and influenced political decision-making.

Subsection 3.2 analyzes the influence of civil society institutions on the preparation and conduct of the parliamentary elections of 1990, 1994, 1998, and 2002, and the presidential elections of 1991, 1994, 1999, and 2004. The activities of political parties, civil society organizations, trade unions, and the media are examined, particularly their role in ensuring the transparency of the electoral process, initiating and conducting opinion polls, and implementing information and mobilization campaigns aimed at encouraging citizens to actively participate in elections.

Thus, this dissertation demonstrates that, between 1990 and 2004, civil society institutions emerged as important and independent actors in state-building processes, significantly influencing the formation and development of the independent Ukrainian state. It has been theoretically analyzed and confirmed that political parties, civil society organizations, trade unions, and independent media served as key civil society institutions that influenced state-building in Ukraine during the

period under study. They fulfilled the functions of representing public interests and exercising public oversight; played a vital role in the declaration of Ukraine's independence, the adoption of the Constitution of Ukraine, and political processes—including election campaigns and mass acts of civil disobedience; and ensured the connection between society and the state.

The practical significance of the findings presented in this dissertation lies in their potential application in future research on the history of Ukraine, the history of civil society, and the political history of the modern era. The materials in this work may be useful to scholars, faculty, and students studying the modern history of Ukraine, the history of state-building, and the history of political parties and social movements. The research findings can be applied in the practical activities of state authorities and local self-government bodies, non-governmental organizations, political parties, and the media.

Keywords: civil society, civil society institutions, civic organizations, political parties, media, youth organizations, trade unions, institutionalization, state-building processes, political institutions, political processes, political regimes, public administration, democracy, political dialogue.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Журкін Є., 2023, Політичні партії як інститути громадянського суспільства в Україні, *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (історія)*, 2 (157), 24–31.
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157>
2. Журкін Є., 2024, Діяльність засобів масової інформації в контексті становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні (1990–2004 рр.), *Часопис української історії*, 50, 98–107.
<https://doi.org/10.17721/2522-4611.2024.50.10>
3. Журкін Є., 2025, Участь інститутів громадянського суспільства в політичних процесах в Україні на початку ХХІ століття, *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 1 (28), 91–102.
<https://doi.org/10.15421/172512>
4. Журкін Є. І., 2025, Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні: теоретичні підходи, *Громадянське суспільство України: стан і перспективи розвитку в умовах російсько-української війни: монографія*, 195–213

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Журкін Є., 2023, Політичні партії як інститут громадянського суспільства в Україні: сучасний дискурс, *Каразінські читання (історичні науки) Тези доповідей 76-ї Міжнародної конференції молодих вчених*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 162–164
2. Zhurkin Y., 2023, Civil society institutions in the legal documents of independent Ukraine, *The XIX International Scientific and Practical Conference «Actual methods of development of science and education»*, Boston, USA, 110–114
3. Журкін Є., 2024, Інститути громадянського суспільства в незалежній Україні, *Публічне управління в Україні: історичний досвід та*

перспективи розвитку. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 96–99

4. Журкін Є., 2024, Засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства в Україні (1990-2004), *The current state of the organization of scientific activity in the world*», Мадрид, Іспанія, 200–203
5. Журкін Є., 2025, Вплив інститутів громадянського суспільства на перебіг політичної акції «Україна без Кучми, XXVIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Український соціум: соціально-гуманітарний аналіз сучасності та прогноз майбутнього», м. Харків: «Право», 3–5
6. Журкін Є.І., 2025, Роль інститутів громадянського суспільства в становленні незалежної України (1990-2004 рр.), *Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень»*, Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 62–65

ЗМІСТ

Вступ.....	18
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження.....	24
1.1. Історіографія наукового дослідження.....	24
1.2. Джерельна база.....	49
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	58
Розділ 2. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник державотворення в Україні.....	63
2.1. Теоретичні засади інституціоналізації громадянського суспільства.....	63
2.2. Еволюція інститутів громадянського суспільства в Україні.....	90
Розділ 3. Участь інститутів громадянського суспільства в політичних процесах в Україні.....	135
3.1. Трансформація форм та механізмів участі інститутів громадянського суспільства у політичних процесах.....	136
3.2. Інститути громадянського суспільства в парламентських та президентських виборах в Україні.....	179
Висновки.....	207
Список використаних джерел та літератури.....	214

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку 1990-х рр. відбулися докорінні геополітичні та суспільно-політичні зміни, пов'язані з припиненням існування СРСР та відновленням незалежності України. Невід'ємною складовою частиною розвитку демократичної української держави стало становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів. Саме інститути громадянського суспільства виступають важливим механізмом забезпечення участі громадян у суспільно-політичному житті, сприяють формуванню демократичних практик, розвитку громадянської активності та налагодженню ефективного діалогу між суспільством і владою. Усвідомлення значущості діяльності інститутів громадянського суспільства для державотворчих процесів відображено в затвердженій Указом Президента України «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр.» (№ 487/2021 від 27.09.2021 р.). Відповідно до документа стратегічним пріоритетом визначено взаємодію держави та інститутів громадянського суспільства, яка має ґрунтуватися на принципі партнерства, що передбачає залучення громадськості до всіх етапів формування та реалізації державної політики.

Сучасний етап розвитку громадянського суспільства спирається на традиції громадянської активності, сформовані у процесі суспільно-політичних трансформацій в часи відновлення та розбудови незалежної України. Впродовж 1990–2004 рр. змінювалася роль, яку відігравали інститути громадянського суспільства в державотворчих процесах. Вплив одних інститутів на державотворчі процеси зростав, інших навпаки зменшувався.

Інститути громадянського суспільства представляли і захищали права та інтереси громадян, відстоювали демократичні цінності, забезпечували громадський контроль за діяльністю органів влади. Серед інститутів громадянського суспільства найбільший вплив на державотворчі процеси в

Україні у 1990–2004 рр. здійснювали громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа, які формували громадську думку, здійснювали контроль за діяльністю органів державної влади та проведенням виборчих кампаній, мобілізували населення на проведення масових протестних акцій. Саме масові акції протесту 2000–2001 рр. та Помаранчева революція продемонстрували здатність інститутів громадянського суспільства консолідувати суспільство навколо захисту демократичних шляхів розвитку держави та засвідчили спроможність впливати на ухвалення політичних рішень.

Вивчення становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні та впливу його інститутів на державотворчі процеси у 1990–2004 рр. дозволить врахувати досвід попередніх періодів на сучасному етапі державотворення. Дослідження еволюції та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні на початковому етапі розбудови незалежної держави дає змогу простежити історичні передумови формування сучасної моделі взаємодії між суспільством та державою.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси, які впливали на функціонування громадянського суспільства в Україні у 1990–2004 рр.

Предметом дослідження є зміст, форми і методи діяльності інститутів громадянського суспільства в 1990–2004 рр., спрямовані на забезпечення демократичного державотворення в Україні.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990–2004 рр.

Для досягнення поставленої мети дисертаційного дослідження передбачено розв'язання таких завдань:

- Охарактеризувати існуючу історіографію, присвячену функціонуванню інститутів громадянського суспільства, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;

- Проаналізувати існуючі концептуальні підходи до понять «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства»;
- Визначити ключові інститути громадянського суспільства, які здійснювали найбільший вплив на державотворчі процеси в Україні;
- Дослідити основні етапи формування та розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні;
- З'ясувати вплив інститутів громадянського суспільства на політичні процеси в Україні;
- Висвітлити діяльність інститутів громадянського суспільства під час виборів народних депутатів Верховної Ради та Президента України;
- Визначити роль інститутів громадянського суспільства в державотворчих процесах в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1990–2004 рр. Нижня межа зумовлена проведенням перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р., що стало початковим етапом участі інститутів громадянського суспільства в політичному житті України. Верхня межа пов'язана з подіями Помаранчевої революції листопада–грудня 2004 р., які засвідчили ефективність впливу інститутів громадянського суспільства на державно-політичні процеси в Україні.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України в межах державного кордону.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної наукової теми, яка ще не була предметом окремого наукового вивчення.

Уперше:

- здійснено комплексний історичний аналіз впливу інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси в Україні в 1990–2004 рр. як самостійного чинника політичних трансформацій періоду становлення та розбудови незалежної української держави;

- системно досліджено участь громадських організацій, політичних партій, профспілок та незалежних медіа у суспільно-політичних подіях, які визначали напрямки розвитку держави;
- поєднано широкий масив архівних матеріалів, документів громадських організацій, публікацій незалежних медіа, програмових документів політичних партій, для реконструювання механізмів діяльності інститутів громадянського суспільства як самостійного чинника державотворення.

Удосконалено:

- дослідження еволюції інститутів громадянського суспільства в Україні в період становлення та розвитку незалежної української держави;
- аргументацію щодо розгляду політичних партій як важливих інститутів громадянського суспільства до набуття парламентського статусу;

Отримали подальший науковий розвиток:

- наукові підходи до трактувань понять «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» шляхом критичного аналізу наявних концепцій;
- аналіз участі громадських організацій, профспілок, політичних партій та незалежних медіа у залученні громадян до виборчих кампаній та масових протестних рухів;
- висвітлення значення інститутів громадянського суспільства у формуванні політичної культури, розвитку громадської активності та утвердженні демократичних засад державотворення в Україні.

Практичне значення отриманих в дисертації результатів полягає у можливості їх застосування в подальших наукових дослідженнях з історії України, історії громадянського суспільства та політичної історії новітнього періоду. Матеріали можуть бути використані науковцями, викладачами й студентами, які вивчають процеси державотворення, розвиток громадянського суспільства, політичних партій, громадських рухів та незалежних медіа. Одержані результати можуть практично застосовувати представники органів

державної влади та місцевого самоврядування, недержавних громадських організацій, політичних партій й медіа, зокрема під час розроблення механізмів взаємодії між державою та інститутами громадянського суспільства, а також у роботі аналітичних центрів і громадських ініціатив, спрямованих на розвиток демократичних процесів в Україні.

Особистий внесок здобувача полягає у тому, що всі наукові положення та результати, представлені у дисертації, отримані автором самостійно. Публікації за темою дисертаційного дослідження також підготовлені ним одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також на восьми наукових конференціях. Окремі результати дослідження були представлені у вигляді доповідей на наукових заходах: 76-й Міжнародній конференції молодих вчених Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Харків, 2023), Літній школі Демократії «Україна на шляху до ЄС» при Вроцлавському університеті (Вроцлав, 2024), Всеукраїнській конференції молодих вчених при Українському католицькому університеті (Львів, 2025), 12-й Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Київ, 2025), Міжнародному симпозіумі аспірантів «Нові перспективи в українознавстві: транснаціональні, транскультурні та транслокальні погляди» при Центрі європейських та євразійських студій Школи глобальних питань і державної політики імені Мунка Університету Торонто (Торонто, 2026).

Публікації. За результатами дослідження було опубліковано три наукові статті в українських фахових виданнях, колективну монографію та шість праць, які додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, основної частини (трьох розділів та семи підрозділів), висновків та списку використаних джерел та літератури (41 сторінка, 468 найменувань). Загальний обсяг основного тексту дисертації (без анотації, списку використаних джерел та літератури) становить 193 сторінки.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження

Становлення, функціонування та інституціоналізація громадянського суспільства в Україні знайшли відображення у працях широкого кола науковців. Міждисциплінарність дослідження зумовлює залучення наукового доробку істориків, політологів, філософів, фахівців у галузі державного управління та дослідників правової науки. Історичний аналіз доповнюється політологічними інтерпретаціями функціонування інститутів громадянського суспільства, філософським осмисленням сутності громадянського суспільства, а також правовими підходами до розуміння механізмів взаємодії держави і суспільства. Особливого значення набуває синтез різних наукових традицій, що дозволяє глибше розкрити еволюцію інститутів громадянського суспільства та їх вплив на державотворчі процеси.

Джерельна база дослідження відзначається різноманітністю та репрезентативністю. Вона охоплює опубліковані документи та архівні матеріали, включаючи нормативно-правові акти, програмні документи політичних партій та громадських організацій, матеріали українських періодичних видань, а також статистичні дані, праці та спогади безпосередніх учасників подій.

Теоретико-методологічні засади також мають міждисциплінарний характер. Поєднання загальнонаукових та спеціальних методів, запозичених із різних галузей знань, дозволяє забезпечити цілісність дослідницького підходу, а також ґрунтовно відобразити складні процеси взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в 1990-2004 р.

1.1 Історіографія дослідження

Громадянське суспільство впливає на процеси демократичного розвитку держави, оскільки забезпечує можливість громадянам організовуватись, захищати свої права і свободи, контролювати діяльність державної влади.

Значущість цього феномену зумовила інтерес до нього з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників, у працях яких громадянське суспільство розглядається як індикатор рівня демократизації суспільства.

Суспільно-політичні процеси в Україні в 1990-х – на початку 2000-х рр. знайшли ґрунтовне висвітлення в українській науковій літературі. У багатьох працях політологи, історики, правознавці висвітлюють широкий спектр питань, пов'язаних із процесами становлення та розвитку громадянського суспільства, особливостями його інституалізації, а також із формами та механізмами впливу на державотворчі процеси. У наукових дослідженнях простежується динаміка взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, аналізуються політико-правові та соціокультурні чинники їхнього становлення, а також визначається роль цих інститутів у ключових етапах становлення української держави.

Загальні праці, у яких комплексно висвітлюються суспільно-політичні процеси в Україні у 1990–2004 рр., дозволяють відтворити політичну динаміку періоду, простежити взаємозв'язок між трансформаційними процесами та активністю громадян, а також зрозуміти, як у науковому дискурсі цього часу інтерпретувалося місце й значення громадянського суспільства та окремих його інститутів у розвитку держави.

Одним з перших досліджень періоду незалежності України, у якому розглядалися суспільно-політичні чинники формування незалежної держави, була наукова праця доктора історичних наук В. Литвина «Політична арена України: дійові особи та виконавці», написана у 1994 р. (Литвин, 1994). Дослідження охоплює аналіз діяльності основних політичних сил і провідних політичних діячів перших років незалежності, а також окреслює особливості трансформації державних інституцій та становлення нової політичної системи. Дослідник акцентував на ролі неформальних організацій у розбудові української держави. У праці «Україна: досвід та проблеми державотворення у 90-тих роках 20 століття» В. Литвин окремо наголосив на впливі суспільно-політичних змін на формування засад демократичного ладу (Литвин, 2001). У

контексті аналізу цього етапу автор відзначав зростання ролі громадськості у політичному житті країни, що знайшло відображення у розширенні публічної дискусії, активізації політичних партій та громадських об'єднань.

Історик О. Бойко у праці «Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку» розглядає головні аспекти державотворення, створення нових політичних сил та організацій, що впливає на формування громадянського суспільства (Бойко, 2002). Автор поєднує політологічний та історичний погляди висвітлення державотворчого процесу.

В. Баран у праці «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)», яка була видана у 2003 р., здійснив комплексний аналіз політичного, соціально-економічного та національно-культурного розвитку України у другій половині ХХ століття (Баран, 2003). Автор спирався на широке коло джерел, зокрема на маловідомі документи центральних архівів України. Окрему увагу в праці приділено впливу політики гласності на формування громадянського суспільства: зростанню ролі медіа, які почали висвітлювати «білі плями» національної історії, активізації інтелігенції, появі неформальних об'єднань і груп як ознак становлення нового громадського середовища. Значне місце в аналізі займає висвітлення діяльності Народного руху України, а також студентського руху, який став рушійною силою Революції на граніті.

Важливим внеском у вивчення суспільно-політичних процесів кінця радянського періоду є наукова праця доктора історичних наук В. Даниленка «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії», у якій комплексно проаналізовано ключові аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя радянської України в роки горбачовської перебудови, окреслено хід та наслідки трансформаційних процесів (Даниленко, 2018). Значне місце у праці відведено аналізу виникнення неформальних об'єднань: Українського культурологічного клубу, Української гельсінської спілки, Народного руху України, товариства «Меморіал», Товариства української мови тощо. Дослідник наголошує, що з утворенням Народного руху України відбулося істотне пожвавлення

громадського життя, зросла кількість масових політичних акцій з виразним національним складником ідеології організацій. Автор зробив висновок, що оформлення політичного плюралізму та становлення багатопартійності, поряд із зростанням впливу громадських рухів, засвідчували початок зародження громадянського суспільства в Україні.

С. Кульчицький у праці «Новітня історія України (1953–2023)» обґрунтовує провідну роль України у процесі розпаду СРСР, поєднуючи політичний, економічний та культурний виміри (Кульчицький, 2024). Аналізуючи суспільно-політичні процеси в Україні впродовж 1990–2004 рр. С. Кульчицький акцентує на ролі громадянського суспільства: розкриває історію становлення Народного руху України, висвітлює події Революції на граніті, аналізує ключові політичні процеси 1996–2002 рр. і детально описує перебіг та значення подій Помаранчевої революції. Також сутність, передумови та рушійні сили революційних подій 2004 року знайшли відображення у монографії С. Кульчицького «Помаранчева революція» (Кульчицький, 2005).

У науково-популярній праці історика Я. Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України» подано узагальнений огляд історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності (Грицак, 2025). Автор наголошує на ключових подіях, які привели до відродження української незалежності у 1991 р. та зазначає про еволюцію громадянського суспільства, яка сприяла цьому процесу. Історик наголошує, що під час Помаранчевої революції інститути громадянського суспільства максимально активізувалися.

Політичні процеси наприкінці 20 – на початку 21 ст. ґрунтовно проаналізовані у колективних наукових працях українських дослідників. Так, у 6 томі шеститомного наукового видання «Політична історія України. XX століття» висвітлено роль українського національного руху у процесах розпаду радянської держави, формування громадянського суспільства та процес проведення парламентських та президентських виборів впродовж 1990–2002 рр. (Майборода, Шаповал, Гарань, 2003). У колективній монографії «Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі

суспільного розвитку» автори висвітлюють вплив політичних партій на процес формування владних структур в незалежній Україні, їхню роль у розвитку громадянського суспільства (Солдатенко, 2007). У 3 книзі тритомного видання «Випробовуючи долю, гартуючи волю» В. Головка та Л. Якубова аналізують процеси становлення України в посттоталітарний період та вплив громадських організацій на процеси проведення перших демократичних виборів в Україні (Головка, Якубова, 2022).

Ключову роль у становленні незалежної України відіграла внутрішня політика перших президентів Л. Кравчука та Л. Кучми. У дисертації кандидати історичних наук О. Чернишевич «Становлення та розвиток інституту президентства в Україні (1991–2006 рр.)» аналізуються особливості соціально-економічного розвитку України, реакції громадянського суспільства на виклики економічної кризи 1993 р. (Чернишевич, 2009).

Внутрішню та зовнішню політику Л. Кучми проаналізував кандидат історичних наук С. Шкабко у своїй дисертації «Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975–2005 рр.)» (Шкабко, 2016). Автор висвітлив роль громадських організацій у комунікації з Адміністрацією Президента Л. Кучми у проведенні економічних реформ та реалізації законотворчих змін в Україні.

Отже, суспільно-політичні процеси в Україні 1990-х – початку 2000-х рр. знайшли відображення в узагальнюючих працях істориків. У низці робіт наголошувалося на значенні подій горбачовської перебудови, які привели до активізації громадських рухів та появи неформальних організацій, що сприяло пробудженню суспільної активності. Водночас у більшості праць увага зосереджувалася передусім на загальній політичній та соціально-економічній динаміці перехідного періоду, тоді як проблематика громадянського суспільства, його структур і форм діяльності залишалася висвітленою лише побіжно.

Становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні, його структурні елементи та специфіка функціонування в умовах розбудови

української держави опинилися в центрі дослідницьких зацікавлень представників насамперед політичної науки, фахівців із державного управління, юриспруденції та філософії. Саме вони заклали підґрунтя для теоретичного осмислення цього феномену, першими почали системно аналізувати сутність, структуру й основні функції громадянського суспільства в умовах посттоталітарних трансформацій і запропонували різні концептуальні підходи до його розуміння.

Вагомий внесок у теоретичне осмислення проблематики громадянського суспільства зробила докторка філософських наук А. Колодій. У монографії «На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні» авторка наголошує, що серед ключових завдань цього суспільного інституту особливе місце посідає функція контролю за діяльністю органів влади, яка є необхідною передумовою забезпечення прозорості та підзвітності держави громадянам (Колодій, 2002). У цьому контексті А. Колодій приділяє значну увагу ролі медіа, розглядаючи їх як один із фундаментальних інститутів громадянського суспільства, покликаний реалізовувати контрольну функцію та забезпечувати зворотний зв'язок між владними структурами і суспільством. Також авторка наголошує на важливості рівноваги між державою та громадянським суспільством. У праці «Траєкторія демократичного переходу в Україні» авторка аналізує вплив громадянського суспільства як опозиції на виборчий процес в Україні (Колодій, 2009).

Доктор філософських наук Ф. Рудич у монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» розглядає феномен становлення громадянського суспільства як закономірний процес творення демократичної держави (Рудич, 2006). На його думку, центральним елементом громадянського суспільства є особистість, яка постає основним носієм прав, свобод та інтересів. Відповідно, інституційну основу громадянського суспільства становлять соціальні структури, покликані

забезпечувати всебічну реалізацію особистісних потреб і прагнень. До таких структур учений відносив громадські об'єднання, політичні партії, засоби масової інформації та професійні спілки та ін., які виконують функцію посередників між громадянами та державою.

У колективній монографії «Громадянське суспільство: історія та сучасність» за редакцією докторки філософських наук Т. Розової, запропоновано концептуальний підхід до класифікації організацій громадянського суспільства за їхньою цільовою спрямованістю (Розова, 2010). Авторка наголошувала, що громадянське суспільство не може залишатися осторонь політичних процесів, а має бути безпосередньо залучене до формування політичних рішень. Найважливішими інституційними каналами такої участі, на її думку, виступають політичні партії та професійні спілки, які забезпечують організоване представництво інтересів громадян у політичній системі та впливають на формування державної політики.

Докторка політичних наук І. Кресіна у статті «Держава і громадянське суспільство» підкреслює, що рівень розвиненості громадянського суспільства є важливим індикатором здатності соціуму до самоорганізації і віддзеркаленням ступеня демократизації політичної системи (Кресіна, 2013). На думку дослідниці, одним із головних завдань громадянського суспільства є захист прав людини, авторка наголошує, що таким чином суспільні інтереси поєднуються з демократичними цінностями та правовими механізмами.

У праці «Партологія» за редакцією доктора політичних наук М. Обушного аналізуються особливості класифікації політичних партій у вітчизняній та зарубіжній традиціях, узагальнюється роль політичних партій, які відіграють ключову роль на політичні процеси як представники громадянського суспільства (Обушний, 2017).

У колективній праці «Національна ідентичність і громадянське суспільство», підготовленій колективом авторів під керівництвом Є.

Бистрицького, проблема громадянського суспільства розглядається крізь призму формування політичної нації та національно-культурної ідентичності (Бистрицький та ін., 2018). Автори підкреслюють, що сучасне теоретичне осмислення громадянського суспільства повинно враховувати його значення як чинника консолідації спільнот та утвердження демократичних цінностей. У новітній інтерпретації громадянське суспільство постає не лише як простір реалізації прав і свобод, але й як важливий елемент протидії будь-яким проявам деспотизму, що робить його невіддільним аспектом демократичного розвитку України.

У статті докторів наук з державного управління І. Лопушинського, В. Філіппової та Р. Плюща «Розбудова в Україні громадянського суспільства як механізм ефективного державотворення» громадянське суспільство трактується як інтегральне позначення всієї сукупності суспільних відносин, що не належать до сфери державно-політичних (Лопушинський та ін., 2021). Автори розглядають його як механізм соціальної взаємодії, який охоплює систему місцевого самоврядування, різноманітні об'єднання, суспільні рухи та канали публічної комунікації, що зберігають відносну автономію від держави. У статті визначено основні ознаки громадянського суспільства, проаналізовано провідні концепції його розуміння, а також підкреслено, що процес його формування передбачає створення умов для реальної підтримки народної ініціативи та вільного волевиявлення громадян.

Різні аспекти функціонування громадянського суспільства знайшли відображення у дослідженнях представників політичних наук. Так, у дисертації на здобуття ступеня доктора політичних наук «Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі України та країн Вишеградської групи)» Г. Зеленько аналізує чинники інституціоналізації громадянського суспільства, а також проводить компаративний аналіз впливу інститутів громадянського суспільства на суспільно-політичні процеси в різних країнах (Зеленько, 2007). Г. Зеленько у

колективній монографії «Політичні інститути та процеси у країнах Центральної та Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI ст.» ґрунтовно проаналізувала теоретичні засади взаємовідносин держави та громадянського суспільства та їхній вплив на суспільно-політичні процеси (Зеленько, 2023). На її думку, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства є одним із визначальних чинників демократичної трансформації політичної системи.

Докторка політичних наук Г. Малкіна у статті «Дилема безпеки та свободи: демократичний шлях України крізь війну та виклики консолідації» аналізує специфіку трансформацію української демократії з 1991 р. до сьогодні та акцентує увагу на ролі громадянського суспільства у формуванні національної ідентичності (Малкіна, 2025). Авторка наголошує на важливості інституціоналізації громадянського суспільства для демократичного розвитку, а також досліджує вплив інститутів громадянського суспільства на державотворення, легітимацію влади та формування ефективних механізмів взаємодії між державою і суспільством.

Доктор політичних наук О. Батрименко ґрунтовно дослідив взаємодію громадянського суспільства з державними інституціями, їхній вплив на формування державної політики, а також роль медіа, як інституту громадянського суспільства, в інформаційній війні (Батрименко, 2022, 2023). Доктор філософських наук М. Хилько дослідив взаємодію держави з неурядовими організаціями на прикладі Польщі та США, що важливо для розуміння спільних та відмінних рис розбудови громадянського суспільства в Україні та інших країнах (Хилько, 2023).

Доктор філософських наук В. Крисаченко приділяв особливу увагу дослідженню функціонування громадянського суспільства з історіософського погляду, розглядаючи його крізь призму євроінтеграційних процесів та утвердження європейських цінностей в українському суспільстві (Крисаченко, 2021, 2023, 2024).

Важливе місце у вивченні проблематики громадянського суспільства посідають праці провідних українських правознавців, які зосереджували увагу на нормативно-правовому регулюванні його діяльності та правових засадах функціонування окремих інститутів. У дослідженнях правознавців громадянське суспільство розглядається як правова категорія, що передбачає визначення правових механізмів його становлення та розвитку, забезпечення взаємодії з державними інститутами, а також закріплення гарантій реалізації прав і свобод громадян.

У монографії М. Требіна «Громадянське суспільство в Україні: процес формування та розвитку за роки незалежності» окремі розділи присвячені теоретичним аспектам поняття громадянського суспільства, особливостям його формування в Україні та взаємодії з правовою державою (Требін, 2013). Поєднання філософського та юридичного підходів надає дослідженню комплексного характеру. Автор доводить, що громадянське суспільство практично не існує у відриві від держави: у більшості випадків воно переплітається з її діяльністю, а його інститути покликані розв'язувати або сприяти розв'язанню складних державних завдань, зокрема реалізації гарантованих конституцією прав і свобод людини та громадянина. Водночас сама держава зацікавлена у тому, щоб громадяни підтримували й виконували ухвалені нею рішення. У монографії здійснено аналіз стану розвитку інститутів громадянського суспільства, визначено актуальні проблеми його формування крізь призму євроінтеграційних прагнень України.

Монографія українських правознавців В. Цимбалюка, В. Гришка та І. Міщука «Формування та становлення громадянського суспільства в Україні» присвячена комплексному аналізу соціально-правових аспектів розвитку громадянського суспільства та особливостей його взаємодії з правовою державою (Цимбалюк, Гришко, Міщук, 2019). Автори розглядають громадянське суспільство як сукупність громадян, їхніх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних системою суспільних відносин, що вирізняються

високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури. Ці відносини, за визначенням дослідників, перебувають поза межами безпосереднього регулювання з боку держави, але водночас охороняються та гарантуються нею. Праця вирізняється комплексністю підходу й поєднує правовий аналіз із вивченням соціокультурних чинників становлення громадянського суспільства.

Важливі аспекти взаємодії держави та громадянського суспільства у процесі модернізації правових та управлінських механізмів розглянуто у статті О. Онищенко «Громадянське суспільство: тенденції становлення» (Онищенко, 2002). Автор підкреслює, що трансформація державного управління та розвиток нормативно-правової бази України зумовлює суттєве зростання ролі громадянського суспільства. На його думку, для забезпечення сталого розвитку та підвищення якості життя громадян сучасна держава не лише може, а й повинна залучати інститути «третього сектору» до виконання державних завдань та функцій. Водночас такий рівень співпраці можливий суто в умовах демократичної, правової держави, де громадяни не лише користуються гарантованими правами та свободами, але й беруть активну участь в управлінні державними справами.

Докторка юридичних наук О. Лотюк у статті «Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства» висвітлила різні трактування термінів «громадянське суспільство» та «інститут громадянського суспільства» (Лотюк, 2014). Авторка у підсумку дала власне визначення цього феномену: зазначила, що необхідно зважати на загальнолюдські цінності, а не лише на особливості держави як правової структури при визначенні громадянського суспільства.

У статті Н. Оніщенко «Держава, громадянське суспільство та громадське життя: деякі аспекти розгляду» проаналізовано характер взаємодії громадянського суспільства з державними інститутами (Оніщенко, 2017). Авторка наголошує, що громадянське суспільство має здійснювати вплив на

державу, але разом з тим зберігати власну автономію. Громадянське суспільство здебільшого трактується як сукупність індивідів та їх об'єднань, що володіють розвиненими політичними, правовими, культурними й економічними зв'язками та функціонують формально незалежно від держави, хоча й перебувають із нею в постійній взаємодії. Такий підхід підкреслює як самостійність, так і взаємозалежність обох систем у процесі демократичного розвитку.

У працях істориків громадянське суспільство розглядається у контексті трансформаційних процесів, які відбувалися в Україні після відновлення незалежності, формування демократичних інститутів та взаємодії між суспільством і державою. У них можна простежити еволюцію наукових підходів до визначення ролі та значення громадянського суспільства в державотворчих процесах.

Колективна монографія під загальною редакцією доктора історичних наук А. Кудряченка «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» присвячена дослідженню розвитку вітчизняної політичної системи та інститутів громадянського суспільства в умовах трансформаційних процесів (Кудряченко, 2007). Автор пропонує визначення громадянського суспільства як цілісної системи, що забезпечує життєдіяльність політичної, економічної, соціокультурної та духовної сфер, їхнє відтворення, а також передавання суспільних цінностей від покоління до покоління. У праці поєднано теоретичний аналіз з урахуванням українських реалій і європейського досвіду, що дозволяє простежити як специфіку вітчизняного шляху становлення громадянського суспільства, так і його відповідність загальним демократичним тенденціям.

Дисертаційне дослідження кандидата історичних наук М. Заплетнюка «Формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х рр. (історичний аспект)» присвячене комплексному аналізу економічних, політичних та соціальних чинників формування громадянського суспільства в період

становлення незалежної української держави (Заплетнюк, 2016). Значну увагу автор приділяє ролі економічних перетворень у формуванні громадянської активності, взаємозв'язку держави та інститутів громадянського суспільства, а також впливу цих інститутів на зовнішньополітичний курс України. М. Заплетнюк обґрунтовує тезу про історичну первинність громадянського суспільства стосовно держави та його провідну роль у процесі взаємодії. На його думку, громадянське суспільство охоплює всі сфери соціального життя, а завдяки вільно створеним громадськими об'єднанням захищає як колективні, так і приватні інтереси, впливає на державу та суспільство ненасильницькими політичними й ідеологічними методами.

Дисертаційне дослідження кандидатки історичних наук Н. Мороз «Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991–2010)» присвячене вивченню законодавчих засад розбудови громадянського суспільства та аналізу процесів впровадження його принципів у державно-політичну, соціально-економічну та духовно-культурну сфери (Мороз, 2018). Авторка виокремлює ключові етапи еволюції законодавства, що регулює діяльність інститутів громадянського суспільства, та простежує їхню роль у трансформаційних процесах українського суспільства. Значну увагу приділено аналізу становлення і розвитку політичних партій як важливого інституту громадянського суспільства, а також вивченню особливостей суспільно-політичного життя в контексті легітимізації діяльності громадських організацій і партій та їхнього впливу на формування громадської думки й політичної культури в Україні.

Кандидат історичних наук Ю. Перга у статті «Політична участь як європейська цінність: роль громадянської активності у формуванні політики Європейського Союзу» аналізує еволюцію впливу громадянського суспільства на демократичне управління в Україні з 1992 р. до сьогодні (Перга, 2025).

Отже, аналіз наукових праць, присвячених проблематиці громадянського суспільства в Україні, свідчить про значну

міждисциплінарність досліджень та широке коло підходів до визначення його сутності, структури та функцій. Сукупність розглянутих робіт формує цілісне уявлення про концептуальні підходи до вивчення громадянського суспільства в українських реаліях, дозволяє простежити еволюцію наукових поглядів і визначити ключові аспекти, що потребують подальшого дослідження.

Громадянське суспільство реалізує свої функції через окремі інститути, які забезпечують втілення громадської активності та впливають на формування демократичного середовища. До таких інститутів належать громадські організації, політичні партії, недержавні медіа, професійні спілки, молодіжні організації, благодійні фонди, релігійні організації тощо. Кожен із них має власну специфіку розвитку, форми взаємодії з державними структурами, виконує різні функції.

Питання функціонування громадських організацій в Україні знайшло відображення у дисертаціях, монографіях, статтях, у яких аналізуються правові, організаційні та соціальні засади діяльності громадських об'єднань, особливості їхньої інституціоналізації в умовах трансформації українського суспільства.

Українські правознавці Т. Слинько та О. Кушнарєнко у праці «Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні» здійснили аналіз української нормативно-правової бази, що регулює діяльність громадських об'єднань, розглянули способи їхнього закріплення в Конституції України, а також провели порівняльний аналіз із положеннями міжнародних правових актів. Автори запропонували умовну класифікацію громадських організацій залежно від напрямів їхньої діяльності, що дає змогу глибше зрозуміти структурне різноманіття громадянського суспільства (Слинько, Кушнарєнко, 1998).

У колективній монографії «Третій сектор в Україні: проблеми становлення» висвітлюються питання розвитку третього сектора, а саме

громадських об'єднань, які до нього належать, як невіддільного складника громадянського суспільства (Шевченко, 2001). Особливу увагу приділено соціополітологічній суті становлення третього сектора, моделям функціонування в Європі та історико-культурним і законодавчим умовам його становлення в Україні.

Дисертація кандидата політичних наук В. Пащенко «Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні» присвячена формуванню методологічних підходів до вивчення творення та діяльності неурядових організацій, а також оцінці їхнього розвитку та перспектив в українських умовах (Пащенко, 2005). У роботі визначено та охарактеризовано основні етапи становлення й наукові школи, що розробляли теорію громадянського суспільства, а також окреслено принципи дослідження неурядових організацій як однієї з його ключових форм. Автор здійснює типологізацію неурядових структур за напрямками діяльності. Окрему увагу В. Пащенко приділив аналізу різних трактувань поняття «громадська організація», а також запропонував власну дефініцію, у межах якої терміни «неурядові організації», «некомерційні структури» та «громадські об'єднання» розглядаються як синонімічні. Такі організації віднесено до третього сектору, що охоплює інституції, які діють поза системою державного управління та ринкових відносин і не мають комерційних цілей.

Дисертаційне дослідження кандидатки історичних наук О. Горбачової «Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. XX ст.: процес становлення та розвитку» присвячене вивченню особливостей формування та еволюції громадських організацій у період пізньої радянської доби та початкового етапу незалежності України (Горбачова, 2008). Авторка аналізує вплив цих об'єднань на діяльність органів державної влади в різні історичні періоди, простежує витоки їх становлення та розвиток організаційної структури. Значну увагу в роботі приділено вивченню

статутних і програмних документів ключових громадських організацій, зокрема Народного руху України, Української Гельсінської спілки, товариства «Меморіал», Товариства української мови та інших. У дисертації визначено основні напрями діяльності громадських організацій того часу, а також охарактеризовано форми їхньої участі у суспільно-політичному житті.

Кандидатка політичних наук М. Шваб у праці «Молодіжні неурядові організації в сучасному публічному процесі: інформаційно-комунікаційний вимір» дослідила теоретичні та практичні аспекти комунікаційно-інформаційної діяльності молодіжних неурядових організацій на міжнародному, національному та місцевому рівнях (Шваб, 2016). Авторка підкреслює, що неурядові організації, як частина громадянського суспільства, мають специфічні риси, спрямовані на забезпечення суспільного добробуту та розвиток. Особливий акцент зроблено на молоді, що об'єдналася в такі організації за спільними інтересами й цілями та розглядається як важливий ресурс суспільного поступу.

Дослідники зосередили свою увагу на вивченні ролі профспілок, як виду громадських організацій. Вони займають особливе місце в житті суспільства і держави як важливий інститут громадянського суспільства.

Колективна праця «Нариси історії професійних спілок України», підготована за редакцією доктора історичних наук, відомого профспілкового діяча та народного депутата України кількох скликань О. Стоян, присвячена висвітленню історії профспілкового руху в новітній історії України (Стоян, 2002). Значну увагу в ній приділено становленню нового етапу профспілкової діяльності в умовах незалежної держави, зокрема формуванню Федерації профспілок України. Окремо розглядається вплив профспілкових структур на політичне життя та законотворчу діяльність, а також їх участь у виборчих процесах. О. Стоян, як безпосередній учасник та ініціатор багатьох законодавчих ініціатив, спрямованих на регулювання роботи профспілок та

захист прав працівників, поєднує аналітичний огляд із власним практичним досвідом у сфері профспілкової діяльності.

У працях доктора політичних наук В. Цвиха проаналізовано історичні та соціально-економічні передумови виникнення профспілок, специфіку їхнього становлення в різні історичні періоди, а також їхній вплив на формування громадянського суспільства в Україні (Цвих, 2001, 2002, 2004). Автор визначає профспілки як представників інтересів широких верств населення, здатних впливати на формування державної політики. Значну увагу приділено еволюції структури, функцій та ролі профспілкових об'єднань у соціально-політичному житті. Окремо розглядається участь профспілок у становленні системи соціального партнерства як важливий прояв інституалізації громадянського суспільства в Україні.

У монографії доктора політичних наук О. Тупиці «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування» висвітлено історичні передумови участі профспілок у політичних процесах та здійснено порівняльний аналіз їхньої ролі в умовах тоталітарних і демократичних політичних режимів (Тупиця, 2008). Автор розглядає профспілки як інститут, який формується громадянським суспільством та впливає на діяльність органів державної влади, визначає їхнє місце в політичній системі сучасної України, а також аналізує особливості впливу профспілкових організацій на процеси державного управління та соціального партнерства.

У статті кандидата юридичних наук С. Пономарьова «Європейські стандарти у сфері законодавства про реалізацію права на об'єднання у громадські організації» профспілки розглядаються як різновид громадських організацій, діяльність яких регулюється чинним законодавством (Пономарьов, 2013). Автор аналізує нормативно-правову базу, зокрема положення Закону України «Про громадські об'єднання», а також проводить порівняльне дослідження українського та зарубіжного досвіду у сфері захисту

конституційного права на об'єднання громадян. Автор висвітлює профспілки як інститут громадянського суспільства та звертає увагу на особливості їхнього юридичного закріплення у сучасному законодавстві України.

У статті «Роль громадянського суспільства у становленні публічної політики національної пам'яті в Україні» докторка наук з державного управління С. Власенко обґрунтувала на прикладі діяльності громадських організацій, що процес становлення публічної політики нерозривно пов'язаний з розвитком громадянського суспільства (Власенко, 2023).

Отже, в українській науковій літературі профспілки розглядаються як вагомий інститут громадянського суспільства, здатний впливати як на соціально-економічні, так і на політичні процеси. Дослідники простежують історичні витоки профспілкового руху, його еволюцію в умовах незалежності, взаємодію профспілок з органами державної влади та участь у виборчих процесах.

Таким чином, науковці розглядають громадські організації як один з вагомих інститутів громадянського суспільства, акцентуючи на їхніх правових, організаційних та соціальних засадах. У працях простежується прагнення систематизувати різновиди таких організацій, дослідити їх нормативно-правове забезпечення, етапи становлення та функціонування в умовах суспільних трансформацій. Значну увагу приділено питанням методології їх дослідження, типологізації за напрямками діяльності, а також визначенню місця у третьому секторі, який діє поза межами державного управління та ринкових структур. У роботах розкриваються історичні витоки й еволюція громадських об'єднань, специфіка діяльності окремих їх груп, зокрема молодіжних організацій, що розглядаються як вагомий чинник розвитку та модернізації суспільства.

Важливим напрямом дослідження є вивчення політичних партій як інститутів громадянського суспільства, оскільки саме вони виступають

посередниками між суспільством і державою та вагомо вплинули на державотворчі процеси в Україні. Науковці висвітлюють особливості становлення багатопартійності в Україні, визначну роль політичних партій у трансформації політичної системи та їхнє місце в структурі громадянського суспільства.

Одним із перших дослідників процесів формування політичних партій ще у 1990 р. був доктор історичних наук В. Литвин (Литвин, 1990). У своїх працях він звернув увагу на неформальні об'єднання, які після скасування статті 6 Конституції УРСР поступово трансформувалися у повноцінні політичні партії та взяли участь у перших альтернативних виборах до Верховної Ради УРСР. У статті «Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів» В. Литвин детально висвітлив політичне життя в УРСР напередодні відновлення незалежності України та на початку 1990-х рр., проаналізував формування багатопартійності, створення політичної опозиції та визначив роль Народного Руху України за перебудову у суспільно-політичних процесах того часу (Литвин, 1992). Він охарактеризував ідеологічні засади та соціальну базу нових партій праворадикального спрямування, Народного руху України та інших новітніх політичних структур.

За участі доктора історичних наук А. Слюсаренка та доктора політичних наук М. Томенка було підготовано низку праць, серед яких «Спроба класифікації політичних партій України» та «Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999)» (Слюсаренко, 1992, 2000). У цих працях відображено створення нових політичних сил і організацій у період, коли комуністична партія втратила монополію на владу. Автори запропонували власний варіант класифікації політичних партій за ідеологічними ознаками, а також проаналізували їхню роль у виборчому процесі 1990-х рр., що дозволило окреслити ключові тенденції становлення багатопартійної системи в Україні.

Ю. Діденко розглядає Народний рух України як частину громадянського суспільства (Діденко, 2006). Автор аналізує внесок НРУ в державотворчі процеси на етапі здобуття незалежності України і на основі архівних документів показує Рух як рушійну силу, що зуміла консолідувати суспільство.

Укладачі монографії «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» під загальною редакцією доктора історичних наук А. Кудряченка дослідили процеси розширення демократії за західноєвропейським зразком, окреслили спільні та відмінні риси розвитку європейських держав (Кудряченко, 2007). Авторський колектив послідовно обстоює тезу про перспективи розвитку України на основі цінностей європейської демократії й приділяє особливу увагу процесам інституалізації політичних партій. У роботі підкреслюється, що у ХХІ ст. політична система України та інститути громадянського суспільства мають сприяти більш ефективному утвердженню держави у колі демократичних країн Європи. Значний акцент зроблено на комунікації органів державної влади з третім сектором щодо розв'язання нагальних соціальних питань та у контексті державотворчих процесів загалом.

У монографії О. Стойко «Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах» здійснено комплексний аналіз теоретичних підходів до визначення сутності інститутів громадянського суспільства та процесів їхньої трансформації в Україні (Стойко, 2016). Особлива увага приділяється взаємозв'язку між процесами демократизації й державотворення, співвідношенню інституційної спроможності держави з якістю її політичних інститутів. Проаналізовано вплив форми державного правління та специфіки формування уряду на ефективність демократичного транзиту, а також значення конституційних засад у становленні політичного режиму в Україні. Окремо розглянуті політичні партії як ключові суб'єкти демократизаційних процесів.

Отже, політичні партії в українській історіографії розглядаються передусім як важливі інститути громадянського суспільства, здатні впливати на трансформацію політичної системи та виступати посередниками між суспільством і державою. Дослідники роблять основний акцент на характеристиці становлення багатопартійності, ідеологічних засадах і соціальній базі партій, участі у виборчих кампаніях. Водночас роль партій як інститутів громадянського суспільства в організації акцій протесту, мобілізації громадян та участі у суспільно-політичних рухах здебільшого висвітлюється побіжно, без детального аналізу впливу цих форм активності на перебіг державотворчих процесів у контексті конкретних історичних подій.

У науковій літературі медіа розглядаються як один з ключових інститутів громадянського суспільства. ЗМІ, виконуючи функції комунікації, контролю та формування громадської думки, відіграють важливу роль у забезпеченні прозорості діяльності влади та підвищенні рівня демократичної культури суспільства. До медіа відносять телебачення, радіо, періодичні та інтернет видання.

Кандидатки політичних наук Н. Гармаш та Д. Стулова дослідили вплив медіа на перебіг і результати виборчих процесів в Україні, зіставивши українські вибори з практиками інших країн (Гармаш, 2009) (Стулова, 2010). У своїх висновках вони наголошують, що засоби масової інформації відіграють ключову роль у формуванні громадської думки, здатні виступати інструментом мобілізації населення, заохочувати громадян до участі у виборах та стимулювати їх до колективних дій, зокрема до виходу на акції протесту, у разі виявлення фальсифікацій або інших форм маніпуляцій під час виборчого процесу.

Кандидатка юридичних наук Л. Погоріла присвятила свої дослідження аналізу медіа як інституту громадянського суспільства та їхнього впливу на процеси державотворення в Україні (Погоріла, 2013, 2015). Вона простежила еволюцію нормативно-правового регулювання медіасфери від стану

підпорядкованості органам влади до формування її як повноцінного незалежного інституту. Дослідниця звернула особливу увагу на проблему залежності окремих медіа від представників фінансово-промислових груп, що створює ризик маніпулювання інформаційним контентом та використання медіаресурсів в інтересах їхніх власників.

Доктор наук з державного управління Ю. Нестеряк, кандидатка наук із соціальних комунікацій Ю. Нестеряк та заслужений журналіст О. Клименко у праці «Від Майдану до Майдану. Новітня історія української журналістики (1989–2019)» дослідили становлення медіа як інституту громадянського суспільства, який впливав на діяльність неформальних об'єднань, перших громадських організацій та політичних партій (Нестеряк, Нестеряк, Клименко, 2022). Автори вивчають еволюцію незалежних медіа та приходять до висновків, що їх вплив на діяльність влади поступово посилювався через формування механізмів громадянського контролю та впливу на ухвалення політичних рішень.

Таким чином, медіа переважно розглядаються дослідниками як інститути громадянського суспільства у теоретичному вимірі, з акцентом на їхніх функціях, структурних характеристиках та ролі у формуванні громадської думки. Водночас у наукових дослідженнях недостатньо уваги приділено виявленню причинно-наслідкових зв'язків між діяльністю медіа та їхнім впливом на державотворчі процеси в Україні у контексті конкретних історичних подій.

У зарубіжній історіографії праця політологів А. Бернард, Г. Гелміха та П. Б. Ленінга «Громадянське суспільство та міжнародний розвиток» посідає важливе місце як одне з комплексних досліджень феномену громадянського суспільства в контексті політичних трансформацій (Bernard, Helmich, Lehning, 1998). Автори розглядають громадянське суспільство як автономну сферу між державою та індивідом, акцентуючи на його впливі на демократичні процеси та взаємодію між різними суспільними секторами.

Концептуальна праця Л. Даймонда «На шляху до демократичної консолідації» присвячена проблемі утвердження демократії (Diamond, 1996). Автор розглядає громадянське суспільство як необхідну умову демократичної консолідації, наголошуючи на його ролі у формуванні політичної участі громадян та стабільності демократичних інститутів. Автор репрезентує інституційно-ціннісний підхід, відповідно до якого розвиток громадянського суспільства є ключовим чинником довготривалих демократичних трансформацій.

Дослідниця М. Фіцдафф у статті «Громадянське суспільство та миробудування: нова п'ята влада?» розглядала роль громадянського суспільства у врегулюванні конфліктів у державі (Fitzduff, 2004). Праця репрезентує громадянське суспільство як впливовий суб'єкт політичних і соціальних процесів в умовах акцій протесту, революцій тощо.

У статті «Громадська думка про внесок ЗМІ та НГО у розвиток громадянського суспільства в процесі вступу Хорватії до ЄС» американські історики М. Тейлор та М. Наполі наголошують, що недержавні організації та медіа відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства та демократичних трансформаціях, забезпечують інформування суспільства про перебіг змін, здійснюють суспільний контроль за діяльністю влади. Завдяки журналістським розслідуванням й критичному висвітленню подій медіа постають як активний інститут громадянського суспільства (Taylor&Napoli, 2008).

У західній історіографії праця Дж. Каррена «Медіа та демократія» розглядається як одна з ключових теоретичних робіт, присвячених осмисленню ролі медіа в демократичному суспільстві (Curran, 2011). Автор аналізує вплив медіа на становлення громадянського суспільства та підкреслює їх здатність сприяти демократичним процесам.

У своїй праці «Еволюція політичних партій, передвиборчих кампаній та виборів: ключові документи, 1787–2008 рр.» американський політолог Р. Адкінс аналізує становлення політичних партій у контексті розвитку громадянського суспільства (Adkins, 2008). Автор підкреслює значення політичних партій як інститутів громадянського суспільства, що формують політичну культуру, виборчі практики та механізми демократичного представництва.

У статті «Політичні партії в розвитку американської політики» Д. Керол підкреслює, що політичні партії функціонують як інституціоналізовані суб'єкти політичної системи й впливають на діяльність законодавчої та виконавчої влади через механізми громадських ініціатив. Партії, на його думку, виступають каналом представництва інтересів громадянського суспільства, завдяки яким суспільні запити трансформуються у політичні рішення (Karol, 2014).

Б. Мехуані та Ф. Ррахмані у статті «Відносини між політичними партіями та громадянським суспільством» науковці наголошують, що політичні партії варто аналізувати не лише як інструменти політичної влади, а й як повноцінні інститути громадянського суспільства (Mexhuanі&Rrahmanі, 2017). Автори зазначають, що політичні партії мають забезпечувати представництво соціальних інтересів, мобілізацію громадян та посередництво між суспільством і державою.

Отже, зарубіжна історіографія приділяє значну увагу аналізу функціонування громадянського суспільства як одного з ключових чинників становлення й розвитку демократичної держави. У працях іноземних дослідників громадянське суспільство розглядається як простір взаємодії між громадянами та владою, що забезпечує політичну участь, суспільний контроль і представництво інтересів. Водночас до основних інститутів громадянського суспільства науковці відносять громадські організації та об'єднання, політичні

партії та недержавні засоби масової інформації, які відіграють провідну роль у державотворчих процесах.

Таким чином, загальний аналіз наукової літератури свідчить, що проблематика громадянського суспільства та його інституалізації набула широкого висвітлення в українській та зарубіжній науковій думці. Опубліковано значну кількість монографій, дисертацій, статей, науково-популярних видань, у яких громадянське суспільство розглядається крізь призму філософських, політологічних, правових, а також історичних підходів. Дослідники пропонують різні концептуальні моделі розуміння сутності громадянського суспільства, аналізують його структуру, функції, механізми взаємодії з органами державної влади, а також роль окремих інститутів, зокрема громадських організацій, профспілок, політичних партій та недержавних медіа.

Водночас між науковцями немає єдиного підходу до визначення феномену громадянського суспільства. Більшість робіт зосереджена на нормативно-правових і теоретичних аспектах функціонування громадянського суспільства, його значенні для реалізації прав і свобод громадян. Проте історичний вимір впливу інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси, особливо в контексті конкретних подій 1990–2004 рр., досліджено недостатньо. Це стосується, зокрема, аналізу участі недержавних громадських організацій, профспілок, політичних партій та незалежних медіа в акціях протесту, мобілізації громадян, формуванні політичної культури та їх впливу на політичні трансформації.

1.2 Джерельна база

Дослідження діяльності інститутів громадянського суспільства в контексті державотворчих процесів в Україні у 1990–2004 рр. спирається на різнопланові джерела. Широкий масив матеріалів, які були проаналізовані, можна систематизувати за чотирма групами: неопубліковані джерела, опубліковані документи і матеріали, періодичні видання 1990–2004 рр. та мемуари громадських і політичних діячів.

Значна частина документів і матеріалів, пов'язаних з діяльністю організацій громадянського суспільства, залишаються неопублікованими. Так, у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ) та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ) в м. Києві зберігаються документи, пов'язані із діяльністю інститутів громадянського суспільства та їх взаємовідносинами з органами державної влади.

Документи з фондів ЦДАГОУ (фонди 1 (Центральний комітет комуністичної партії України), 270 (Народний рух України), 271 (Українська республіканська партія), 272 (Демократична партія України), 317 (Ліберальна партія України та Всеукраїнська громадська організація «Ліберальне молодіжне об'єднання»), 328 (Соціалістична партія України), 329 (Національна рада жінок), 332 (Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань у виборах Президента України та народних депутатів України), 333 (Український національний комітет молодіжних організацій), 335 (Народно-демократичне об'єднання «Нова Україна»), 342 (Українська селянське демократична партія)) дозволяють відтворити процеси становлення та розвитку ключових інститутів громадянського суспільства у період політичних трансформацій та розбудови української держави у 1990–2004 рр. Мета, стратегічні цілі, завдання, форми і методи діяльності політичних партій та громадських організацій закріплені у програмних документах та виступах політичних лідерів.

Виступи представників інститутів громадянського суспільства, листування з Президентом України, Верховною Радою та органами місцевого самоврядування, стенограми засідань і з'їздів, зауваження до проєктів Конституції України дозволяють проаналізувати механізми впливу інститутів громадянського суспільства на ухвалення політичних рішень, розробку і ухвалення законів.

Документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонди 1 (Верховна Рада України), 5233 (Секретаріат Президента України), охоплюють широкий спектр матеріалів, які дозволяють простежити вплив громадських та політичних структур на розробку проєктів Конституції держави. Значне місце у цих фондах посідають документи, пов'язані з організацією та проведенням міжнародних конференцій і симпозіумів, присвячених проблемам державотворення, демократичним реформам і розвитку інститутів громадянського суспільства. У фондах містяться матеріали, пов'язані з виборами Президента України та народних депутатів, постанови та рішення виборчих комісій, передвиборчі програми кандидатів, протоколи підрахунку голосів, аналітичні звіти та інші матеріали. Вони дають змогу прослідкувати механізми виборчої кампанії, рівень участі інститутів громадянського суспільства та їх вплив на перебіг і результати виборів.

До опублікованих джерел належать Конституція України та нормативно-правові документи; програмові засади та статутні документи політичних партій і громадських об'єднань, розміщені на офіційних вебсайтах та в друкованих виданнях; збірники документів і матеріалів, які відображають суспільно-політичні процеси в 1990-х – на поч. 2000-х рр. Ця група джерел дозволяє простежити правові, організаційні та ідеологічні засади формування й функціонування інститутів громадянського суспільства.

Вивчення правової основи діяльності інститутів громадянського суспільства у 1990–2004 рр., спирається на нормативні акти, розміщені на офіційному вебсайті Верховної Ради України.

Ухвалені парламентом закони та постанови, зокрема Постанова Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року», Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР», Закон України «Про об'єднання громадян», Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», Закон України «Про медіа», Закон України «Про інформацію», Закон України «Про друковані засоби масової інформації», Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», Закон України «Про телебачення і радіомовлення», Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України, Конституція України та інші розкривають поступове формування правової бази для розвитку громадянського суспільства, забезпечення демократичних свобод та участі громадян у політичному житті (Верховна Рада, 2026).

Дані, опубліковані на сайті Центральної виборчої комісії України, дозволяють отримати повну інформацію про суб'єкти виборчого процесу, включно з політичними партіями й громадськими організаціями. Також інформація про медіа, ініціативні групи, які були акредитовані для спостереження за виборами, дає можливість проаналізувати вплив інститутів громадянського суспільства на виборчі процеси. На сайті доступна детальна статистика голосування, стенограми засідань ЦВК і офіційні політичні програми тих, хто балотувався.

Програмні документи та статuti організацій, які розміщені на офіційних вебсайтах, дозволяють дослідити історію, прослідкувати еволюцію, етапи, основні напрямки та результати діяльності різних інститутів громадянського суспільства, прослідкувати їхній внесок у державотворчі процеси (Офіційні

вебсайти Українського центру незалежних політичних досліджень, Спілки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств, громадської організації «Український союз промисловців і підприємців», Асоціації платників податків України, Партії зелених України, УНА-УНСО, Комітету виборців України та ін, 2026).

Серед опублікованих джерел дослідницьку цінність становить тритомне видання «Конституція незалежної України», підготоване та опубліковане у 1995–1997 рр. громадською організацією «Українська правнича фундація» (Головатий, 1995, 1996, 1997). Редакторами збірника виступили перший голова Конституційного Суду України Л. Юзьков та член Конституційного Суду України С. Головатий. У виданні представлено ключові нормативні та концептуальні документи, пов'язані з розробленням й ухваленням Основного Закону, які дозволяють опосередковано прослідкувати вплив політичних партій і громадських організацій на конституційний процес, а також простежити еволюцію підходів до тлумачення ролі громадянського суспільства у конституційних проєктах.

У збірнику «Нові політичні партії України» історики А. Слюсаренко та М. Томенко подали перелік зареєстрованих політичних партій України, їхню класифікацію за напрямками діяльності та ідеологічними орієнтирами, а також програмові документи нових політичних партій (Слюсаренко, Томенко, 1990).

У тритомному виданні «Україна – 2004. Події. Документи. Факти», зібрані документи і матеріали, присвячені подіям Помаранчевої революції (Литвин, 2005). До видання увійшли стенограми засідань Верховної Ради України, офіційні заяви кандидатів у президенти щодо загострення суспільно-політичної ситуації восени 2004 р., звернення міжнародних експертів із приводу виявлених фактів фальсифікації виборів, а також документи, що фіксують перебіг виборчої кампанії та форми громадської активності, зокрема діяльність учасників масових протестів під час акцій на майдані Незалежності. Зібрані у виданні матеріали дозволяють вивчити механізми комунікації

інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, прослідкувати роль парламенту, політичних партій, громадських організацій та міжнародних інституцій у врегулюванні політичної кризи 2004 р.

У збірнику «Громадські організації в Україні. Нормативно-правове регулювання», наведені нормативно-правові акти, що діяли у 1990–2004 рр. і визначали порядок створення, реєстрації, діяльності та ліквідації громадських організацій на території України (Роїна, 2007).

Журналісти газети Верховної Ради України «Голос України» у збірнику «Еволюція влади» узагальнюють досвід державотворення незалежної України у 1991–2004 рр. та здійснюють аналіз особливостей формування законодавчої, виконавчої й судової гілок влади (Горлов та ін., 2008).

Тритомне видання «Третє відродження України. 1985–1992» містить документи, у яких відображено роль громадських організацій і політичних партій у державотворчих процесах у 1990–1992 рр. (Сергійчук, 2025). Опубліковані матеріали дають змогу простежити взаємодію партій та громадських об'єднань у період становлення української державності, визначити особливості їхньої участі в ключових політичних подіях і механізми впливу на суспільну мобілізацію.

Періодичні видання 1990–2004 рр. дозволяють простежити роль медіа у формуванні громадської думки, здійсненні контролю за діяльністю органів влади та мобілізації суспільства, висвітлити вплив інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси. У публікаціях медіа відображається діяльність інститутів громадянського суспільства (політичних партій, громадських організацій, профспілок), участь у виборчих кампаніях, акціях протестів та інших формах громадсько-політичної діяльності. Представники медіа організовували соціологічні опитування, брали інтерв'ю у громадсько-політичних діячів, проводили журналістські розслідування, аналізували перебіг виборчих кампаній, політичних подій, громадських протестів тощо.

Незалежні медіа, які прагнули до неупередженого висвітлення подій, нерідко перебували в опозиції до чинної влади та протидіяли спробам інформаційного контролю. Газети «Україна молода», «День», «Дзеркало тижня», а також інтернет-видання «Українська Правда», відіграли помітну роль у розвитку української журналістики та формуванні середовища громадянського суспільства. Матеріали цих медіа дозволяють виявити найхарактерніші прояви суспільної реакції на політичні процеси, простежити еволюцію громадських настроїв та оцінити вплив різних інститутів громадянського суспільства на перебіг державотворчих процесів у 1990–2004 рр. через їхню участь у виборчих кампаніях, протестних рухах та інших формах громадської активності.

Мемуари, виступи, інтерв'ю безпосередніх учасників подій, політичних діячів, громадських активістів, попри притаманний їм суб'єктивізм, дають змогу відтворити внутрішню атмосферу організацій, зрозуміти механізми ухвалення рішень і особливості взаємодії різних учасників політичних процесів. Такі джерела часто містять деталі, що не зафіксовані в офіційних документах чи засобах масової інформації, і тим самим розширюють наше уявлення про події та суспільно-політичні процеси.

Завдяки інтерв'ю можна проаналізувати особисті свідчення учасників подій, мотиви їхніх дій та глибше оцінити історичні процеси. Інтерв'ю Л. Кравчука представнику незалежних медіа, журналісту М. Канішевському у 1993 р. дозволяє проаналізувати позицію Президента України стосовно його протистояння з українським парламентом, політичної та економічної криз в Україні та організації позачергових президентських та парламентських виборів (Нестеряк, Нестеряк, Клименко, 2022). Інтерв'ю, які давав Д. Павличко інтернет-виданню «Українська Правда», висвітлюють підтримку політичними діячами діяльності громадських організацій у період становлення незалежної України (Українська Правда, 2010). Інтерв'ю голови Спілки підприємців та промисловців України А. Кінаха українській газеті

«Дзеркало тижня» розкриває економічні аспекти діяльності громадських організацій та їхню взаємодію з органами державної влади (Кінах, 2003).

Важливим джерелом для аналізу впливу інститутів громадянського суспільства є інтерв'ю активістів, опублікованих в незалежних медіа. Зокрема, В. Чемерис, О. Левицький, А. Підпалій, І. Гузь, Ю. Луценко, М. Свистович та А. Шкіль у своїх інтерв'ю інтернет-виданню «Українська Правда» й «Радіо Свобода» висвітлили роль громадянського суспільства в організації та перебігу акції «Україна без Кучми» 2000–2001 рр. (Солодько, 2006). Інтерв'ю В. Кіпіані з відомим українським громадсько-політичним діячем, журналістом С. Набокою дає можливість проаналізувати процес становлення незалежних медіа на початку 1990-х рр., дізнатися більше про діяльність Народного руху України, Української Гельсінської спілки та інших громадсько-політичних організацій цього періоду (Кіпіані, 2023).

Публікації виступів В. Чорновола дозволяють простежити його бачення суспільно-політичних змін і ролі громадянського суспільства в них, зокрема Народного руху України (Чорновіл, 2011). У виступах лідера Соціалістичної партії О. Мороза можна прослідкувати вплив політичної сили на конституційний процес в Україні (ЦДАГОУ, ф. 328). Виступи народного депутата Д. Павличка дають можливість проаналізувати його політичні погляди й позицію щодо ключових державотворчих процесів (Павличко, 2004).

Ключове значення мають також спогади лідерів держави досліджуваного періоду – Л. Кравчука та Л. Кучми (Кравчук, 2002) (Кучма, 2023). Автори пропонують власне бачення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів з позиції влади. Спогади В. Ющенка «Недержавні таємниці» дозволяють зрозуміти внутрішню логіку ухвалення державних рішень, а також передумови та перебіг Помаранчевої революції (Ющенко, 2014).

Важливими є спогади українського громадського й політичного діяча І. Мельника про період розпаду радянської держави, становлення незалежної України, акції протесту, мітинги, організовані Народним рухом України (Мельник, 2009). Діяльність громадських організацій та перших політичних партій гарно висвітлена також у спогадах відомого дисидента, українського політичного діяча М. Гориня (Горинь, 2009).

У 4 томах спогадів відомого українського письменника та політика Д. Павличка відображено позицію інтелігенції під час Революції на граніті, підтримку протестувальників у період Помаранчевої революції та побут учасників акцій протесту (Павличко, 2018). Праця політика В. Гетьмана містить цінні свідчення щодо перебігу конституційного процесу в Україні (Гетьман, 1996). Розвиток та еволюція профспілкового руху відтворені у спогадах лідера ФПУ О. Стояна (Стоян, 2004). Автор акцентує увагу на участі професійних спілок у виборчих процесах в Україні, співпраці з політичними партіями та участь в ухваленні основних законів щодо захисту прав робітників. Також О. Стоян зазначає, що профспілки активно підтримували мітингарів під час Помаранчевої революції. Автобіографія ексголови ВРУ О. Мороза дає розуміння суспільно-політичних процесів у 1990-х рр., визначати особливості становлення та еволюції Соціалістичної партії України в українській політичній системі (ІЦДАГОУ, ф. 328). Спогади художника В. Гарбуза є джерелом для аналізу акції «Україна без Кучми» (2001–2002 рр.) (Гарбуз, 2005). Книга О. Донія «Історія УСС мовою фактів і документів» надає глибше розуміння тенденцій і внутрішньої динаміки Революції на граніті (Доній, 2009). У спогадах З. Красівського знайшли відображення передумови створення та рання історія Всеукраїнського політичного об'єднання «ДСУ», формування його ідеологічної платформи, організаційний розвиток у 1990–1991 рр., а також ставлення партії до загальних політичних процесів в Україні (Красівський, 1992).

Отже, різноманітні джерела дозволяють простежити різні аспекти функціонування, еволюції та впливу інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси в Україні.

Опубліковані джерела, а саме збірники документів, нормативно-правові акти, програмові документи та статuti надали можливість відтворити правові, організаційні та ідеологічні засади діяльності громадських організацій, політичних партій, медіа та профспілок. Неопубліковані джерела, які представлені у вигляді у архівних документів з ЦДАГО України та ЦДАВОВУ України, дозволили проаналізувати внутрішні механізми функціонування інституцій, їхню взаємодію з органами влади, участь у конституційному процесі та виборчих кампаніях. Опрацювання матеріалів найвпливовіших періодичних видань дозволили проаналізувати значення медіа як окремого інституту громадянського суспільства, визначити їхню роль у формуванні громадської думки та висвітленні громадсько-політичної активності інших інститутів громадянського суспільства. Завдяки інтерв'ю, виступам, мемуарам політичних діячів можна прослідкувати суб'єктивні оцінки історичних процесів та відтворити цілісну картину ролі громадянського суспільства у ключових подіях в 1990–2004 рр.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічною основою дослідження стали наукові принципи та підходи, які забезпечили всебічний, неупереджений та системний аналіз діяльності інститутів громадянського суспільства. Базовими принципами виступили науковість, історизм та об'єктивність. У дослідженні використовувався міждисциплінарний підхід, що передбачає залучення методологічних напрацювань суміжних з історією наук, зокрема політології, філософії, соціології та права.

Відповідно до мети і завдань дослідження було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечили багатовимірний підхід до вивчення проблематики.

Загальнонаукові методи (історичний, герменевтичний, системний, гіпотетико-дедуктивний та проблемно-хронологічний) забезпечили ґрунтовний аналіз історичних подій у контексті державотворчих процесів, дозволили дослідити становлення та формування інститутів громадянського суспільства в Україні. Також були використані теоретичні наукові методи дослідження, що базувалися на дедукції, індукції, узагальненнях, аналогії та системно-структурному підході.

Історичний метод дозволив простежити еволюцію громадських організацій, політичних партій, медіа та профспілок, їх взаємодію з органами державної влади. Герменевтичний метод забезпечив правильне трактування категоріального апарату та формування чіткого понятійного поля дослідження. Системний метод використовувався для розгляду інститутів громадянського суспільства як цілісної системи, яка складається зі структурних елементів, що взаємодіють між собою. Цей метод дозволив з'ясувати, які зв'язки існують між громадськими організаціями, політичними партіями й медіа, і визначити, як зміни в одному з інститутів впливають на інші та на систему в цілому. Для вивчення теоретичних питань, пов'язаних із становленням та діяльністю інститутів громадянського суспільства в Україні, використовувався гіпотетико-дедуктивний метод. Завдяки цьому методу були

застосовані різноманітні гіпотези щодо трактування інститутів громадянського суспільства та їх класифікації. Проблемно-хронологічний метод застосовувався у визначенні періодизації становлення інститутів громадянського суспільства в УРСР та після відновлення незалежності України.

До міждисциплінарних наукових методів відносяться статистичні прийоми, структурно-методологічний та культурно-антропологічний підходи, діалектичний та феноменологічний методи. Ці методи дозволяють поєднати інструментарії вивчення історії з інструментами дослідження політології, філософії та права. Статистичні прийоми були використані для аналізу соціологічних даних про вплив інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси, їхню участь у виборчих кампаніях, протестних акціях та інших суспільно-політичних зрушеннях. Структурний підхід дозволив розглянути інститути громадянського суспільства як елемент, що підтримує постійний зв'язок між громадянами та владою. Культурно-антропологічний підхід був використаний для аналізу побуту та повсякдення окремих суб'єктів громадянського суспільства, наприклад, студентів під час Революції на граніті або мітингарів під час акції протесту «Україна без Кучми». Завдяки діалектичному методу, який широко використовується в юридичній науці під час дослідження законодавчих актів, стало можливим проаналізувати роль громадянського суспільства у процесі виявлення та розв'язання соціальних протиріч. Феноменологічний підхід дав змогу через аналіз повсякденної діяльності представників інститутів громадянського суспільства чіткіше окреслити їхні ціннісні орієнтири.

Загальноісторичні методи становлять важливий інструментарій дослідження, оскільки забезпечують можливість комплексного аналізу суспільних процесів у їх часовому, просторовому та концептуальному вимірах. До таких методів належать: порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-генетичний та компаративний. Порівняльно-історичний метод застосовувався під час аналізу ідеологічних засад

формування та діяльності різних інститутів громадянського суспільства. Також цей метод використовувався для аналізу правових документів: нормативно-правових документів, законів та Конституції України. Завдяки порівняльно-історичному методу стало можливим виявити спільні риси та відмінності у способах організації інститутів громадянського суспільства, стратегії взаємодії з органами влади та суспільством, а також простежити динаміку еволюції їхньої ролі у державотворчих процесах. Ретроспективний метод дав змогу прослідкувати логіку розвитку подій і процесів, спираючись на аналіз попереднього історичного досвіду. Застосування цього методу дозволило відтворити послідовність становлення інститутів громадянського суспільства та визначити чинники, що зумовлювали зміни в їхньому функціонуванні та впливали на специфіку ролі в політичному житті України. Також цей метод був опосередковано застосований під час аналізу виступів, спогадів, мемуарів політичних лідерів, щоб розглянути різні аспекти діяльності інститутів громадянського суспільства.

Історико-генетичний метод застосовувався для виявлення причин формування інститутів громадянського суспільства, а також розуміння закономірностей їхньої еволюції, аналізу соціально-політичних умов, які сприяли виникненню нових організаційних форм громадянського суспільства. Компаративний метод був використаний для порівняння різних теоретичних обґрунтувань феномену громадянського суспільства з урахуванням специфіки їх приналежності до певних історичних, філософських, політичних або правових парадигм. Його використання дозволило встановити, які концептуальні підходи найбільш комплексно відображають українських досвід.

Джерелознавчі методи відіграли визначальну роль у побудові емпіричної основи дослідження, адже саме вони забезпечили системний підхід до роботи з архівними документами, публіцистичними матеріалами, необхідними для цілісного аналізу діяльності інститутів громадянського суспільства. Ці методи сприяли критичному осмисленню змісту та

достовірності джерельної бази. Виявлення та відбір джерел передбачав пошук матеріалів у державних архівах, бібліотечних зібраннях, електронних базах даних, а також на офіційних інтернет-ресурсах інституцій та організацій. Аналіз мемуарів, виступів, інтерв'ю дозволив більш широко висвітлити еволюцію організацій громадянського суспільства.

Класифікація джерел та їхнє групування за типологічними ознаками дали можливість виокремити опубліковані та неопубліковані документи, періодичні видання, мемуарну літературу, що загалом сприяло охопленню широкого масиву інформації. Застосування текстологічного підходу дало змогу проаналізувати змістову наповненість джерел, виявити їхні стилістичні та термінологічні особливості, простежити відмінність у риторичі та концептуальному навантаженні документів залежно від їхнього походження та цільового призначення. Особливу увагу було приділено визначенню об'єктивної цінності джерел, що охоплювало перевірку їхньої достовірності, ступеня репрезентативності та можливих упереджень авторів. Це дозволило уникнути необґрунтованого використання матеріалу та забезпечило наукову виваженість висновків. Завдяки визначенню інформаційного потенціалу джерел вдалося з'ясувати, які саме аспекти досліджуваної проблематики можна розкрити на основі конкретних матеріалів, а також оцінити їх значення для реконструкції процесів становлення інститутів громадянського суспільства.

Отже, методологічна основа дисертаційного дослідження створює цілісне підґрунтя для комплексного аналізу участі інститутів громадянського суспільства у державотворчих процесах в Україні в 1990–2004 рр. Застосування загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних та джерелознавчих методів дало змогу поєднати різні підходи. Загальнонаукові методи дозволили відтворити логіку становлення інститутів громадянського суспільства в контексті державотворчих процесів та сформувати чіткий категоріальний апарат дослідження. Використання міждисциплінарних методів забезпечило інтеграцію історичного аналізу з напрацюваннями

суміжних наук: політології, соціології, філософії та права – що надало дослідженню багатовимірності. Загальноісторичні методи дозволили комплексно проаналізувати явища у їх часовому, просторовому та концептуальному вимірах та простежити закономірності еволюції інститутів громадянського суспільства. Джерелознавчі методи стали ключовими у формуванні емпіричної бази, оскільки забезпечили виявлення, класифікацію, критичний аналіз та інтерпретацію широкого кола джерел.

Таким чином, наявна історіографія, опрацьована джерельна база та комплекс використаних наукових методів дозволяють досягнути поставленої мети дослідження й забезпечити виконання його основних завдань.

Розділ 2. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник державотворення в Україні

У сучасній історіографії осмислення діяльності інститутів громадянського суспільства посідає важливе місце, оскільки їх становлення та функціонування є невід'ємним складником процесів демократизації та державотворення. У межах дослідження поняття «державотворення» трактується як сукупність політичних, правових і суспільних трансформацій, що визначають напрям і характер розвитку держави та її взаємодію з суспільством.

Державотворчі процеси охоплюють широке коло політичних, правових, інституційних, соціально-економічних, зовнішньополітичних та національно-культурних змін, які спрямовані на формування та розвиток демократичної держави. На ці процеси громадянське суспільство має вплив різного характеру і масштабу. Так, громадянське суспільство через свої інститути здійснює контроль за діяльністю органів влади, бере участь в обговоренні проєктів нормативних актів, залучається до виборчих процесів, сприяє формуванню демократичної політичної культури та, за потреби, мобілізує громадян до участі в акціях протесту на захист демократичних цінностей тощо.

Еволюція інститутів громадянського суспільства в Україні у 1990–2004 рр. характеризувалася поступовим розширенням сфер діяльності та зростанням впливу на державотворчі процеси. Серед інститутів громадянського суспільства провідну роль у державотворчих процесах відігравали громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа.

2.1. Теоретичні засади інституціоналізації громадянського суспільства

Ефективне функціонування громадянського суспільства виступає важливою складовою демократичного розвитку держави і втілює дієвий механізм реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів особи й

громадянина. Громадянське суспільство спирається на вільну взаємодію індивідів, що об'єднуються в добровільні спілки, асоціації, організації, діяльність яких гарантується правовими нормами та захищена від безпосереднього втручання з боку держави.

Доктор філософських наук М. Требін підкреслює, що категорія «громадянське суспільство» відображає рівень зрілості соціуму з огляду на його спроможність до саморегуляції, ступінь демократичності суспільних відносин, практичну реалізацію основоположних прав і свобод особи, а також готовність громадян виконувати свої політичні та громадянські обов'язки (Требін 2013, с. 171). Дослідники вивчають громадянське суспільство в різних площинах. У структурному аспекті громадянське суспільство постає як сукупність організаційних форм і соціальних інститутів, що функціонують автономно від державної влади, наприклад, громадські і релігійні організації, волонтерські об'єднання, профспілки, політичні партії, медіа, а також підприємницькі об'єднання. У функціональному вимірі громадянське суспільство охоплює мережу соціальних взаємозв'язків і відносин, які створюють умови для всебічного розвитку особистості, гарантують захист її прав і свобод та сприяють досягненню загального суспільного добробуту (Любченко 2007, с. 81-82).

На думку дослідниці громадянського суспільства, професорки Колумбійського університету Ж.-Л. Коєн, громадянське суспільство впливає на кардинальні зміни в політичній культурі. Підтримують цю концепцію американські політологи А. Гаденіус та Ф. Углла, які визначали громадянське суспільство як простір між державою та індивідами, де останні мають змогу розвивати автономну колективну діяльність, яка впливатиме на роботу органів державної влади (Bernard, Helmich, Lehning 1998, с. 12). Науковці з Центру громадянського суспільства Лондонської школи економіки вважали, що громадянське суспільство може бути поєднуючою ланкою між різними суспільними секторами (Fitzduff 2004, с. 1). Американський політолог Л. Даймонд розглядав громадянське суспільство як важливу умову демократії та

необхідний чинник демократичних змін (Diamond 1996, с. 231). Таким чином, громадянське суспільство постає в зарубіжній історіографії як сукупність недержавних об'єднань та простір для самоорганізації громадян, які готові впливати на політичні зміни та сприяти розвитку демократії. Осмислення громадянського суспільства як феномену має власну специфіку в українській науковій традиції.

Громадянське суспільство передбачає існування соціально активного прошарку громадян, які не лише користуються гарантованими свободами, а й несуть відповідальність за політичні рішення, які впливають на майбутнє держави. Інститути громадянського суспільства не є частиною держави і не зливаються з нею, а, навпаки, функціонують самостійно поряд із державними інституціями (Андрущенко 2006, с. 246).

Докторка політичних наук І. Кресіна акцентувала на тому, що рівень розвиненості громадянського суспільства свідчить про ступінь демократизації політичної системи, стан реалізації прав і свобод громадян. Важливою частиною громадянського суспільства є ті організації, які займаються захистом прав людини та відстоюванням суспільних інтересів (Кресіна 2013, с. 378-383).

Ключовими чинниками, що передують формуванню громадянського суспільства, виступають наявність політичного плюралізму, розвиток незалежних рухів і партій, становлення ринкових відносин, а також зростання рівня громадянської свідомості, що виявляється в усвідомленні людьми своїх прав, свобод і людської гідності (Казакевич 2014, с. 48).

Як зазначав доктор юридичних наук О. Онищенко, громадянське суспільство виконує низку важливих функцій: формує сприятливе соціальне середовище, у якому індивід має змогу задовольняти основні життєві потреби та розвиватися; захищає права та свободи людини; репрезентує громадські інтереси перед органами влади; забезпечує комунікацію та сприяє врегулюванню соціальних суперечностей (Онищенко 2002, с. 6). Громадянське суспільство постає як важливий чинник забезпечення балансу

між владою та громадянами, сприяє активній участі громадян у суспільно-політичному житті. Ця теза знайшла відображення в міжнародних документах. Так, у статті 15 Договору про функціонування Європейського Союзу визнається роль громадянського суспільства в забезпеченні належного управління Євросоюзом як політичною структурою (Treaty on the Functioning of the European Union 1957, ст. 15). Таким чином, громадянське суспільство виступає повноцінним суб'єктом політичного життя. Для того щоб громадянське суспільство могло повноцінно реалізовувати свої функції, необхідним є процес його інституціоналізації, тобто перетворення громадянської активності на стабільні організаційні форми, здатні до системного впливу на державотворчі процеси.

На думку докторки політичних наук А. Костенко процес інституціоналізації громадянського суспільства охоплює три етапи: поява суспільного запиту на колективні дії, формування спільних цінностей і норм взаємодії, а також їх закріплення через інститути та санкційні механізми (Костенко 2018, с. 123).

Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні, яке стало розглядатися як невіддільний елемент демократичного ладу, була зумовлена відновленням державної незалежності України у 1991 р. Становлення громадянського суспільства передбачало формування системи незалежних від держави громадських організацій, профспілок, політичних партій, медіа тощо, через які громадяни мали змогу реалізовувати свої інтереси та впливати на процеси ухвалення політичних рішень.

Український правознавець В. Бесчастний пропонував інтерпретувати поняття «інститути громадянського суспільства» крізь призму поняття «об'єднання громадян», акцентуючи на організаційно-правовому аспекті їхнього функціонування (Бесчастний 2007, с. 250). У свою чергу, М. Іванюк обґрунтував підхід, згідно з яким громадянське суспільство розглядається як структура, що складається з окремих секторів, які дозволяють окреслити специфіку та різноманіття його інституцій в українських реаліях (Іванюк 2013,

с. 23). Для позначення недержавних громадських об'єднань дослідники нерідко послуговуються терміном «третій сектор». Так, американський політолог О. Коррі зазначає, що третій сектор – це організовані, неприбуткові, самоврядні, недержавні організації, які формуються на добровільних засадах (Corri 2010, р. 11–12).

Дослідниця О. Михайловська пропонувала визначати інститути громадянського суспільства насамперед через їхню цільову спрямованість. На її думку, головною метою таких інституцій має бути представництво інтересів усіх верств населення в суспільному просторі та вироблення узгоджених, компромісних рішень, формування громадської думки, роль якої постійно зростає в умовах демократичного розвитку (Михайловська 2006, с. 76-85).

У науковому дискурсі, що охоплює галузі державного управління, політичної теорії, філософії та історії, на сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення кола інститутів громадянського суспільства. Так, П. Любченко відносив до інститутів громадянського суспільства державу, сім'ю, органи місцевого самоврядування, громадські та релігійні організації, політичні партії, профспілки, медіа (Любченко 2007, с. 81-82). Інші дослідники визначали інститути громадянського суспільства як організаційні форми (громадські об'єднання, професійні спілки, органи місцевого самоврядування, незалежні медіа тощо), що репрезентують інтереси різних соціальних груп у взаємодії з державою та долучаються до процесів формування політичних рішень. Науковці наголошують на ролі інститутів громадянського суспільства у процесах державотворення та підкреслюють їхню здатність до впливу на політичну систему (Розова та ін. 2010, с. 245). Дослідники вважають, що виконувати цю роль інститути громадянського суспільства можуть завдяки своїм функціям: представницькій, комунікативній, контрольній, освітній, соціальній та інноваційній (Мадрига, Кобець 2025, с. 111).

Отже, аналіз наукових підходів до визначення інститутів громадянського суспільства свідчить про відсутність єдиного бачення, що породжує широкий спектр інтерпретацій та трактувань. Попри наявні

відмінності в поглядах дослідників, спільним залишається визнання ключової ролі громадських організацій, профспілок, політичних партій та незалежних медіа як основних структур, що репрезентують суспільні інтереси, забезпечують захист прав громадян, формують громадську думку, впливають на ухвалення політичних рішень та державотворчий процес. Саме ці інститути в 1990–2004 рр. відігравали вирішальну роль у формуванні нової політичної системи, утвердженні демократичних принципів та дали змогу громадянам брати участь у суспільно-політичних процесах.

Переважна більшість дослідників погоджується, що одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства є громадські (неурядові) організації, оскільки саме через них здійснюється втілення соціальної активності, артикуляція й захист інтересів окремих груп населення. У демократичному суспільстві такі організації є ключовими провідниками громадської ініціативи. Громадські організації виступають посередником між громадянами та державою у забезпеченні реалізації громадянських прав і свобод. Вони тісно взаємодіють із політичною системою, що покликана виражати інтереси різноманітних соціальних груп. Саме через такі об'єднання громадяни вступають у діалог з державними структурами, пропонуючи їм нові підходи, ініціативи та можливі напрямки дій. Громадські організації створюються на засадах добровільної участі, об'єднуючи осіб, зацікавлених у досягненні конкретної мети (Жильнікова 2013, с. 27-30).

В українських нормативно-правових документах початкового періоду після відновлення незалежності приділяється увага таким поняттям, як «громадські організації» та «громадські об'єднання». На основі Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. було ухвалено низку інших нормативно-правових актів, які регулювали діяльність громадських об'єднань (Закон України «Про об'єднання громадян», 1992). Згідно з законом громадською організацією є об'єднання громадян, яке створене з метою задоволення та захисту свої законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Згідно зі статтями 36 та 37 Конституції України громадські організації нарівні з політичними партіями можуть виступати формами добровільної консолідації громадян України задля задоволення власних політичних, економічних, соціальних та культурних потреб, а також задля захисту власних прав (Конституція України, 1996, ст. 36 та 37). Громадські організації, на відміну від політичних суб'єктів, орієнтовані передусім на задоволення нагальних потреб і запитів різних категорій населення.

Позиціювання громадських організацій як інститутів громадянського суспільства є доречним не лише для України, а й для країн Європейського Союзу. В ЄС інститути громадянського суспільства трактують як організаційну структуру, яка має відігравати роль посередника між органами державної влади та громадянами. Серед прикладів організацій (інститутів) громадянського суспільства зазначено неурядові організації, які представляють та захищають права людей, борються з дискримінацією прав і свобод громадян (ЄС, 2026). З цим погоджується американська історикиня М. Тейлор, яка також зазначала, що недержавні організації та медіа відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства (Taylor&Napoli, 2008). Термін «організації громадянського суспільства», який більш поширений в зарубіжній історіографії, змістовно тотожний з поняттям «інститути громадянського суспільства».

У монографії «Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства» зазначено, що функціонування сучасної демократичної держави неможливе без наявності мережі громадських об'єднань, які разом формують основу громадянського суспільства. Вони мають виступати інструментом стримування та протидії щодо рішень органів державної влади, особливо в тих випадках, коли ці рішення стосуються політичних, економічних або національно-культурних інтересів громадян (Бех 2011, с. 267). Громадські об'єднання відіграють важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування та розвитку суспільства, виступаючи каналом залучення громадян до активної участі в суспільному житті. Завдяки таким структурам

люди отримують можливість вільно формулювати власні погляди, висловлювати критичні оцінки щодо діяльності органів влади та впливати на процеси ухвалення рішень (Кравчук 2011, с. 158). Кандидатка історичних наук О. Горбачова зазначала, що формування недержавних організацій в Україні свідчило про поступовий процес структуризації громадянського суспільства, який виступав важливою передумовою для зміцнення національної державності (Горбачова 2008, с. 4).

У широкому розумінні поняття «недержавні організації» охоплює будь-які структури, що функціонують поза межами державного апарату та не входять до складу офіційних органів влади. У цьому контексті до недержавного сектору зараховуються як класичні громадські організації (правозахисні ініціативи, екологічні об'єднання, центри соціальної підтримки та освітні ресурси), так і більш формалізовані інституції (політичні партії, профспілки, релігійні громади, спортивні клуби чи бізнесові асоціації) (Кравчук 2003, с. 204).

М. Шваб, кандидатка політичних наук, підкреслювала, що наявність політичного плюралізму та гарантованих прав і свобод створює передумови для активного розвитку недержавних організацій, багато з яких стають вагомими та впливовими суб'єктами суспільно-політичного життя (Шваб 2016, с. 14).

Кандидатка наук з державного управління С. Москаленко зазначала, що основними сферами діяльності громадських організацій є вираження інтересів різних соціальних груп, представлення та захист цих інтересів у публічному просторі, стимулювання участі громадян у процесах формування та реалізації соціальної політики, підтримка і реалізація громадських ініціатив, а також просування їх у структурах державної влади (Москаленко 2006, с. 246). Це доводить, що громадські об'єднання є частиною третього сектору. Розповсюдженим серед науковців тлумаченням третього сектору є сукупність неурядових неприбуткових організацій, що діють між державою (перший сектор) та бізнесом (другий сектор) (Гончаренко, Пожар, Єжелей, 2024). В.

Пашенко використовує терміни «неурядові організації», «некомерційні структури», «громадські об'єднання» як синонімічні поняття для позначення організацій третього сектору, що не мають на меті отримання прибутку і функціонують поза межами державної адміністрації та ринку (Пашенко 2005, с. 71-72).

Дослідниця А. Костенко подала розгорнуту класифікацію організацій, що функціонують у межах третього сектору. До них вона зараховувала громадські об'єднання; недержавні організації, які займаються гуманітарною діяльністю, правозахисною та екологічною проблематикою; організації, орієнтовані на залучення ресурсів для покращення умов у певному регіоні; локальні організації, що об'єднують людей за інтересами; представницькі об'єднання, що прагнуть впливати на політику через участь у дорадчих і владних інституціях; асоціації груп інтересів, до яких передусім належать профспілки як форма колективного представництва (Костенко 2018, с. 65).

Отже, в науковій літературі існує велика кількість підходів до тлумачення поняття третій сектор як складника громадянського суспільства, проте спільним для них є визнання незалежності, неприбутковості та представницької функції цих організацій, що відображають та захищають інтереси різних соціальних груп у демократичному суспільстві. Серед термінів, які сучасна наука застосовує для позначення організацій третього сектору, найбільш поширеними є такі назви, як «недержавні організації», «неурядові організації», «неприбуткові організації» тощо. В українському контексті найбільш уживаними є такі формулювання, як «об'єднання громадян», «неприбуткові підприємства, установи та організації» тощо (Шваб 2016, с. 160).

В науковій літературі прослідковуються різні підходи до класифікації громадських організацій відносно їхніх визначальних ознак. Частина науковців вважає, що громадські організації доцільно поділяти за метою функціонування, оскільки саме цільова спрямованість визначає зміст їхньої діяльності. Інші дослідники головним критерієм класифікації називали

характер членства, вказуючи на важливість структури організаційної участі (Вінцукевич 2007, с. 211). І. Рожко натомість пропонував орієнтуватися передусім на функціональне призначення громадських організацій, вважаючи, що саме виконувані функції найбільш повно відображають їхню сутність і зміст практичної діяльності (Лациба 2006, с. 25). Дослідники Т. Слинько та О. Кушнарєнко запропонували класифікацію громадських організацій за напрямками їхньої діяльності, що дозволяє краще зрозуміти структурне розмаїття громадянського суспільства (Слинько, Кушнарєнко 1998, с. 27-28). Такий підхід дає змогу не лише систематизувати наявні форми громадської активності, а й простежити ключові ідеї, навколо яких об'єднуються громадяни. Кандидатка юридичних наук В. Кравчук вважала, що варто поділяти громадські організації відповідно до їхнього внеску в становлення громадянського суспільства та правової держави, а також з урахуванням рівня залучення до політичного й суспільного життя (Кравчук 2011, с. 154).

У науковому середовищі предметом дискусій є також класифікація громадських організацій за масштабом завдань, які вони покликані розв'язувати. Один із підходів запропонував В. Редюхін, наголосивши на доцільності розподілу організацій залежно від рівня суспільних проблем, на які спрямована їхня діяльність, а саме локальні, регіональні та загальнонаціональні об'єднання (Редюхін 2006, с. 76). Такий підхід дозволяє зробити висновок, що громадські організації мають на меті охопити розв'язання широкого спектру суспільних проблем, що робить їх важливою частиною громадянського суспільства.

Впродовж останніх десятиліть неурядові організації суттєво посилили свою позицію як впливові учасники політичного процесу. Їх динамічний розвиток сприяв розширенню простору для громадської активності. Незалежно від конкретного спрямування, функціональних завдань чи географії діяльності, неурядові організації залишаються активними рушіями змін, формуючи середовище громадянської участі та ініціюючи суспільні трансформації.

Різноманіття підходів до типологізації за формою, масштабом, напрямками діяльності чи суспільною значущістю засвідчує багатofункціональність громадських об'єднань та їхню здатність реагувати на політичні та соціальні виклики, які стоять перед суспільством. В умовах демократизації неурядові організації поступово перетворилися на потужні суб'єкти соціальних змін на національному та міжнародному рівнях.

В Україні неурядові організації представлені різними типами: політичні, правозахисні, локальні ініціативи та нові соціальні рухи (екологічні, гендерні тощо) (Вінцукевич 2010, с. 15). Громадські організації за своєю суттю не належать до політичних структур, проте їхня діяльність нерідко перетинається з політикою. Вони можуть бути середовищем для формування нових ініціатив та розв'язання проблем громадян (Матвійчук 2007, с. 199).

Важливим видом об'єднання громадян є молодіжні організації. Одним із ключових факторів, що сприяв становленню інститутів громадянського суспільства, була активна діяльність студентських та молодіжних організацій, які стали каталізатором громадської мобілізації, зокрема під час Революції на граніті 1990 р. Інституціоналізація молодіжних організацій, які часто ставали платформами для формування громадянської позиції, відбувалася в тісному зв'язку з активізацією молоді в суспільно-політичному житті незалежної України.

Функціонування таких організацій регламентується Законом України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. Згідно із Законом було створено орган, який здійснював загальне керівництво українськими молодіжними організаціями, – Український національний комітет молодіжних організацій (Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», 1998).

Крім цього, важливе місце серед громадських організацій посідають професійні спілки, що впливають не тільки на соціально-економічні, а й на державотворчі процеси. Профспілки об'єднують громадян, які пов'язані спільними інтересами за професійною діяльністю, й забезпечують зв'язок між

суспільством і державою, виступаючи інструментом впливу на державну політику. Вони створюють можливості для активної участі громадян у формуванні насамперед соціально-економічної політики (Кудряченко 2007, с. 36).

Як зазначав доктор політичних наук В. Цвих, профспілки постали як інституційна форма вираження і захисту інтересів найманих працівників у системі ринкових трудових відносин. Формами реалізації цих інтересів виступають перемовини, укладення колективних договорів або проведення страйків, що безпосередньо впливає на динаміку розвитку громадянського суспільства. Профспілки відіграють важливу роль, адже вони представляють інтереси громадян у взаєминах з органами державної влади (Цвих 2004, с. 123, 145-146). Ще наприкінці 1980-х рр. профспілки стали впливовим інструментом самоорганізації працівників і провідником їхніх соціальних та політичних вимог (Заплетнюк 2015, с. 319).

Процеси демократизації суспільного життя в Україні стали підґрунтям для появи нових незалежних профспілкових об'єднань, що не підпорядковувалися державним чи партійним структурам. Ці організації часто ототожнюють із третім сектором, важливим складником громадянського суспільства, що функціонує автономно від держави та бізнесу і покликаний представляти та захищати інтереси різних соціальних груп (Мороз 2011, с. 242).

Право на свободу об'єднання, зокрема у формі створення профспілок, закріплене як в міжнародних правових документах, так і в національному законодавстві. Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція МОП №87 «Про свободу асоціацій і захист права на організацію» 1948 р., Європейська конвенція з прав людини 1950 р. та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. гарантують кожній особі право вільно вступати в об'єднання для захисту своїх інтересів. У статті 11 Європейської конвенції прямо зафіксовано, що кожен має право на свободу мирних зібрань і асоціацій,

зокрема право створювати професійні спілки (Дем'янець, Задоя, Москаленко 2008, с. 4).

В українській нормативно-правовій базі діяльність професійних спілок регулюється Законом України «Про об'єднання громадян» 1992 р., Конституцією України 1996 р., Кодексом законів про працю України, Законом «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Згідно зі статтею 36 Конституції України, профспілки належать до громадських організацій, що формуються на основі спільності професійних інтересів їхніх учасників. Їх створення ґрунтується на принципах добровільності та вільного волевиявлення (Конституція України, 1996). У Законі України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. зазначається, що профспілки є одним з видів громадських організацій, який об'єднує громадян за принципом професійної діяльності (Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», 1999).

Фактично профспілки виступають активними учасниками суспільно-політичного життя, впливаючи на вироблення державної політики та зміцнюють структуру громадянського суспільства в демократичній державі (Руденко, Штурхецький 2014, с. 133, 151). Водночас профспілки відіграють важливу роль у функціонуванні політичної системи і взаємодіють з політичними партіями і органами місцевого самоврядування (Тупиця 2008, с. 153). Дослідники розглядають профспілки поряд із некомерційними організаціями, церковними структурами та об'єднаннями, які відстоюють права та свободи громадян України (Цимбалюк, Гришко, Міщук 2019, с. 118).

У період становлення незалежної України профспілки були впливовими інститутами громадянського суспільства. Вони формували активні соціальні спільноти, здатні впливати на загальнонаціональні процеси, брали участь у громадських ініціативах, сприяли розвитку культури діалогу між працівниками, роботодавцями та владою, а також виконували важливу просвітницьку функцію. На відміну від більшості інших громадських організацій, профспілкові об'єднання мають розвинену інфраструктуру,

значні кадрові ресурси та налагоджені зв'язки з місцевими громадами. Їхня організаційна сталість і здатність до системної роботи з населенням створюють сприятливі умови для активної участі в розв'язанні соціально-економічних проблем громад (Фролов 2002, с. 35).

Таким чином, профспілки в Україні виступають важливою формою громадських організацій, що об'єднують громадян на основі спільних професійних інтересів і реалізують свої завдання в межах широких правових гарантій, передбачених як Конституцією, так і відповідним законодавством. Профспілки є посередниками між громадянами та владою та сприяють формуванню соціального діалогу та участі населення в управлінні державними справами. Їхня участь у політичному житті, взаємодія з партіями, органами місцевого самоврядування та іншими інститутами громадянського суспільства засвідчують вагомий вплив на процеси державотворення.

Отже, громадські організації виступають одним із ключових інститутів громадянського суспільства. Вони мають на меті виражати інтереси громадян, здійснювати контролюючу функцію щодо діяльності органів державної влади та залучати громадян до участі в суспільно-політичних процесах. Велика кількість наукових підходів до їх типологізації свідчить про структурне та функціональне різноманіття цих організацій, яке відображає різні потреби українського суспільства. Попри відмінності у функціональному призначенні та механізмах участі у політичному процесі, громадські організації та політичні партії виступають добровільними об'єднаннями громадян.

Політичні партії посідають особливе місце в структурі громадянського суспільства, виступаючи його важливими інституційними складниками. Кандидат юридичних наук В. Цветков вважав, що громадянське суспільство є повноцінним, коли у ньому наявні політичні інститути, наприклад, політичні партії (Цветков, Кресіна, Коваленко 2003, с. 166). Попри те, що основною метою партій є участь у боротьбі за владу та реалізація певних політичних програм, вони водночас виконують низку функцій, характерних саме для інститутів громадянського суспільства. Насамперед це проявляється в

представництві інтересів соціальних груп, формуванні громадської думки, політичній соціалізації громадян, а також створенні каналів зворотного зв'язку між владою та суспільством.

Політичні партії треба розглядати як інститути громадянського суспільства, які об'єднують та представляють в першу чергу політичні інтереси певних груп людей. Завдяки участі у демократичних виборах партії репрезентують ці інтереси перед офіційними політичними інститутами (Mekhuanı&Rrahmani, 2017). Американський політолог Р. Адкінс зазначав, що політичні партії є ключовими інститутами політичного розвитку держави, які формуються громадянським суспільством (Adkins, 2008). Дослідник політичних наук з Каліфорнійського університету Д. Керол зазначав, що політичні партії, представляючи інтереси громадянського суспільства, впливають на діяльність парламенту, президента через громадські ініціативи (Karol, 2014).

Засади державної політики щодо підтримки формування громадянського суспільства в Україні були закладені як у законодавчих актах, так і в теоретичних розробках, що супроводжували розробку та затвердження Конституції України. Важливе значення в цьому контексті мала Концепція нової Конституції України, ухвалена Верховною Радою 19 червня 1991 р., яка стала методологічним підґрунтям для подальшого конституційного процесу. Згідно з цією концепцією, майбутній Основний закон мав не лише закріпити принципи побудови громадянського суспільства, але й чітко визначити механізми його взаємодії з державою. У третьому розділі документа, присвяченому саме взаєминам між громадянським суспільством і державою, йшлося про потребу конституційного визнання пріоритету суспільства над державою. Конституція, своєю чергою, мала виступати гарантом забезпечення умов для повноцінного розвитку громадянського суспільства та його інститутів. Передбачалося також нормативне закріплення правових основ діяльності різних типів об'єднань громадян: політичних партій, громадських

організацій, рухів тощо, із гарантіями рівних умов їх функціонування (Головатий 1995, с. 70).

Поняття «громадські об'єднання» отримало розвиток в проєкті Конституції, винесеному на громадське обговорення 1 липня 1992 р. Стаття 95 проєкту визначала громадськими об'єднаннями політичні партії, масові рухи, профспілки, релігійні громади, добровільні товариства, фонди, асоціації та інші недержавні інституції, що діють без мети отримання прибутку. Аналогічний підхід зберігався і в статті 85 редакції проєкту від 27 травня 1993 р. (Головатий 1995, с. 210).

У текстах конституційних проєктів початку 1990-х рр. багато уваги приділялося поняттю «об'єднання громадян», яке охоплювало форми суспільної самоорганізації, що нині визначаються як «інститути громадянського суспільства». Згідно з ухваленим 16 червня 1992 р. Законом України «Про об'єднання громадян», таке об'єднання визначалося як добровільна форма самоорганізації громадян на основі спільності інтересів для реалізації прав і свобод. У цьому законі ототожнюється поняття «інститути громадянського суспільства» з категорією «об'єднання громадян», до яких віднесено, зокрема, і політичні партії. Як зазначала укладачка нормативно-правового збірника «Громадські організації в Україні. Нормативно-правове регулювання» О. Роїна, відповідно до цього закону, незалежно від назв (асоціація, конгрес, рух, фонд, спілка) будь-яке таке формування визнавалося або громадською організацією, або політичною партією (Роїна 2007, с. 23).

У наступних конституційних проєктах вже не було окремих розділів, присвячених громадянському суспільству, адже члени Конституційної комісії вважали, що питання функціонування громадянського суспільства втілюються у розділі, який присвячений забезпеченню прав й свобод громадян.

У положеннях Конституції України 1996 р. було закріплено гарантії розвитку ключових інститутів громадянського суспільства. Зокрема, в статтях 35, 36, 42 та 51 передбачаються правові підстави для діяльності політичних

партій, профспілок, громадських об'єднань, підприємницьких структур та інституту сім'ї (Конституція України, 1996).

Згідно зі статтею 2 чинного Закону України «Про політичні партії» від 2001 р., політична партія визнається добровільним об'єднанням громадян, яке об'єднує прихильників певної загальнонаціональної програми розвитку та ставить за мету вираження політичної волі громадян через участь у виборах і політичному процесі (Закон України «Про політичні партії», 2001). У свою чергу, Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» ставить у перелік політичні партії, професійні об'єднання, творчі спілки, асоціації та інші організації як структурні елементи громадянського суспільства, через які реалізуються інтереси громадян (Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.», 2007). Отже, на нормативно-правовому рівні політичні партії визнаються інститутами громадянського суспільства.

У довіднику для інститутів громадянського суспільства від ОБСЄ його структурними елементами визначають ті, які беруть участь у ринковій та політичній діяльності заради інтересів своїх членів або виборців (Reference book for civil society organization, 2011). Відповідно, до інститутів громадянського суспільства, належать політичні організації (партії), недержавні організацій та профспілки.

Таким чином, політичні партії як інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль у державотворчих процесах та безпосередньо впливають на політичну систему України.

Однак, серед дослідників тривають дискусії щодо приналежності політичних партій до інститутів громадянського суспільства. Зокрема, П. Любченко підкреслював, що політичні партії є важливим інститутом громадянського суспільства, адже вони відіграють провідну роль у залученні населення до політичної діяльності, формуванні кадрового резерву та підготовці осіб до виконання функцій у структурах публічної влади. Вони

виступають інструментом, що, здобувши підтримку електорату, транслює волю більшості у формі конкретних рішень та дій державної влади. Як наголошує дослідник, Конституція України та Закон «Про політичні партії» (2001 р.) визначають серед основних завдань партій участь у формуванні та артикуляції політичної волі громадян, їхнє залучення до виборчого процесу та інших форм політичної активності (Любченко 2007, с. 210-211).

Ф. Рудич також підтримує позицію щодо значущості політичних партій як складника громадянського суспільства. Він стверджує, що якщо центральним елементом громадянського суспільства є особистість, то його інституційною опорою слугують соціальні структури, покликані забезпечити реалізацію її прав, інтересів та прагнень. У політичній сфері це політичні партії, громадські об'єднання, незалежні медіа, молодіжні асоціації тощо (Ф. Рудич 2006, с. 16). Такої ж позиції дотримуються автори колективної монографії «Політична система і громадянське суспільство: європейські й українські реалії» (Кудряченко 2007, с. 23). Ухвалення політичних рішень має відбуватись за активної участі громадянського суспільства, а партії, в цьому контексті, виступають як провідна політична сила, що забезпечує взаємодію суспільства з державною владою (Розова 2010, с. 40). Через політичні партії, громадські рухи громадяни долучаються до процесів державотворення, реалізують свої політичні та економічні інтереси (Бесчастний 2007, с. 28). Діяльність політичних партій, як і громадських організацій, необхідно враховувати для оцінки сталості інститутів громадянського суспільства, адже вони належать як до політичної сфери, так і до сфери громадянського суспільства (Пилипенко, Позняковська 2023, с. 125).

Докторка економічних наук В. Слюсаренко наголошує, що стабільне функціонування громадянського суспільства значною мірою залежить від активності громадських об'єднань і рухів, які становлять його основу. До таких об'єднань дослідниця відносить, зокрема, політичні партії, громадські та релігійні організації, профспілки, благодійні структури тощо (Слюсаренко 2013, с. 7-8). Кандидат політичних наук М. Іванюк також підкреслював, що

політичні партії відіграють важливу роль у формуванні громадянського суспільства. Він вважав, що поява плюралізму й розвиток громадянського суспільства на пострадянському просторі тісно пов'язані з активізацією партійної системи та громадських рухів (Іванюк 2013, с. 24).

Окремі науковці висловлюють позицію, що політичні партії можна віднести до інститутів громадянського суспільства лише за певних умов. Зокрема, докторка наук з державного управління Т. Бельська вважала, що до цієї категорії належать добровільні об'єднання громадян, громадські рухи, профспілки, а також незалежні медіа, а в деяких випадках й інститути прямої демократії, як-от вибори та референдуми. На її думку, політична партія як неприбуткове об'єднання громадян залишається інститутом громадянського суспільства лише доти, доки не увійшла до парламенту. Після виборів, подолавши бар'єр і ставши частиною законодавчої гілки влади, партія набуває статусу суб'єкта публічного управління (Бельська 2010, с. 25). Таким чином, політичні партії виступають інститутами громадянського суспільства до того часу, як за результатами виборів вони стають частиною політичної владної системи.

Дослідник М. Іванюк звертає увагу на інституційну специфіку громадянського суспільства, виділяючи його як третій сектор, який об'єднує організації, що не ставлять на меті особистий прибуток, а діють на засадах відстоювання суспільного інтересу. Саме з цих позицій політичні партії, які не переслідують комерційної вигоди, можуть бути віднесені до інститутів громадянського суспільства (Іванюк 2013, с. 20).

Отже, більшість дослідників відносять до інститутів громадянського суспільства політичні партії, оскільки вони є формами громадянського об'єднання, які представляють інтереси громадськості у політичному просторі, долучають населення до обговорення суспільно важливих проблем. Через діяльність партій громадяни мають змогу виражати свої погляди, делегувати повноваження представникам, впливати на державну політику та ухвалення рішень. Політичні партії виступають платформами для консолідації

людей навколо спільних ідей, активізації участі громадян у політичних процесах.

Отже, незважаючи на наукову дискусійність питання щодо місця політичних партій у структурі громадянського суспільства, існує достатньо вагомих підстав вважати їх окремими інститутами громадянського суспільства. Враховуючи функціональні характеристики і специфіку діяльності політичних партій, доцільно розглядати їх як інститут громадянського суспільства до моменту отримання влади через представництво в органах державної влади. Саме до моменту входження до державних інституцій політичні партії повноцінно реалізують функції, які притаманні громадянському суспільству: мобілізацію громадян, представництво різних соціальних груп, контроль за діяльністю органів державної влади тощо. Для повноцінної реалізації функцій інституту громадянського суспільства громадські організації та політичні партії нерідко створюють власні медіа. Медіа в свою чергу також виступають інститутами громадянського суспільства.

Серед ключових інститутів громадянського суспільства в Україні особливе місце займають незалежні засоби масової інформації (медіа). Згідно із Законом України «Про медіа» від 13.12.2022, поняття «медіа» використовується для позначення усіх засобів масової інформації (Закон України «Про медіа», 2022). Незалежні медіа – це медіа, які вільні від незаконного втручання з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та мають право на висловлювання думок та переконань, а також мають змогу неупереджено висвітлювати інформацію. У сучасному інформаційному просторі ключовим критерієм класифікації медіа виступає форма подання контенту. Відповідно до цього вони поділяються на друковані (періодичні видання), аудіовізуальні (телебачення, радіомовлення) та електронні (інтернет-ресурси) (Каплій 2013, с. 38).

У 1990–2004 рр. провідними джерелами інформації залишалися телебачення, радіо та преса, яка домінувала в медіапросторі. Також початку

2000-х рр. популярності починають набирати інтернет-видання, на кшталт «Української правди».

Медіа відігравали суттєву роль у процесах становлення української державності, впливаючи на масову свідомість та інтерпретацію суспільно значущих подій. Через висвітлення політичних, соціальних та економічних процесів вони сприяли формуванню громадської думки, підвищенню поінформованості населення, як наслідок – зростанню громадянської активності. Медіа виступали ареною для дискусій, що охоплювали широкий спектр політичних позицій, і водночас платформою для суспільного діалогу. Крім того, вони відігравали важливу роль у формуванні активної громадянської позиції українців, мобілізації соціальних рухів, громадських ініціатив і протестної активності, що посилювало вплив громадян на державну політику. Впродовж перших років незалежності України вони перетворилися на важливий канал комунікації між владою і суспільством, що поступово здобув довіру широких верств населення.

Питання функціонування недержавних медіа як складника громадянського суспільства є предметом активного наукового осмислення в сучасній історіографії. Зокрема, американська історикиня М. Тейлор зазначала, що медіа надають інформацію про демократичні зміни та контролюють їх, порушують соціальні та політичні питання, проводять журналістські розслідування, що є прикладом діяльності інституту громадянського суспільства. (Taylor&Napolі, 2008). Кандидатка юридичних наук Л. Погоріла наголошує, що ключовою ознакою громадянського суспільства є забезпечення можливості людини реалізовувати свої права та відкрито відстоювати власні переконання та інтереси. Недержавні медіа як інститут громадянського суспільства, на її думку, мають важливе значення для втілення цих ідей, оскільки забезпечують реалізацію права на свободу слова, скасовують цензурні обмеження та забезпечують неупереджене, різнобічне висвітлення подій і процесів, як у внутрішньому, так і в міжнародному контексті (Погоріла 2013, с. 142). На думку дослідниці, створення

недержавних медіа веде до демократизації публічного життя, а їх функціонування базується на принципах плюралізму та незалежності (Погоріла 2015, с. 16).

Докторка філософських наук А. Колодій у своїх дослідженнях підкреслювала, що незалежні медіа, які працюють на задоволення суспільного інтересу та відображають потреби громадян, виконують ключову роль у формуванні й трансляції громадської думки, а отже, становлять один з базових інститутів громадянського суспільства (Колодій 2002, с. 4). У свою чергу, доктор юридичних наук П. Любченко наголошував на стратегічному значенні медіа під час виборчих процесів, розглядаючи їх як структурний елемент громадянського суспільства, що здатний впливати на перебіг виборчих кампаній та забезпечувати інформованість виборців (Любченко 2010, с. 69). Дослідник О. Онищенко акцентував на ролі медіа у підтримці життєздатності громадянського суспільства в Україні, вказуючи на їх важливість як механізму комунікації між державою та громадянами (Онищенко 2002, с. 6).

Недержавні медіа виконують низку критично важливих функцій: інформування населення, просвітницька діяльність, соціальний захист, мобілізація громадськості, здійснення громадського контролю, вплив на ухвалення політичних рішень тощо. Цим самим вони сприяють становленню активного громадянського суспільства, стимулюючи самоорганізацію громадян і залучаючи їх до процесів місцевого управління. Медіа забезпечують прозорий потік інформації, який дозволяє громадянам формувати незалежні оцінки політичної реальності та виступають інструментом, за допомогою якого державна влада може пояснювати свої дії, інформувати про наміри та отримувати зворотний зв'язок. У такий спосіб вони виступають своєрідним посередником між суспільством та державою.

Розширення доступу до інформації, насамперед через медіа, дало змогу суспільству здійснювати контроль за діяльністю органів державної влади (Погоріла 2014, с. 77). Саме медіа створюють комунікативні платформи для обміну думками, ведення публічних дебатів і формування громадської

позиції з ключових питань суспільного значення. У межах громадянського суспільства незалежні медіа виконують функції забезпечення свободи вираження поглядів, поширення суспільно значущої інформації та впливу на політичні процеси. Однією з форм такого впливу є журналістські розслідування, що викривають корупційні зловживання або протиправні дії посадовців (Гарачковська 2021, с. 149).

Заслужений журналіст України І. Бойчук, аналізуючи законодавчі засади функціонування медіа, зробив висновок, що правова база незалежної України створює умови для їх трансформації в потужний суспільний інститут, здатний виконувати роль умовно «четвертої гілки влади». До основних функцій медіа він відносить утвердження принципу свободи слова, захист соціальних прав, розширення демократичних практик, відкритість влади й утвердження політичного плюралізму (Бойчук 2014, с. 142).

Діяльність медіа в Україні, а також виконання ними ключових функцій отримали належне нормативно-правове регулювання упродовж 1990-х рр. Після ухвалення у 1990 р. Закону СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації» розпочався процес легалізації української преси, оскільки такі інститути громадянського суспільства, як громадські організації, політичні партії, масові рухи та спілки отримали право на заснування власних медіа (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 27). Починаючи з 1992 р. було ухвалено низку законодавчих актів, які визначали правові засади функціонування медіа в Україні. Серед них: Закони України «Про інформацію» (1992), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992), «Про телебачення і радіомовлення» (1993), «Про державну таємницю» (1994), «Про авторське право і суміжні права» (1994), «Про інформаційні агентства» (1995), «Про рекламу» (1996), а також «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997) тощо (Верховна Рада України, 2026).

Ключові положення, що гарантували незалежність і свободу їх діяльності були закріплені, зокрема, у статтях 2 та 24 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. Закон прямо забороняв будь-які форми цензури, втручання в професійну діяльність журналістів, контроль за змістом публікацій або замовчування суспільно значущих тем. Серед основоположних принципів інформаційної політики визначалося право на вільне висловлення поглядів і переконань (Закон України «Про інформацію», 1992).

Законодавство спрямовувалося на поширення соціально важливої інформації як способу формування громадської думки, визначення суспільних пріоритетів і мобілізації громадської активності. У статті 2 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. проголошено принцип свободи друкованих ЗМІ, а також встановлено заборону на створення будь-яких структур чи посад, що здійснювали б попередній контроль за змістом публікацій. Також у статті 8 зверталася увага на відсутність державного фінансування діяльності медіа, що є однією з рис інститутів громадянського суспільства (Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», 1993). Конституція України у статті 34 закріплює право на свободу думки й слова, включно з правом вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію. Ця норма є базовою для формування законодавства, яке визначає правові засади функціонування та розвитку незалежних медіа в Україні (Конституція України, 1996).

Таким чином, сформована законодавча база заклала підвалини для створення медіа, незалежних від державних інституцій, і надала їм можливість реалізовувати просвітницьку, інформаційну, агітаційну та контрольну функції, водночас виступаючи дієвим механізмом захисту свободи слова в демократичному суспільстві. Саме через діяльність незалежних медіа забезпечується зв'язок між владою та громадянами: журналісти беруть участь у пресконференціях представників державної влади, транслюють офіційні події, інтерв'ю з посадовими особами, готують аналітичні матеріали, що дозволяє населенню краще орієнтуватися в поточних політичних процесах.

Недержавні медіа як елемент громадянського суспільства відіграють вагомий роль у виборчих кампаніях. Вони забезпечують відкритість і прозорість виборчого процесу, інформують громадян про кандидатів, їхні програми, політичні погляди. Саме медіа організовують публічні дебати, дискусії, оприлюднюють результати соціологічних досліджень, коментують перебіг кампаній, тим самим сприяючи свідомому вибору електорату, здійснюють незалежний моніторинг дотримання виборчого законодавства, фіксують можливі маніпуляції, корупційні дії або порушення, які можуть поставити під сумнів легітимність результатів.

Питання впливу медіа на електоральні настрої вивчав доктор юридичних наук П. Любченко (Любченко 2010, с. 68-77). Він підкреслював, що медіа можуть істотно формувати поведінку виборців, впливаючи на громадське сприйняття політичних процесів. Особливо це проявилось в період Помаранчевої революції, коли активна інформаційна діяльність медіа стала каталізатором суспільної активності, а також фактором тиску на політичну систему з метою забезпечення чесного волевиявлення громадян.

Однією з ключових умов ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства є наявність суспільної довіри. Зокрема, результати соціологічних досліджень засвідчують, що рівень довіри до недержавних медіа в Україні був досить високим уже на початку 2000-х рр. Так, відповідно до опитування, проведеного Фондом Демократичних ініціатив імені І. Кучеріва у жовтні 2001 р., 24% респондентів цілком довіряли українським медіа, ще 52% вагалися між довірою та недовірою. Такий показник вважається позитивним з огляду на тенденції кінця 1990-х рр. (Демократичний фонд імені І. Кучеріва, 2012). Довіра до недержавних медіа в українському суспільстві прослідковувалась і надалі. Консультант РНБО України з питань інформаційної безпеки Д. Дубов підкреслював, що громадськість в Україні надає більше довіри медіа, ніж органам державної влади. Він, зокрема, посилався на дані Євробарометра 2006 р., за якими телебаченню довіряли 53% опитаних, радіо – 61%, друкованим ЗМІ – 45%. У

той же час рівень довіри до Адміністрації Президента становив лише 26% (Дубов 2007, с. 59). У 2012 р. Фонд «Демократичні ініціативи» зафіксував подібну ситуацію: загалом 40,5% українців довіряли мас-медіа, тоді як Президенту – лише 21,9% (Демократичний фонд імені Ілька Кучеріва, 2012). Отже, опитування громадської думки чітко демонструють, що джерелом, на яке спираються громадяни під час формування власної політичної позиції, досить часто виступають саме медіа: телебачення, преса, радіо, інтернет.

Одним із викликів для функціонування медіа як інституту громадянського суспільства залишається заангажованість комерційних медіа, що перебувають у власності бізнес-структур. У таких випадках інформація, яку вони транслюють, може бути цілеспрямовано спотвореною або маніпулятивною, що підриває довіру до медіа і суперечить їхній ключовій функції – забезпеченню неупередженої комунікації в суспільстві. На цьому наголошує кандидатка юридичних наук Л. Погоріла, яка підкреслювала, що незалежне функціонування медіа не відповідає інтересам зацікавлених осіб, які хочуть впливати на громадську думку через інформаційні ресурси (Погоріла 2013, с. 142). Натомість державні медіа також не можуть бути інститутом громадянського суспільства, адже є частиною державного апарату і перебувають в залежності від органів державної влади, втілюють державну політику і часто транслюють лише офіційне бачення. Подібної думки дотримувалась і докторка політичних наук О. Постол, яка вважала, що спроби впливу на зміст медіаматеріалів є формою політичної корупції. Вона наголошувала, що довіра суспільства до держави напряму залежить від прозорості інформаційного простору (Постол 2016, с. 232). Дослідниця Н. Мороз зазначала, що хоча кількість медіа після здобуття незалежності України зросла, водночас збільшився вплив великих медіагруп на тлі роздержавлення медіа в пострадянський період. Це породжувало ризики монополізації інформаційного простору, нечесної конкуренції та залежності журналістики від інтересів власників, проте на початку 2000-х рр. в Україні ця тенденція почала змінюватись (Мороз 2012, с. 207).

Отже, незалежні медіа сприяють формуванню громадської думки, політичної свідомості та відповідальності, а також слугують засобом впливу на перебіг державотворчих процесів. Розвиток незалежних ЗМІ є критично важливим для захисту базових свобод: свободи слова, думки, доступу до інформації. Саме вони є носієм демократичної комунікації в системі політичних відносин, здатним як посилювати легітимність влади, так і критикувати її.

Таким чином, у період з 1990 до 2004 р. інститути громадянського суспільства: громадські організації, профспілки, політичні партії та медіа відігравали важливу роль у відстоюванні прав та свобод громадян та формуванні громадської свідомості, впливали на ухвалення політичних рішень та мобілізували громадян, забезпечували інформування про суспільно значущі події та сприяли розвитку публічних дискусій, отже, в цілому впливали на державотворчі процеси. Громадські організації виступають ключовим інститутом громадянського суспільства, оскільки забезпечують представництво та захист інтересів різних соціальних груп, сприяють залученню громадян до участі у суспільно-політичних процесах і здійснюють контроль за діяльністю органів державної влади. Профспілки відстоюють соціально-економічні інтереси працівників та взаємодіють з іншими інститутами громадянського суспільства. Політичні партії треба розглядати як інститути громадянського суспільства, оскільки до моменту набуття владних повноважень вони сприяють участі громадян у політичних процесах, виступаючи формою добровільної самоорганізації. Водночас незалежні медіа становлять окремий інститут громадянського суспільства, забезпечують формування громадської думки, розвиток політичної свідомості, захист свободи слова та інформації й тим самим впливають на державотворчі процеси.

2.2. Еволюція інститутів громадянського суспільства в Україні

Формування та розвиток громадянського суспільства є невіддільною частиною демократизації політичної системи та зміцнення національної державності. Інститути громадянського суспільства брали активну участь у державотворчих процесах в Україні у 1990–2000-х рр.

Еволюція інститутів громадянського суспільства в Україні, яка розпочалася на зламі 1980–1990-х рр., відбувалася в умовах розпаду СРСР та становлення незалежної України. Паралельно ці процеси супроводжувались формуванням ключових структур громадянського суспільства: громадських організацій, профспілок, політичних партій та незалежних медіа. Саме ці інститути мали найбільше значення для вираження та захисту інтересів громадян, створювали підґрунтя для комунікації з органами державної влади та здійснювали моніторинг їхньої діяльності.

Останні роки існування Радянського Союзу засвідчили процеси формування громадянського суспільства в умовах руйнування тоталітарної комуністичної системи. В окремих радянських республіках зароджувалися масові народні фронти, організації, рухи, які брали активну участь у суспільно-політичних процесах.

Яскравим проявом потенційного впливу громадянського суспільства на політичне життя в УРСР стали події Революції на граніті у жовтні 1990 р. Революція стала першою масштабною ініціативою громадянської мобілізації знизу, яку започаткували представники студентського руху. Поступово зростала роль громадянського суспільства завдяки роздержавленню медіа, розбудові незалежних громадських організацій та формуванню багатопартійності.

1990-ті – поч. 2000-х рр. в історії незалежної України були часами глибоких політичних і соціальних трансформацій, важливу роль у яких відіграло громадянське суспільство. Одним із ключових інститутів громадянського суспільства стали громадські організації – добровільні

об'єднання громадян, що покликані представляти і захищати суспільні інтереси поза межами державної влади. Упродовж 1990-х рр. вони пройшли складний шлях еволюції.

Кількість громадських організацій стрімко зростала з процесом становлення незалежності України. Так, у 1991 р. діяло приблизно 300 громадських організацій, після ухвалення Конституції України у 1996 р. їхня кількість збільшилася до 12 тисяч, а напередодні Помаранчевої революції кількість громадських об'єднань становила трохи менше 30 тисяч (Грабовський, 2005). Згідно з даними Держстату України станом на кінець 2024 р. кількість громадських організацій становила близько 104,5 тисяч (Скворцова, Походай, 2024).

Неформальні об'єднання, що почали виникати в Українській РСР наприкінці 1980-х рр., стали важливою передумовою становлення організованого громадянського суспільства. Спершу стихійні, але сповнені громадянської активності об'єднання поступово трансформувалися у структуровані громадські організації, які мали значний вплив на процеси демократизації та державотворення. До найвпливовіших громадських об'єднань кінця 1980-х – початку 1990-х рр. належали екологічна організація «Зелений світ», яка виникла в грудні 1987 р. та історико-просвітницьке товариство «Меморіал», засноване в 1989 р. (Литвин 2013, с. 791). Ці інституції набули широкої суспільної підтримки завдяки активній участі в обговоренні актуальних проблем радянської України на рубежі 1980-1990-х рр.: необхідності відновлення історичної пам'яті та боротьби із замовчуванням репресій, повернення українській мові її правового і суспільного статусу, а також подолання екологічної кризи, що загострилася внаслідок Чорнобильської катастрофи (Бойко 2023, с. 418). Саме ці організації стали ідейним осередком національного пробудження й поступово перетворювались на впливові інститути громадянського суспільства.

Формування історико-просвітницького товариства «Меморіал» стало результатом численних громадських дискусій щодо необхідності подолання

історичного замовчування і відновлення правди про злочини тоталітарного режиму. Основною метою діяльності «Меморіалу» стало сприяння розвитку демократичних процесів в Україні та подолання наслідків тоталітаризму через відновлення історичної справедливості. У програмних документах організації було висунуто низку вимог: перейменування об'єктів, що носили імена осіб, причетних до масових репресій; відкриття архівів репресивно-каральних структур; повернення конфіскованого майна жертвам репресій або їхнім нащадкам; вшанування пам'яті мільйонів жертв Голодомору 1932–1933 рр. тощо (Литвин 2001, с. 21–22). За активної участі «Меморіалу», 17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (Горбачова 2006, с. 119). Діяльність «Меморіалу» стала важливим чинником формування українського громадянського суспільства. У квітні 1991 р. товариство отримало ім'я В. Стуса. З 1993 р. і протягом понад двох десятиліть організацію очолював відомий дисидент Л. Танюк (Український інститут національної пам'яті, 2026).

Громадське об'єднання «Зелений світ» виникло в грудні 1987 р. як безпосередня реакція на Чорнобильську катастрофу 1986 р., що стала потужним каталізатором екологічного пробудження українського суспільства. Очолив організацію відомий науковець, письменник та громадський діяч Ю. Щербак. За його словами, «Зелений світ» позиціював себе як громадський рух, що об'єднував ініціативних, незалежних від державних установ людей, готових втручатися у діяльність підприємств, що загрожували довкіллю та здоров'ю населення (Бойко 2002, с. 58). Ініціаторами створення «Зеленого світу» виступили представники Спілки письменників та Спілки кінематографістів України. Ці організації продовжують функціонувати до сьогодні, мають статус національних творчих спілок і частково фінансуються з державного бюджету. У період перебудови вони були вагомими осередками утворення неформальних об'єднань, проте не стали політичними суб'єктами у подальших державотворчих процесах.

Вже у 1991 р. громадська організація перетворюється на Українську екологічну асоціацію «Зелений світ». Згідно зі Статутом 1992 р., діяльність організації спрямовувалась на розв'язання екологічних проблем в різних українських регіонах (Горбачова 2006, с. 120). У зверненні до українського народу «Зелений світ» засвідчив занепокоєння через безлад у державному управлінні, відсутність технологічної культури та нехтування екологічними ризиками (Зелений світ, 2026).

Необхідність нагального розв'язання екологічних проблем певним чином сприяла появі наймасовішої громадської організації в УРСР – Народного Руху України. Так, під час екологічного семінару, у жовтні 1988 р., що відбувся в приміщенні Спілки письменників України, письменник Ф. Бурлачка знову порушив питання про необхідність заснування Народного фронту України, за прикладом країн Балтії (Гай-Нижник 2012, с. 274). В Україні він дістав назву «Народний рух України за перебудову» (НРУ). Перший установчий з'їзд Народного руху України за перебудову, що відбувся у Києві 8–10 вересня 1989 р., визначив основні засади діяльності організації, затвердив її програму, статут, а також ухвалив низку звернень, які відображали широкий спектр політичних, національних і громадянських питань. Зокрема, йшлося про звернення до народу України, до представників національних меншин, у тому числі кримських татар, а також про підтримку антидискримінаційних засад та позицію щодо виборчого процесу. На першому з'їзді Руху В. Чорновіл виступив з критикою радянської політики зросійщення і рішуче наголосив на необхідності ліквідації тоталітарної системи (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 1, арк. 167–168).

У документі «Принципи та зміст діяльності Народного Руху України за перебудову», ухваленому у 1989 р., зазначалося, що Рух позиціює себе як масова громадська організація, яка об'єднує прихильників ідеї радикального оновлення соціалістичної політичної та економічної системи. Головною метою діяльності Руху визначалося залучення до активної участі усіх прогресивних суспільних сил, незалежно від їхнього соціального походження,

з метою трансформації наявної системи (ЦДАГО України, ф.270, оп.1, спр. 5, арк. 1–2). Основні напрями роботи Руху йшли в руслі політики перебудови і спрямовувалися на демократизацію суспільного життя, утвердження принципів реального народовладдя, розвиток гласності, створення демократичної та правової держави, а також зміцнення державного суверенітету УРСР.

На початок 1990 р., за даними, які наводив ідеологічний відділ ЦК компартії України, соціальна база НРУ налічувала приблизно 12 мільйонів осіб (Литвин, Смолій, Левенець, 2007). Це свідчило про значне поширення впливу організації в суспільстві. Рух поступово трансформувався у вагомую політичну силу, яка стала реальною альтернативою наявній системі й активно нарощувала свою суспільну підтримку.

Як зазначав доктор історичних наук В. Деревінський, Народний Рух України як українська народно-фронтівська організація зазнала суттєвих змін у процесі свого становлення: від слабо структурованого громадсько-політичного об'єднання еволюціонувала в напрямі формування повноцінної політичної партії. Цей процес супроводжувався як внутрішньою інституціоналізацією, так і зміною форм і методів політичної діяльності (Деревінський 2010, с. 32).

Напередодні перших альтернативних виборів до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р. Рух організував масові мітинги, які були спрямовані на проведення демократичних виборів (Кульчицький 2024, с. 232). Згодом, у січні 1991 р. НРУ закликав консолідуватися усі політичні та громадські організації в Україні, щоб утворити республіканський політичний блок «Демократична Україна» для активної протидії комуністичній монополії у парламенті (Сергійчук 2025, с. 89). До створеного за кілька тижнів блоку увійшли: Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія демократичного відродження України, Партія зелених України та інші (Сергійчук 2025, с. 110–111). Отже, організація виступала за співробітництво

з іншими інститутами громадянського суспільства задля участі в державотворчих процесах.

У 1991 р. діяльність НРУ була спрямована на відновлення незалежності України. Організація ініціювала і координувала масштабні громадські акції на підтримку проголошення незалежності України. 19 серпня 1991 р. відбулися акції протесту в Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові та Києві. Вже 24 серпня, після ухвалення Акту проголошення незалежності України, з ініціативи голови НРУ В. Чорновола до приміщення сесійної зали ВРУ представники громадськості внесли синьо-жовтий прапор (Кульчицький 2024, с. 268). Рух став наймасовішою суспільно-політичною організацією, яка вплинула на становлення активного громадянського суспільства, об'єднуючи представників інтелігенції, робітництва, студентських організацій.

Після перемоги 1 грудня 1991 р. Л. Кравчука на президентських виборах перед Рухом постала складна стратегічна дилема, яка полягала у визначенні подальшого напрямку розвитку організації. Існували два основні підходи до розв'язання цієї ситуації: перший передбачав збереження статусу Руху як об'єднання національно-демократичних партій і громадських організацій у вигляді коаліції, другий – трансформацію Руху в повноцінну політичну партію (Поліщук 2019, с. 60). Фактично Народний рух України перетворюється з громадсько-політичної організації на політичну партію у березні 1992 р. під час третього з'їзду та ухвалення нового статуту (Гончарук 1997, с. 125).

Народний рух України був наймасовішою громадсько-політичною організацією на початку 1990-х рр. Він брав активну участь у процесах становлення незалежної української держави завдяки мобілізації громадян, представленні інтересів широких верств суспільства та активній взаємодії з іншими інститутами громадянського суспільства.

Важливе значення для становлення громадянського суспільства в Україні мала Революція на граніті, що відбулася в жовтні 1990 р. Вперше студентські організації масово проявили себе як впливова суспільна сила, здатна формулювати політичні вимоги, координувати масштабні протестні

акції та домагатися конкретних рішень від державної влади. Акція голодування в жовтні 1990 р. на центральній площі столиці УРСР була організована Українською студентською спілкою (УСС) у Києві, яку очолював О. Доній, та львівським Студентським братством. Лідерами руху львівських студентів були М. Іващишин, І. Коцюрuba, А. Салюк, С. Башук. Ідея організувати пікетування у формі студентського голодування зародилася влітку 1990 р. під час святкування 500-річчя заснування Запорозької Січі. Ініціатива виникла в колах київської Української студентської спілки (УСС) і знайшла підтримку серед активістів Студентського братства Львівщини. Натхненням для вибору саме такої форми протесту стали події в Болгарії, де в червні того ж року студенти провели масштабне голодування з антиурядовими вимогами, домагаючись демократичних змін. Українські студенти, адаптувавши цей досвід до вітчизняного контексту, надали йому яскраво вираженого політичного та національного змісту (Артимишин, Ільницький 2022, с. 6).

Серед основних вимог студентської акції були: відмова від підписання нового союзного договору; проведення дострокових виборів Верховної Ради на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р.; повернення українських військовослужбовців на територію республіки та забезпечення проходження служби юнаками лише в межах УРСР; націоналізація майна Комуністичної партії України та ЛКСМУ; відставка голови Ради Міністрів В. Масола (Величко, 2019).

Українська студентська спілка продовжувала свою активну діяльність в державотворчих процесах України і після Революції на граніті. Після офіційного визнання результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. УСС рішуче засудила підписання 10 грудня того ж року Л. Кравчуком угоди «Про співдружність трьох держав». На думку Спілки, ця угода становила загрозу для суверенітету щойно проголошеної незалежної України. Студентські активісти звинуватили Л. Кравчука в тому, що його дії суперечили результатам референдуму (Доній, Синельников 1999, с. 134).

14 травня 1992 р. Українська студентська спілка спільно з іншими молодіжними організаціями, як Союз українського студентства, Спілка української молоді, Українська молодіжна асоціація, Комітет української католицької молоді, Братство «Східний хрест», скаутська організація «Пласт», об'єднання «Українська молодь – Христові» та фондом «Молода Україна» заснувала Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО). Ініціатива стала відповіддю на незадовільну діяльність Комісії ВРУ у справах молоді та Міністерства у справах молоді та спорту, які, на думку учасників, не забезпечували належного формування й реалізації державної молодіжної політики, а також не сприяли розвитку демократичного молодіжного руху (Бобровнік, 2009). Метою діяльності УНКМО було сприяння розвитку молодіжних та дитячих громадських організацій, координація молодіжного руху в Україні та інтеграція його в міжнародний молодіжний рух (ІЦДАГО України, ф. 332, оп. 1, спр. 10, арк. 33). Головними завданнями новоствореного об'єднання було проголошено утвердження незалежності України та підтримка процесів демократичної трансформації в країні. Крім того, комітет прагнув сприяти становленню молодіжного руху, ініціювати розробку цільових програм, а також формулювати пропозиції до Президента, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України щодо розв'язання актуальних проблем молоді (ІЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 19, арк. 215).

У серпні 1992 р. Українська студентська спілка активно долучилася до кампанії збору підписів за достроковий розпуск Верховної Ради України, яку організувала широка коаліція під назвою «Незалежній Україні – новий парламент». Молодіжні активісти прагнули донести до суспільства позицію, що лише через проведення нових парламентських виборів можливе реальне оновлення влади та подолання політичної кризи. До складу коаліції, окрім УСС, входили також Народний рух України, Об'єднання «Нова Україна», Українська консервативна республіканська партія, Українська соціал-

демократична молодь та Спілка української молоді (ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 19, арк. 215).

У жовтні 1992 р., студенти намагалися повторити успіх «Революції на граніті». На майдані Незалежності було встановлено наметове містечко і оголошено голодування з вимогою урядової відставки та проведення реформ. Хоча акція мала менший суспільний резонанс, вона все ж досягла часткового результату, адже у відставку пішов прем'єр-міністр В. Фокін, який свого часу замінив В. Масола (Артимишин, Ільницький 2022, с. 8).

У 1993 р. після низки публічних ініціатив молодіжного середовища Президент України Л. Кравчук підписав Указ «Про Український Національний комітет молодіжних організацій», яким офіційно визнав за УНКМО право представляти молодіжний рух України на міжнародному рівні. Це рішення надало Комітету важливий інституційний статус і закріпило його повноваження відповідно до мандату громадських структур, що входили до його складу (Бобровнік, 2009). Вже з 1994 р. УНКМО представляло молодіжний рух України на європейському рівні, ставши членом Ради Європейських Національних молодіжних комітетів країн Ради Європи – СЕНЕК, що діє при Раді Європи (ЦДАГО України, ф.332, оп.1, спр. 10, арк. 48).

Після офіційного визнання з боку держави УНКМО стало впливовим представником інтересів української молоді, активно працюючи як на національному, так і на міжнародному рівнях. Важливим інструментом інформування та комунікації стала заснована в листопаді 1993 р. з ініціативи Комітету інформаційна агенція «УСС-прес», яка регулярно висвітлювала події у молодіжному та студентському середовищі, а також надавала оцінки політичним, економічним та соціальним викликам через призму бачення молодого покоління. УНКМО співпрацювала з органами державної влади у розв'язанні питань молодіжної політики. Так, за сприянням Комітету відбувалися зустрічі Президента України з лідерами молодіжних організацій, було створено Національну Раду з питань молодіжної політики при

Президентів України. За час існування УНКМО провів 18 Координаційних Рад за участю Всеукраїнських молодіжних організацій і представників органів державної влади. Згідно з постановою № 991 Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. «Про сприяння діяльності УНКМО» урядові та місцеві органи влади, а також державні установи та підприємства були зобов'язані сприяти діяльності Українського національного комітету молодіжних організацій, створенню його осередків на місцях та реалізації важливих молодіжних програм (Постанова КМУ «Про сприяння діяльності УНКМО», 1996). У 1996 р. УНКМО співпрацювала з 28 молодіжними організаціями та об'єднаннями. Однією з найактивніших молодіжних організацій залишалася УСС.

У нових умовах незалежності УСС зосередила свою діяльність не на політичній боротьбі, а на суспільно важливих ініціативах. Так, у травні 1993 р. спільно з Партією зелених УСС провела акцію під назвою «Повітря», покликану привернути увагу суспільства до екологічної ситуації в Києві. А вже 25–27 червня того ж року УСС разом із Союзом українського студентства виступила співорганізатором Першого об'єднаного Всесвітнього українського конгресу студентів, що став важливою подією у формуванні глобальної мережі української студентської спільноти (ІЦДАО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 243, арк. 202).

У 1996 р. УСС активно долучилася до процесу конституційного реформування, ініціювавши низку заходів на підтримку ухвалення нової Конституції України. Так, спільно з молодіжною організацією «Молодий Рух» у травні того ж року було створено Всеукраїнський громадський молодіжний комітет на підтримку проєкту Конституції, який розгорнув широку інформаційно-просвітницьку діяльність по всій території України. Представники комітету проводили численні зустрічі зі студентською молоддю, на яких детально роз'яснювали основні положення запропонованого конституційною комісією ВРУ проєкту Основного Закону, його значення для розвитку держави та гарантування прав і свобод громадян. Паралельно було

реалізовано масштабні телевізійні кампанії та культурно-молодіжні заходи, зокрема концерти, спрямовані на популяризацію ідеї підтримки Конституції серед молоді. За результатами досліджень, проведених Науково-дослідним інститутом проблем молоді, понад 82% молодих людей заявили про готовність підтримати запропонований проєкт на референдумі, що свідчило про ефективність просвітницької кампанії та високий рівень громадянської свідомості серед молодого покоління (Бобровнік, 2009).

Отже, студентські й молодіжні організації наприкінці 1980-х – упродовж 1990-х рр. стали не лише вагомою частиною протестного руху, а й відіграли важливу роль у становленні громадянського суспільства та формуванні нових демократичних практик в незалежній Україні. УСС активно долучалася до політичного життя, ініціюючи кампанії за дострокові парламентські вибори, створення коаліцій і національних молодіжних структур, формулюючи бачення державної молодіжної політики та сприяючи утвердженню незалежності України.

Активність молодіжних та студентських організацій сприяла появі різних інституцій, які спрямовували свою діяльність на захист прав і свобод громадян, формували громадську думку, поширювали інформацію про суспільно-політичні події і намагалися впливати на вироблення та втілення державної політики в різних сферах. На початку 1990-х рр. із середовища студентського активу сформувався Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), який був пов'язаний з подіями Революції на граніті. Головною метою діяльності центру стала реалізація багатьох ініціатив, спрямованих на захист політичних прав та громадянських свобод, а також проведення досліджень і розробка аналітичних напрацювань, які були враховані під час формування державної політики. Пріоритетними напрямками його діяльності стали розвиток громадянського суспільства та механізмів участі громадян в суспільно-політичних процесах, підтримка представницької і прямої демократії на всіх рівнях управління, дослідження трансформацій політичних систем у посттоталітарних країнах, аналіз партійного,

електорального та парламентського розвитку (Український центр незалежних політичних досліджень, 2026).

Продовженням діяльності інституцій, які були спрямовані на утвердження громадянських свобод, стало активне формування інших інститутів громадянського суспільства, зокрема громадсько-політичних об'єднань, серед яких важливе місце займала «Нова Україна». Громадсько-політичне об'єднання «Нова Україна» (з лютого 1997 р. має назву Народно-демократичне об'єднання «Нова Україна») було створено 8 січня 1992 р. Ініціатором створення організації виступала Партія демократичного відродження України (ЦДАГО України, ф.335, оп.1, спр. 5, арк.6–7). Основною метою об'єднання «Нова Україна» було здійснення політичних і економічних реформ, що забезпечили б розвиток демократичної держави. Під час реєстрації «Нової України» 23 квітня 1992 р. її засновниками стали 87 політичних і громадських діячів, урядовців і підприємців. Підтримку створення нової громадсько-політичної організації також виявляли фінансові структури, наприклад, акціонерний інноваційний банк «Укрінбанк» (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 12, арк. 28). Також, заяви про вступ подали Ліберально-демократична партія України та Конституційно-демократична партія України (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 178, арк. 2–2зв). Учасники об'єднання брали участь у роботі українського парламенту. До депутатської групи «Нової України» входили 63 особи у 1993 р.

До напрямків діяльності організації належало здійснення економічних реформ, розв'язання ключових питань національної політики та привернення уваги до екологічної безпеки. Прикладом слугує звернення асоціації «Зелена планета», до «Нової України», яка просила об'єднатися і виступити на з'їзді про екологічну безпеку в Україні. Напередодні парламентських виборів 1994 р. Українська студентська спілка пропонувала створення єдиного політичного блоку опозиційних сил, куди пропонувала увійти НДО «Нова Україна», а також Народному Руху України (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 12, арк. 2–20).

Отже, активна взаємодія «Нової України» з екологічними, соціальними, фінансовими та студентськими об'єднаннями свідчила про дієвість інститутів громадянського суспільства і прагнення до спільного розв'язання актуальних проблем країни, зокрема економічних реформ, демократизації та екологічної безпеки. Консолідація зусиль різних громадських організацій посилювала їх вплив на державотворчі процеси в Україні.

Діяльність громадських організацій мала різновекторний характер і сприяла підвищенню ефективності внутрішньої політики держави у політичній, економічній, соціальній, національно-культурній сферах. Так, Спілка малих підприємств України, створена у 1990 р., стала однією з перших організацій, яка мала представляти інтереси малого бізнесу. Головою Ради спілки на установчому з'їзді вибрали Ю. Єханурова. Стратегічною метою спілки визначила усунення монополізму у виробництві товарів і послуг, формування конкурентного середовища та забезпечення широкого спектру суспільних потреб (Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств, 2026). Основним напрямками діяльності громадської організації стали правовий захист економічних і соціальних інтересів підприємців, аудит та роз'яснення законодавчих змін, сприяння інвестиціям, розвиток зовнішньоекономічної діяльності. Організація забезпечувала представництво та захист інтересів окремої соціально-економічної групи, що є однією з функцій інститутів громадянського суспільства.

Також до інститутів громадянського суспільства економічного спрямування належать такі організації, як Український союз промисловців і підприємців, Асоціація платників податків України, Координаційно-експертний центр об'єднань підприємців України. Їхня участь у державотворчих процесах визначалася впливом на ухвалення ВРУ податкового, бюджетного і фінансового законодавства (Кінах 2003, с. 8).

Отже, у період від кінця 1980-х до початку 2000-х рр громадські організації в Україні еволюціонували від неформальних культурно-просвітницьких ініціатив до громадських організацій та об'єднань, які

впливали на суспільно-політичні процеси. Спочатку їхня діяльність зосереджувалась на гуманітарній проблематиці, зокрема, на захисті української мови, збереженні історичної пам'яті та екологічній безпеці. Згодом громадські ініціативи набули виразного політичного спрямування: організовували масові акції протесту, впливали на перебіг державотворчих процесів, а також створювали окремі інститути громадянського суспільства.

Одним з видів об'єднання громадян виступають професійні спілки, які виступають інститутам громадянського суспільства. Суспільно-політичні трансформації на рубежі 1980–1990-х рр., що супроводжувалися розпадом радянської системи, становленням незалежної української держави та поступовим формуванням інститутів громадянського суспільства змінили становище професійних спілок. Профспілки, які у радянській моделі функціонували здебільшого як інструмент соціального контролю держави над трудовими колективами, постали перед необхідністю якісного переосмислення власної ролі, місця та функцій у нових умовах. Трансформація профспілок за часів «перебудови» розпочалася наприкінці 1980-х рр. завдяки страйкам українських робітників на Донеччині. Почали формуватися альтернативні профспілкові об'єднання, які заявили про свою незалежність від колишніх союзних структур і висловили готовність представляти інтереси найманих працівників на нових засадах. Водночас профспілки зіштовхнулися з численними викликами: втратою впливу, внутрішніми розколами, падінням авторитету в очах працівників, а також політизацією частини об'єднань.

Під час подій Революції на граніті у жовтні 1990 р. відбувся Установчий з'їзд професійних спілок України в Києві. З'їзд ухвалив рішення про створення Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ), яка ставала незалежною від органів державної влади, політичних партій і рухів та від загальносоюзних центральних органів профспілкового руху.

Декларація про утворення ФНПУ зафіксувала добровільність входження до професійного об'єднання галузевих профспілок. Її підписали 25

всеукраїнських галузевих профспілок, 24 обласні та профспілка Київської міської ради. Проте деякі галузеві профспілки навпаки розділялися, наприклад професійна спілка Національної академії наук України відділилася від профспілки працівників освіти та науки (Реєнт 2002, с. 575).

ФНПУ зіштовхнулася з рядом проблем: відсутність кадрів, слабка організаційна структура, погана система взаємодії між федерацією і територіальними профспілками, залежність від комуністичної ідеології, недостатність фінансування діяльності (Работа, 2018). Саме тому ФНПУ мала розробити власну ідеологію, тактику та стратегію подальших дій.

Вагому роль у розвитку профспілкового руху в незалежній Україні відіграло Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих, яке було створене ще у червні 1991 р. Це було об'єднання страйкових профспілкових комітетів та інших правозахисних осередків, що діяли на підприємствах, в установах, кооперативах та громадян, котрі підтримують їхню діяльність і визнають страйк ефективним механізмом захисту трудящих. Об'єднання заявило про готовність співпрацювати з усіма політичними партіями й організаціями, окрім комуністичної партії. Головою ВОСТ було обрано О. Іващенка, а стати радниками запросили народних депутатів, членів НРУ С. Хмару та Л. Скорик. ФПУ також долучилася до ВОСТ (Сергійчук 2025, с. 234-236).

У листопаді 1992 р. на 2 позачерговому з'їзді Федерації незалежних профспілок України була прийнята Програма ФПУ, яка закріплювала нейтральний статус щодо політичних партій, заснування власних друкованих медіа та проведення демократичних виборів до профорганів (Програма професійних спілок України, 1993). Профспілки визначали себе як організації, що об'єднують людей найманої праці за професіями, за виробничою ознакою або за родом їхньої діяльності. Також профспілки вимагали від уряду проявити увагу до проблем охорони праці та довкілля, здійснювати незалежну експертизу й громадський контроль з цих питань, використовувати закони і вплив громадськості для обмеження або заміни технологій, які є джерелами забруднення навколишнього середовища (Реєнт 2002, с. 576–577). У програмі

також були визначені напрями участі профспілок у законотворчій та нормотворчій діяльності. Зокрема представники профспілок мали брати участь у засіданні груп та постійних комісій українського парламенту, які готують проекти законів, профоргани мали попередньо розглядати проекти законів та постанов, що стосуються соціально-трудових відносин. (Програма професійних спілок України, 1993).

Таким чином, перша Програма Федерації профспілок України демонструє, що професійні спілки виступають важливим інститутом громадянського суспільства, адже беруть участь у законотворчих процесах, здійснюють контролюючу функцію щодо діяльності органів державної влади та представляють інтереси певної соціально-економічної групи людей.

На II з'їзді ФПУ було прийнято Статут організації. Федерація визнавалася добровільною спілкою, створеною для координації зусиль професійних організацій з метою забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, правових, духовних, а також політичних інтересів своїх членів. Мета та завдання ФПУ передбачали домагатися від органів державної влади, роботодавців та їхніх об'єднань проведення економічної й соціальної політики, яка забезпечувала б ефективну економіку в Україні та нормальний життєвий рівень членів профспілок (Статут Федерації профспілок України, 1992). У січні 1993 р. на першому конгресі члени ФПУ ухвалили постанову про створення робочої групи для аналізу урядових реформ і підготовки плану дій ФПУ, а також звернення до ВРУ та Кабінету Міністрів щодо змін форми власності й проблем аграрного сектору (Федерація профспілок України 1997, с. 7–8).

У 1993 р. в Україні було ухвалено Закон «Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності», який заклав правові засади для функціонування профспілок у незалежній державі. Цей нормативний акт закріпив їхню організаційну самостійність, визначив механізми створення та діяльності, а також визнав профспілки повноцінними суб'єктами захисту трудових і соціально-економічних прав працівників (Пресслужба Нової пошти, 2023).

На другому конгресі ФПУ, що відбувся 28 серпня 1993 р., прийняли постанову «Про хід виконання заходів та подальші дії ФП України для захисту соціально-економічних інтересів членів профспілок в умовах поглиблення кризи в країні та зниження життєвого рівня населення», в якій закріплювався курс на захист соціально-економічних інтересів членів профспілки. Також ФПУ засуджувала дії ВРУ з приводу ухвалення постанови «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати та пенсій за віком», яка розроблялася без участі профспілок (Федерація профспілок України 1997, с. 15–16). На 3 та 4 конгресах, що відбулися в 1994 р. та 1995 р. відповідно, ФПУ ухвалювала постанови, які продовжували визначати курс на захист соціально-економічних прав членів профспілок України.

Профспілки виступили одним з ключових організаторів шахтарських страйків 1993–1994 рр., що спричинило загострення суспільно-політичної ситуації в країні та стало одним з чинників проведення позачергових парламентських і президентських виборів 1994 р.

Учасники 2 конгресу вимагали розпуску ВРУ та проведення позачергових парламентських виборів. Пізніше їхнє рішення підтримали деякі політичні партії, громадські об'єднання й трудові колективи. Ця подія поклала початок політичній діяльності профспілок, адже згодом на парламентських виборах 1994 р. профспілки висунули 200 кандидатів у депутати, з яких 7 було фактично обрано. Впродовж 1994–1998 рр. від ФПУ було подано 16 проєктів Законів, опрацьовано 13 проєктів державних програм, понад 360 законопроєктів ВРУ, що стосувалися соціально-економічної політики щодо українських трудящих. За сприянням членів ФПУ було ухвалено Закон «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (Законотворча діяльність О. Стояна 2002, с. 1).

На п'ятому конгресі, що відбувся 11 квітня 1996 р., було прийнято постанову «Про проєкт Конституції України, схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 р.». Учасники конгресу виступали за негайне ухвалення нової Конституції, також вони звертали увагу на те, що в проєкті

Конституції не закріплено права людей найманої праці на створення профспілок для їх захисту (Профспілкова газета, 1996). Загалом ФПУ внесла понад 300 узагальнених зауважень та пропозицій до проєктів Конституції України. Представники федерації змогли вдосконалити конституційні норми щодо прав на працю і бізнес, а також посилити державні гарантії у сфері соцзахисту, зарплат і трудових свобод. Важливим також стало уточнення в статті 36 Конституції про право громадян брати участь у профспілках (Федерація профспілок України 1997, с. 199–200). Конституційні права та гарантії громадян України профспілки обговорювали також на засіданні 6 конгресу, 27 січня 1997 р.

Окрім участі в законотворчій діяльності, президія ФПУ ухвалювала рішення про проведення спільних акцій профспілок проти окремих рішень та дій органів законодавчої й виконавчої влади. Так, певні постанови президії ФПУ були спрямовані на мобілізацію громадян взяти участь у масовій акції протесту проти окремих рішень, ухвалених органами державної влади щодо питань оплати праці та прав робітників (Федерація профспілок України 1997, с. 64-65, 205-206, 248). Наприклад, ФПУ організувала 19 лютого 1998 р. всеукраїнську акцію протесту профспілок у формі мітингів, маніфестацій, пікетувань, страйків, у якій взяли участь понад 4 мільйони осіб. На 44 тисячах підприємств було висунуто вимоги до роботодавців, проведено 381 страйк, ухвалено рішення про звільнення 34 керівників, подано майже 7,5 тисяч позовів до судів і 1315 заяв до Державної інспекції праці про захист інтересів працівників (Стоян 2002, с. 586).

Отже, впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. відбулося формування профспілок як важливого інституту громадянського суспільства. Вони виконували функції соціального захисту та безпосередньо впливали на державну політику та законодавчий процес, брали участь у виборчих кампаніях. Профспілковий рух в Україні пройшов складний шлях трансформації від частини радянської адміністративно-командної системи до становлення як самостійного інституту громадянського суспільства. Поява у

1990 р. Федерації незалежних профспілок України засвідчила прагнення до створення автономного профспілкового центру, незалежного від державних структур і союзного керівництва. Ухвалення у 1992 р. першої програми профспілок, а згодом і Статуту ФПУ окреслило основні напрями діяльності профспілок у нових умовах: захист соціально-економічних інтересів працівників, участь у законотворчому процесі та формування власної ідеології. Ухвалення низки ключових законів, створило правове підґрунтя для діяльності профспілок у ринкових умовах. Активна участь профспілок у масових акціях протесту, страйках, мітингах і пікетуваннях, особливо в середині 1990-х рр., засвідчила їхню здатність мобілізувати громадян на захист своїх прав, а також виступати вагомим чинником соціального тиску на державу і роботодавців.

Еволюція профспілкового руху відображає один з напрямків становлення громадянського суспільства: перехід від соціально-економічного представництва інтересів громадян до участі у суспільно-політичному житті. Проте найвагомішим проявом політичної волі громадян стала їх участь у діяльності політичних партій.

Політичні партії виконують функції представництва інтересів громадян, забезпечуючи їхню участь у політичному процесі через виборчі кампанії, розробку програмних документів, мобілізацію громадськості довкола актуальних соціально-політичних питань (Журкін 2023, с. 26).

Політичні партії виступають важливими інститутами громадянського суспільства, без яких повноцінне функціонування демократії є неможливим. У правовій і розвинутій державі вони слугують механізмом, через який реалізується цивілізований процес формування органів як законодавчої, так і виконавчої влади. Таким чином, політичні партії не лише сприяють репрезентації інтересів громадян, а й є основою стабільності та легітимності демократичного політичного процесу.

Важливим етапом у становленні сучасних політичних партій в Україні стало виникнення наприкінці 1980-х рр. численних неформальних об'єднань

та ініціативних груп, які сформувалися в умовах горбачовської перебудови й заклали ідейне та організаційне підґрунтя для розвитку багатопартійної системи в незалежній Україні. Це спричинило появу великої кількості політичних організацій, які вирізнялися ідеологічною багатоманітністю. Ідеологічно диференційовані політичні сили стали ключовими акторами політичного процесу і пропонували власне бачення моделі державного розвитку України як у період розпаду СРСР, так і після відновлення незалежності. Найбільш активними й впливовими політичними партіями, що брали участь у державотворчих процесах на межі 1980-1990-х рр. були: Українська національна партія, Українська республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Соціалістична партія України (СПУ), Конгрес українських націоналістів (КУН).

Однією з правих політичних сил, що відіграла помітну роль у формуванні багатопартійної системи в Україні на початку 1990-х рр., стала Українська національна партія (УНП). Її створення було офіційно оформлене на установчому з'їзді, який відбувся 21 жовтня 1989 р. у Львові. Ініціатором заснування партії виступив Г. Приходько. Партія мала власні інформаційні ресурси: журнал «Український час» і газету «Клич нації», що слугували платформою для поширення її ідеології. Паралельно зі створенням партії, під її патронатом була сформована молодіжна організація «Січ», яка відігравала важливу роль у мобілізації молоді (Алексєєв, Кульчицький 2000, с. 51).

27 червня 1992 р. у м. Києві УНП об'єдналася з Українською народно-демократичною партією в Українську національну консервативну партію (УНКП). Голова УНП Г. Приходько очолив новостворену партію. Згідно з програмними засадами, УНКП послідовно виступала за побудову в Україні збалансованої та ефективної системи поділу влади на незалежні гілки. Партія підкреслювала необхідність встановлення сталого балансу між державною владою та громадянським суспільством (Бевз, 2019).

У листопаді 1993 р. на чолі партії став Ю. Восковнюк, а 6 квітня 1996 р. – О. Соскін. Починаючи з 1999 р., УНКП перейшла до активної опозиційної діяльності. У 2001 р. партія стала одним з ініціаторів створення об'єднання правих політичних сил під назвою «Українська правиця» для спільної участі в парламентських виборах 2002 р.

У серпні 2002 р. УНКП підтримала ініціативу В. Ющенка щодо скликання загальнонаціонального форуму демократичних сил, спрямованого на консолідацію опозиційного руху. З вересня 2002 р. УНКП активізувала політичну діяльність: організовувала мітинги, демонстрації, пікетування, піші марші; робила публічні політичні заяви та звернення; видавала партійну газету «Національна фортеця»; розпочала активне формування регіональної партійної структури (Бевз 2012, с. 85-96).

30 листопада 2002 р. УНКП долучилася до створення нового демократичного координаційного об'єднання «Українська національна рада», до якого увійшли такі партії, як УРП «Собор», Українська партія «Єдність», УНП, НРУ, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та інші. У березні 2003 р. партія підтримала опозиційну акцію «Повстань, Україно!».

На базі Української Гельсінської Спілки у 1990 р. виникла Українська республіканська партія. У відповідній заяві щодо розпуску УГС зазначалося, що в умовах нової політичної ситуації наявна структура спілки вже не відповідала актуальним викликам і не дозволяла організації посісти належне місце в політичному просторі України. З огляду на це було визнано необхідним змінити її назву, програмні документи й статут. Партія визначила своєю головною метою відродження української нації та забезпечення її гідного місця серед інших народів світу. Ключовим пріоритетом УРП вважався розвиток інститутів громадянського суспільства. У резолюції з'їзду наголошувалося, що УРП має намір розв'язувати всі національні та соціальні конфлікти винятково політичними методами, спираючись на реформи та парламентську діяльність (ЦДАГО України, ф. 271, оп. 1, спр. 3, арк. 28–29). В УРП відбулося кілька розколів, зумовлених ідеологічними суперечностями

та боротьбою за лідерство, що привело до утворення нових політичних сил, наприклад Української консервативної республіканської партії (Беренштейн, Мигрин, Котигоренко 1997, с. 6).

У 1994 р., напередодні парламентських виборів, УРП долучилася до формування демократичного об'єднання «Україна» та перейшла в опозицію до курсу президента. З 1995 р. партію очолив Б. Ярошинський, що зумовило її радикалізацію. З 1997 р. партія мала свій друкований орган – газету «Самостійна Україна». У 1998 р. УРП спільно з КУН створили блок «Національний фронт», проте він не пройшов до парламенту. Згодом керувати партією почав О. Шандрюк (1998 р.), а потім Л. Лук'яненко (2000 р.). У 2001 р. УРП увійшла до Форуму національного порятунку, який пізніше став основою для створення «Блоку Юлії Тимошенко». У 2002 р. УРП трансформувалася в УРП «Собор» під керівництвом А. Матвієнка. На парламентських виборах 2002 р. УРП «Собор» брала участь у складі БЮТ і отримала сім мандатів. У 2004 р. підтримала В. Ющенка на президентських виборах (Гонюкова, 2026). Подібні процеси еволюції і трансформації були притаманні іншим політичним партіям.

Українська селянська демократична партія (УСДП) була створена 9 квітня 1990 р. під час Установчого з'їзду в Києві, на якому затвердили статут, програму та Декларацію принципів діяльності партії. Свою політичну активність УСДП розпочала в період переходу України від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки, взявши курс на послідовне впровадження реформ в аграрному секторі, який розглядала як один із пріоритетних напрямів творення незалежної української держави. Офіційно зареєстрована Міністерством юстиції України як політична партія 15 січня 1991 р. (Youcontrol, 2026). У програмних засадах, які були затверджені у червні 1990 р., партія декларувала, що є спадкоємицею української радикальної традиції, започаткованої наприкінці XIX століття Іваном Франком. Головною метою діяльності партії визначалося створення вільної, самостійної, соборної, економічно розвиненої та духовно оновленої України

(ЩДАГО України, ф. 342, оп. 1, спр. 5, арк. 1). Стратегічним завданням партії було утвердження громадянського суспільства.

Упродовж 1990-х рр. УСДП послідовно формувалася як політична сила, що відстоювала інтереси українських аграріїв, пропонувала зміни до українського законодавства у сфері земельної реформи й співпрацювала з Асоціацією фермерів України. Брала участь у парламентських виборах 1998 р. та 2002 р., проте не змогла подолати виборчий бар'єр (Бевз, 2019).

У травні 1990 р. була створена одна з найвідоміших політичних партій у 1990–2000-х рр. – Соціал-демократична партія України (СДПУ), що розпочинала свою діяльність як неформальне об'єднання «Організація соціал-демократів України». Офіційно партія була зареєстрована 1 листопада 1991 р., а її друкованим органом стала «Наша газета+». Першим головою був А. Носенко. На початковому етапі СДПУ співпрацювала з Народним рухом України, тому під час президентських виборів 1991 р. підтримала В. Чорновола. У листопаді 1992 р. об'єдналася з Об'єднаною соціал-демократичною партією, внаслідок чого лідером СДПУ став Ю. Збітнєв. У 1995 р. СДПУ об'єдналася з Партією прав людини та Партією справедливості, далі її очолив В. Онопенко. З 27 квітня 1996 р. партія отримала назву СДПУ (о). На парламентських виборах 1998 р. здобула 14 мандатів, однак того ж року в партії трапився розкол через конфлікт між В. Онопенком та його заступником В. Медведчуком. У підсумку В. Онопенко з прихильниками вийшли з партії та утворили Українську соціал-демократичну партію, а СДПУ (о) очолив В. Медведчук (Кузьмінська 2002, с. 117–118). Надалі партія проявляла лояльність до діяльності Президента України Л. Кучми, тому підтримала його на виборах у 1999 р. У 2002 р. знову пройшла до парламенту, набравши 6,27% голосів виборців.

Яскравим прикладом партії, що сповідувала демократичні цінності й відстоювала інтереси українців, була Демократична партія України (ДемПУ). Партія була створена 16 грудня 1990 р. під час першого (установчого) з'їзду, що проходив у Києві. На цьому зібранні були затверджені основні програмні

засади й статут партії, вибрано керівні органи – Національну раду й Президію. Головою ДемПУ став Ю. Бадзьо, з кінця 1992 р. – В. Яворівський. Офіційно партія була зареєстрована Міністерством юстиції України 15 грудня 1993 р. Друкованим органом політичної сили був бюлетень «Демократ».

Ідеологічною основою ДемПУ проголошувалися принципи гуманізму, демократії, патріотизму та раціоналізму. У програмі партії зазначалося, що кожна людина має самостійну цінність, а отже, не повинна підпорядковуватись ні державі, ні нації, ні будь-якому ідеалові, що є однієї з основ побудови громадянського суспільства (ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 2, арк. 1). Партія ставила собі за мету формування активного громадянського суспільства.

Представники партії брали участь у роботі українського парламенту з 1990 до 1998 р. Разом з УРП ДемПУ ініціювала створення блоку «Конгрес національно-демократичних сил» (КНДС) 2 серпня 1992 р., до якого увійшли 18 партій і громадських організацій. У лютому 1993 р. вони ж виступили засновниками Антикомуністичного антиімперського фронту України. Згодом на базі КНДС було утворене передвиборче об'єднання «Україна», що формально об'єднало понад 30 політичних і громадських структур, однак без участі Народного руху України. У 1996 р. ДемПУ сприяла створенню власної молодіжної організації, яка з 1999 р. стала самостійною політичною силою (Гонюкова, 2026).

Розпад радянської держави зумовив утворення важливої політичної сили – Партії зелених України, яка виникла на основі неформального об'єднання «Зелений світ». Наприкінці вересня 1990 р. відбувся її перший установчий з'їзд. Офіційно партія зареєстрована Мін'юстом у травні 1991 р. Лідерами партії в досліджуваний період були Ю. Щербак та В. Кононов. У квітні 1990 р. Партія зелених України оприлюднила свій програмний маніфест, у якому задекларувала стратегічну мету здобуття державної незалежності України. Значну роль у поширенні її ідей відігравали партійні друковані ЗМІ:

газети «Зелений світ» та «Сіті», що висвітлювали актуальні екологічні, соціальні та політичні питання.

Партія поступово нарощувала свій вплив у суспільстві, однак її участь у парламентських виборах 1994 р. не принесла бажаних результатів, адже жоден із висуванців не здобув депутатського мандата. Проте вибори 1998 р. стали переломним етапом у розвитку Партії зелених, вона подолати виборчий бар'єр й отримала 19 мандатів у Верховній Раді. У подальшому партія також брала участь у президентських виборах. Її лідер В. Кононов був висунутий кандидатом у Президенти України в 1999 р. і вдруге на з'їзді партії у липні 2004 р. (Партія зелених України, 2026).

Таким чином, Партія зелених України упродовж 1990–2004 рр. трансформувалася з громадської організації у політичну партію, яка змогла впливати на державотворчі процеси, пов'язані з розробкою та втіленням екологічної політики.

Заборона комуністичної партії України у 1991 р. стала поштовхом до формування нових політичних сил лівої орієнтації. Однією з таких стала Соціалістична партія України, заснована з ініціативи колишніх членів КПУ. Ключову роль у створенні нової політичної сили відіграв О. Мороз, який 26 жовтня 1991 р. очолив партію.

Під час Установчих зборів О. Мороз звернув увагу на те, що нова організація розраховує на підтримку не лише колишніх комуністів, але й тих, хто свідомо покинув КПУ з принципових міркувань, а також на безпартійних громадян, молодь і ветеранів. У своїх публічних заявах він підкреслював, що ідея створення нової політичної сили визрівала ще до 1990 р., коли велися дискусії про реформування та оновлення компартії України (ЦДАГО України, ф. 328, оп. 2, спр. 2, арк. 24). Водночас лідер партії наполягав, що СПУ не є прямим продовженням чи реінкарнацією КПУ. Партія позиціювала себе як нова політична сила, що прагне реформ лівого спрямування, але з опорою на принципи соціальної справедливості та оновлення, а не реставрації (ЦДАГО України, ф. 328, оп. 1, спр. 4, арк. 58).

Програма СПУ, ухвалена 29 листопада 1992 р., була опублікована в друкованому виданні партії – газеті «Товариш». У програмі було визначено основні завдання партії: захист соціальних, економічних і політичних інтересів широких верств населення, зокрема робітників, селян, інтелігенції, жінок, молоді та пенсіонерів. Партія прагнула забезпечити громадянам реальні механізми участі в управлінні державою через розбудову органів народовладдя. Важливою метою також було формування правової держави та підтримка взаємодії з державними й профспілковими структурами як інститутами громадянського суспільства (ЦДАГО України, ф. 328, оп. 1, спр. 4, арк. 58). СПУ брала безпосередню участь у державотворчій діяльності України, зокрема пропонували альтернативні конституційні проєкти в 1995–1996 рр., впливала на ухвалення законів через своє представництво у ВРУ. Голова партії О. Мороз очолював український парламент у 1994–1998 рр.

До активних політичних партій правого спрямування 1990-х рр. належить УНА-УНСО. Ця партія виникла на основі Української Міжпартійної Асамблеї (УМА). УМА була створена 30 червня 1990 р., об'єднавши низку патріотичних організацій, рухів і партій правого спрямування (УНА-УНСО, 2026). У серпні 1991 р., під час путчу Державного комітету з надзвичайного стану, організація створила формування Самооборони, яке отримало назву Українська національна самооборона (УНСО). Саме з цього часу починається формування силового крила організації. 8 вересня 1991 р. УМА була перейменована на Українську Національну Асамблею (УНА), а УНСО стала її структурним підрозділом, і відтоді організація отримала подвійне найменування УНА-УНСО. Усього за менш ніж рік УНА-УНСО перетворилася на впливову політичну силу. Хоча організаційне оформлення завершилося ще в першій половині 1990-х рр., програмні документи та статут були остаточно затверджені лише у 1996 р., а офіційна реєстрація Міністерством юстиції України відбулася 29 вересня 1997 р.

Інформаційним органом УНА став незалежний часопис «Золоті ворота», редактором якого виступав відомий дисидент і публіцист А. Лупиніс. Новим

головою УНА був обраний Ю. Шухевич, багаторічний політв'язень, син головного командира УПА Р. Шухевича. Під його керівництвом було оновлено статут, структуру й склад проводу організації, що забезпечило їй більшу внутрішню стабільність і організованість (Якушик 1996, с. 115-116).

Згідно зі статутом, ключовими завданнями партії було сприяння відродженню й укріпленню української нації, об'єднання національних сил, формування національно свідомого громадянського суспільства та захист прав і інтересів членів УНА (Статут Української Національної Асамблеї, 2005).

Під час акції протесту «Україна без Кучми» у 2000–2001 рр., викликаній вбивством Г. Гонгадзе та касетним скандалом, УНА-УНСО виконувала роль сили підтримки й охорони протестувальників, захищала наметове містечко на Майдані та організовувала мітинги по всій країні. Найгострішим моментом стало 9 березня 2001 р., коли під час протесту біля Адміністрації Президента було заарештовано близько 300 активістів УНА, а 19, включно з керівництвом, отримали реальні терміни ув'язнення. Це тимчасово послабило діяльність організації.

Після звільнення, у 2004 р., лідери УНА-УНСО відновили діяльність організації, зосередивши зусилля на мобілізації активного ядра та участі в політичному житті. Однією з важливих ініціатив стала підтримка студентського руху влітку 2004 р. Акція протесту в Сумах, очолювана головою Виконкому УНА Р. Зайченком, переросла в ходу до Києва, результатом якої стала відставка міністра освіти В. Кременя. Надалі УНА-УНСО брала участь у виборчих кампаніях, забезпечувала охорону штабів «Нашої України», проводила вишкільні табори для молоді, здійснювала охоронні та оперативні заходи під час Помаранчевої революції, зокрема блокувала Адміністрацію Президента й супроводжувала автопробіг на схід України та до Криму (УНА-УНСО, 2026).

Таким чином, УНА-УНСО послідовно позиціювала себе як рішуча політична сила, що поєднувала націоналістичну ідеологію, громадську активність та силову присутність у ключові моменти політичних протистоянь.

Однією з найвпливовіших політичних сил в Україні був Народний рух України, який офіційно з 1 лютого 1993 р. трансформувався в політичну партію правоцентристського напрямку. Серед ключових напрямів діяльності НРУ в новій редакції програми було окреслено захист прав і свобод людини, забезпечення морального оздоровлення суспільства, формування засад інституцій громадянського суспільства, реформування кадрової політики, створення ефективної економіки, орієнтованої на добробут громадян тощо (ЩДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 130, арк. 3). Основним стратегічним завданням було сприяння становленню громадянського суспільства. Політична партія брала активну участь у державотворчих процесах, її представники входили до складу Верховної Ради України впродовж 1990–2002 рр. Створення та розвиток політичних партій зумовили появу власних друкованих видань. Завдяки газеті «Літературна Україна» Рух міг якій доносити до громадян свої ідеологічні засади, знайомити з програмою діяльності. Діяльність газет сприяла комунікації політичних партій з суспільством, чий інтереси вони відстоювали.

Одним із найвиразніших представників політичних партій національно-радикального спрямування початку 1990-х рр. став Конгрес українських націоналістів (КУН). Його утворення в 1993 р. стало результатом процесу перенесення діяльності Організації Українських Націоналістів з еміграції безпосередньо на територію України.

Під час конференції українських націоналістів у 1992 р. було ухвалено низку ключових політичних рішень, які засвідчували радикальність та безкомпромісність політичної позиції учасників. Зокрема, йшлося про вимогу відставки уряду України, вихід держави зі складу СНД, а також розпуск ВРУ й проведення нових виборів на основі багатопартійності. На початку 1990-х рр. ідеологію КУН сформував Р. Зварич, пропагуючи християнсько-ідеалістичне бачення людини. Згодом партія відмовилася від християнської демократії, зосередившись на націоналістичному дискурсі під керівництвом С. Стецько. Політична партія брала участь у парламентських виборах 1994 р.

та 1998 р. За результатами виборів 1994 р. до ВРУ було обрано 5 народних депутатів від КУН, а у 1998 р. партія разом з Українською республіканською партією та Українською консервативною республіканською партією створила виборчий блок «Національний фронт», за списком якого до українського парламенту було обрано 6 народних депутатів.

У другій половині 1990-х рр. в українському політичному середовищі спостерігалася тенденція до консолідації партійних структур через утворення нових політичних сил та виборчих блоків. Яскравим прикладом такої інтеграції стала Народно-демократична партія (НДП), заснована у 1996 р. шляхом об'єднання низки політичних і громадських організацій, зокрема Партії демократичного відродження України, Трудового конгресу України, Народно-демократичного об'єднання «Нова Україна» та інших. Очільниками партії в досліджуваний період були А. Матвієнко та В. Пустовойтенко.

Програмна мета партії полягала у формуванні в Україні демократичної, правової та соціальної держави, що спирається на принципи справедливості, солідарності й загальнолюдських цінностей. Особливу увагу партія приділяла покращенню якості життя кожного громадянина, гарантуванню соціального захисту, а також послідовному утвердженню громадянського суспільства як основи демократичного ладу (ЦВК, 2026). Під егідою НДП було створено кілька суміжних структур: Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання «Дія», Народно-демократичну лігу молоді, Всеукраїнську екологічну лігу та інші, що сприяло розширенню впливу партії на різні соціальні групи. На парламентських виборах 1998 р. партії вдалося сформувати другу за чисельністю парламентську фракцію у складі 89 депутатів, яка поступалась лише фракції комуністичної партії України. Після президентських виборів 1999 р. виникло два протиборчі крила: прихильники В. Пустовойтенка та А. Матвієнка. 15 січня 1999 р. В. Пустовойтенко заснував Всеукраїнське об'єднання «Злагода», до складу якого увійшло декілька політичних партій та громадських організацій із загальною чисельністю понад 300 тисяч осіб.

Профспілки, як один з видів громадських організацій, теж утворювали свої політичні партії. У 1997 р. у Полтаві було створено Всеукраїнську партію трудящих, яку Міністерство юстиції України зареєструвало 11 червня. Очолив її народний депутат ВРУ, що представляв інтереси Федерації профспілок України, голова Полтавської обласної ради профспілок Л.М. Вернигора. У статуті партії зазначалося, що вона діє, орієнтуючись на профспілкову діяльність. На парламентських виборах 1998 р. партія набрала 0, 79% голосів, що унеможливило її участь у роботі ВРУ нового скликання (Ресент 2002, с. 590).

Важливим етапом у розвитку української партійно-політичної системи став 1996 р., коли була ухвалена Конституція України та відбувалася підготовка до нових парламентських виборів. Напередодні парламентських виборів 1998 р. було зареєстровано 52 політичні партії, з яких 44 задекларували намір брати участь у парламентських виборах. Із цієї кількості 25 партій вирішили йти на вибори самостійно, тоді як 19 – у складі різних виборчих об'єднань. Центральна виборча комісія зрештою зареєструвала 21 політичну партію та 9 виборчих блоків, сформованих за участю 19 партій. Це засвідчило суттєве зростання політичної активності, адже порівняно з виборами 1994 р. виборча суб'єктність зросла в понад шість разів. Ці вибори стали першими, що проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою, яка передбачала формування половини складу Верховної Ради на основі партійних списків.

Кількість політичних партій стрімко зростала з процесом становлення незалежності України. Так, у 1991 р. діяло лише 9 політичних партій (Кармазіна 2021, с. 75). Наприкінці 1990-х рр. їхня кількість збільшується до 59. У період перед парламентськими виборами 2002 р. політичний простір України продовжував демонструвати тенденцію до зростання кількості партій. Так, станом на 1 січня 2001 р. в Україні було зареєстровано вже 109 політичних партій, а безпосередньо напередодні виборів 2002 р. їх кількість перевищила 150. У виборчому процесі взяли участь 33 суб'єкти, серед яких 21 виступив як

самостійна політична партія, а 12 – як партійні блоки, що загалом об'єднали 42 політичні сили (Шведа 2009, с. 50).

Популярним стало об'єднання політичних партій у виборчі блоки. Одним з прикладів став блок «За єдину Україну!». Як зазначали провідні українські журналісти того часу, це було намагання «партій влади» мати більше своїх представників у ВРУ, адже особливе місце у цьому блоці займав В. Литвин, глава президентської адміністрації. У це об'єднання також увійшли лояльні до Президента Л. Кучми партії: «Трудова Україна», «Партія регіонів», Народно-демократична партія, Аграрна партія України та Партія промисловців та підприємців (Дмитричева, Мостова, Рахманін, 2002). Блок «За єдину Україну!» пройшов до Верховної Ради 4 скликання, набравши 11, 77% голосів виборців.

Найбільш масштабними за кількістю учасників стали виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», до складу якого увійшли 10 партій; блок «За Єдину Україну!» (5 партій); «Блок Юлії Тимошенко» (4 партії), блок «Єдність» (4 партії) та «Команда Озимого Покоління» (4 партії). Загальна кількість кандидатів, висунутих за партійними списками, становила 3953 особи. До українського парламенту пройшли 3 виборчі блоки: «За єдину Україну!» (175 депутатів), «Наша Україна» (119 депутатів) та «Блок Юлії Тимошенко» (23 депутати).

Активізація партійного життя напередодні парламентських виборів 2002 р. засвідчила не лише кількісне зростання політичних сил, а й нову форму їхньої взаємодії – створення виборчих блоків. Такий процес став відображенням тенденції до консолідації партійного середовища та водночас виявив і кризу ідентичності багатьох партій, що були змушені об'єднуватися для подолання виборчого бар'єру. Таким чином, виборчий процес 2002 р. не лише продемонстрував широку політичну конкуренцію, але й підтвердив зростання ролі виборчих альянсів як адаптаційного механізму в умовах зміненої електоральної системи (Агафонова 2008, с. 49).

Отже, політичні партії в Україні стали одним із ключових елементів формування громадянського суспільства. У цей час вони виконували функцію артикулювання й репрезентації інтересів широких верств населення, виступали ініціаторами суспільних трансформацій.

Особливістю 1990-х – початку 2000-х рр. було формування політичних партій на основі вже наявних громадсько-політичних рухів, дисидентських ініціатив, націоналістичних організацій та навіть трансформація колишніх комуністичних структур у нові лівоцентристські сили. Утворення нових політичних партій засвідчило масштабність процесу політичного самоусвідомлення, що охопив різні ідеологічні спектри: від правих і націонал-радикальних до центристських та лівих орієнтацій. Ці політичні сили, незважаючи на відмінність програмних засад, мали спільну рису: утвердити Україну як самостійну демократичну державу, у якій права і свободи людини поєднуються з національною ідентичністю та громадською активністю. Більшість політичних партій мали власні медіа, завдяки яким налагоджували комунікацію з громадськістю.

У період становлення незалежної України медіа посіли одне з центральних місць у системі інститутів громадянського суспільства, що мали суттєвий вплив на формування політичної культури, розвиток демократичних цінностей та забезпечення суспільного контролю за діяльністю владних структур. З початку 1990-х рр. вони еволюціонували від ідеологічного інструменту радянської пропаганди до незалежного механізму публічної комунікації, що здатний мобілізувати суспільство, формувати громадську думку та впливати на політичні процеси.

Процеси лібералізації, започатковані в умовах перебудови, відкрили нові можливості для урізноманітнення інформаційного простору, виникнення незалежних медіа та формування журналістики як окремої професійної сфери. У ході державотворчих змін медіа дедалі частіше виступали ареною для суспільної дискусії, осередком виявлення громадянських ініціатив та каталізатором електоральної активності. Водночас трансформація українських

медіа супроводжувалася численними викликами: спробами політичного тиску й цензури, економічною залежністю від владних та фінансово-промислових груп, що зумовлювало неоднорідність їхнього впливу на суспільно-політичні процеси (Габермас 2005, с. 370).

Роль ЗМІ вийшла далеко за межі простого інформування й охопила вплив на широкий спектр суспільних інститутів від політичних до освітніх, релігійних та культурних. Безсумнівним є той факт, що медіа мають вагоме значення у процесах формування, функціонування та трансформації суспільної свідомості (Демченко 2002, с. 51).

Недержавні медіа виступають одним із ключових інститутів громадянського суспільства. У структурі сучасного медійного простору виокремлюються такі основні види медіа, як телебачення, радіомовлення, друковані видання (газети й журнали), інтернет-ресурси, блоги та соціальні мережі. Однак у контексті дослідження формування державності України в період 1990–2004 рр. домінуюче значення мали традиційні медіа – насамперед друкована преса, телебачення та радіо. Саме ці канали комунікації відігравали провідну роль у поширенні інформації, формуванні суспільної думки та політичної мобілізації громадян у перші роки незалежності.

Паралельно з процесами формування громадянського суспільства в Україні відбувається поступове становлення новітньої української журналістики, що набувала рис самостійного суспільного інституту. Однією з характерних ознак цього етапу стало масове виникнення неофіційних, часто не зареєстрованих друкованих видань, які отримали назву «самвидав». Рух самвидаву, який сформувався ще в період пізньої радянської перебудови, поступово трансформувався у легалізовану незалежну пресу. Поет і колишній політв'язень М. Осадчий започаткував журнал «Кафедра», що став майданчиком для вільнодумної інтелігенції. Після повернення із заслання В. Чорновіл відновив опозиційне видання «Український вісник» та випускав тонкий бюлетень «УВ-Експрес». Політична активізація Народного руху України супроводжувалася появою власного друкованого органу – «Народної

газети», що відображала позицію Руху з ключових питань суспільно-політичного розвитку (Буянова, 2024). У березні 1989 р. Українська Гельсінська спілка також починає видання власного часопису «Голос відродження». З 1991 р. виходить львівська газета «Поступ» під керівництвом О. Кривенка, яка згодом перетворилася на «Post-Поступ» (Детектор медіа, 2021).

У процесі становлення незалежної інформаційної інфраструктури України важливу роль відіграло створення національних інформаційних агентств. Перше агентство «Українська незалежна видавнича інформаційна спілка» у 1989 році утворив лідер НРУ В. Чорновіл. В цьому ж році дисидентом С. Набокою була заснована Українська незалежна інформаційна агенція «Республіка», що стала першою офіційно зареєстрованою в Україні (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 8–9).

Упродовж 1990-х рр. українська влада загалом не перешкоджала заснуванню нових приватних друкованих видань, що сприяло стрімкому зростанню їх кількості. Наприкінці десятиліття частка приватних газет і журналів, за різними оцінками, становила від 80 до 90% від загального обсягу періодичної преси. Уряд не обмежував створення недержавних радіо- й телекомпаній, тому з часом їх стало набагато більше, ніж державних мовників. Така динаміка засвідчувала поступову комерціалізацію медіапростору та еволюцію інформаційного середовища в напрямку його плюралізації (Карпенко 2003, с. 227).

Кандидатка наук із соціальних комунікацій Ю. Нестеряк стверджує, що створення громадських та молодіжних об'єднань, політичних партій у 1990-х рр. зумовили формування незалежної української преси (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 20). Після проголошення незалежності України 1991 р. друковані медіа зазнали трансформацій. Частина видань перейшла у підпорядкування органів державної влади, наприклад, «Сільські вісті» та «Робітнича газета» керувалися Кабінетом Міністрів України (Лебедева-Гулей, 2006). Газета «Україна молода», що з'явилася в липні 1991 р. як орган ЦК

компартії України, вже у серпні того ж року здобула незалежний статус. Першою приватною газетою західного зразка в Україні вважаються «Київські Відомості», що почала виходити влітку 1992 р. Надалі з'явилися «Всеукраїнські Відомості», таблоїд «Бульвар» та інші масові видання, які швидко здобули популярність завдяки значним накладам (Детектор медіа, 2021).

Наприкінці 1991 р. кількість зареєстрованих загальнонаціональних видань в Україні зросла з 19 до 290. А загалом за період з 12 вересня 1990 р. по 31 грудня 1991 р. було зареєстровано 2609 періодичних друкованих видань (Державний комітет України по пресі, 1993). Вже у 1995 р. їх було понад 4200 (Бондар 2020, с. 6). Це свідчить про активне формування в цей час громадянського суспільства, яке прагнуло отримувати неупереджену інформацію про суспільно-політичні події в державі.

У 1990-х рр. на медійній арені з'являються впливові фігури та провідні медіапроекти, які згодом визначатимуть обличчя незалежної журналістики. Так, Р. Купчинський очолив українську службу «Радіо Свобода» та ініціював створення її першого київського бюро, що відіграло важливу роль у забезпеченні інформаційної відкритості та плюралізму. Американський підприємець Д. Санден започаткував англomовне видання Kyiv Post, яке стало джерелом інформації про події в Україні для міжнародної аудиторії. Ці проекти стали символами нового етапу в розвитку українських медіа (Буянова, 2024).

У січні 1992 р. журналістська спільнота вперше виявила активну протестну позицію, адже з боку держави друкованим незалежним медіа не надавалася підтримка. Було оголошено про створення Національного страйкового комітету журналістів, який ініціював проведення пікету біля Верховної Ради в день відкриття сесії 28 січня. Реакцією уряду стала зустріч прем'єр-міністра В. Фокіна з представниками страйкового комітету. З метою створення альтернативного механізму підтримки незалежної преси було започатковано фонд «Незалежна преса України», який отримав схвальну

реакцію з боку уряду. Проте діяльність фонду незабаром була зупинена під тиском, оскільки засновники зазнали переслідувань, а в підконтрольних державі ЗМІ з'являлися дискредитуючі публікації. У підсумку фінансування незалежних видань було припинено. Поліпшення технічних умов функціонування незалежних друкованих ЗМІ розпочалося з модернізації Жидачівського картонно-паперового комбінату, де налагодили виробництво газетного паперу. Це дозволило частково зняти проблему матеріального забезпечення друкованої продукції (Войцех, 2000).

Паралельно з цим, у зв'язку з розширенням політичного спектру, різноманітні партії засновують власні друковані органи. Їхнім основним завданням було донесення до читачів програмних положень, висвітлення діяльності керівництва та партійних структур, популяризація політичних ідеологем.

У 1990-1991 рр. формуються офіційні державні видання. Так, Кабінет Міністрів України у 1990 р. започаткував видання «Урядовий кур'єр», що набув статусу офіційного органу уряду, де публікувалися укази Президента, урядові постанови та закони. Верховна Рада України у 1991 р. заснувала газету «Голос України», яка стала офіційним джерелом інформації про діяльність парламенту та народних депутатів.

У період президентства Л. Кравчука з боку державних органів загалом не спостерігалось системного чи відвертого тиску на журналістів з метою нав'язати вигідне для влади інформаційне висвітлення. Хоча час від часу мали місце спроби обмежити критику, спрямовану насамперед на Президента та високопосадовців. Медіа зазвичай успішно відстоювали свої права та захищали принцип свободи слова. Брутального чи масового тиску на медіа у загальнонаціональному вимірі не фіксувалося навіть у період президентських і парламентських виборів 1994 р. Більшість державних газет і телеканалів демонстрували підтримку чинному Президентові у боротьбі проти Л. Кучми, значна частина приватних медіа відкрито підтримувала також главу держави або інших кандидатів (Кулик 2010, с. 289).

Упродовж першої половини 1990-х рр. ВРУ ухвалила низку законодавчих актів, що регулювали діяльність медіа. Прийняті закони проголошували принципи свободи слова і заборону цензури, гарантували право на вільне створення друкованих і електронних медіа, декларували неприпустимість втручання в їхню діяльність з боку сторонніх осіб і державних органів. Також було закріплено право фізичних і юридичних осіб на спростування недостовірної інформації, оприлюдненої в ЗМІ.

Важливою віхою у формуванні національного телерадіопростору стало ухвалення в 1993 р. Закону України «Про телебачення і радіомовлення», який передбачав заснування державного органу регуляції – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (Закон України «Про телебачення та радіомовлення», 1993). Важливим етапом у формуванні правової основи для функціонування медійної сфери стало ухвалення Конституції України 1996 р. Основний закон держави підтвердив право кожного громадянина на свободу думки і слова, а також на вільне вираження своїх переконань (Конституція України, 1996).

Серед впливових друкованих медіа, що з'явилися в середині 1990-х рр., слід виокремити аналітичну газету «Дзеркало тижня», двомовне суспільно-політичне видання «День» та журнал «ПіК» (Політика і культура), започаткований у 1999 р. Усі вони суттєво впливали на формування інформаційного простору держави і водночас виступали як важливі інститути громадянського суспільства (Детектор медіа, 2021).

Починаючи з 1991 р., в Україні спостерігалось поступове зростання кількості телерадіоорганізацій, що супроводжувалося активним розвитком рекламного ринку. Після проголошення незалежності країна успадкувала лише один державний телевізійний канал. У першій половині 1990-х рр. було створено телеканали УТ-2 та УТ-3. З 1993 р., із початком роботи Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, було здійснено облік частотного ресурсу та розгорнуто процес ліцензування приватних телерадіокомпаній (Ковалевський 2009, с. 113-114). На рівні з державними та

приватними телеканалами починало формуватися громадське телебачення. Як зазначала кандидатка політичних наук Н. Гармаш, питання створення громадського телебачення в Україні насамперед пов'язане з наявністю в державі громадських сил, які не лише зацікавлені в утворенні такого комунікативного інституту, але й здатні реалізувати подібний масштабний загальнонаціональний проєкт. Західний досвід свідчив, що ефективний діалог із владою та захист власних інтересів можливі лише за умов високого рівня громадянської самосвідомості (Гармаш 2008, с. 138).

У другій половині 1990-х рр., під час президентства Л. Кучми, ситуація в інформаційному просторі України поступово ускладнювалася. Цей період позначився посиленням контролю над медіа як з боку центральної та регіональної виконавчої влади, так і з боку фінансово-промислових угруповань. Медіа дедалі активніше використовувалися як інструмент формування громадської думки (Кулик 2010, с. 290).

Початок процесу посиленої «кланізації» медіапростору аналітики пов'язують, зокрема, з діяльністю прем'єр-міністра П. Лазаренка (1996–1997 рр.), який прагнув розширити вплив на еліти та медіаресурси. Така тенденція засвідчувала поступове перетворення медіа з незалежного суспільного інституту на інструмент міжелітного суперництва (Дуцик 2005, с. 72). Особливо гостро явище залежності медіа проявлялося в друкованих виданнях. Через складне фінансове становище більшості газет і журналів контроль над ними можна було встановити без значних витрат. За оцінками низки аналітиків, вже в 1996 р. спостерігався чіткий поділ друкованих видань не за тематичними чи професійними орієнтирами, а відповідно до інтересів їхніх власників. Залежність медіа від політичних чи економічних груп стала очевидною не лише через зміст публікацій, але й через відкриті заяви як самих журналістів, так і представників владних структур. Особливо це стало актуальним напередодні парламентських та президентських виборів 1998–1999 рр., коли медіа почали використовувати з метою інтенсивного поширення

політичної реклами, просування власної ідеології та дискредитації опонентів (Кулик 2010, с. 292).

У спробі забезпечити медіаприсутність для парламентських партій Верховна Рада у травні 1997 р. ініціювала створення Громадського українського радіо і телебачення (ГУРТ), яке формально декларувалося як незалежна структура, проте передбачалося, що воно фінансуватиметься з державного бюджету та залишатиметься під впливом парламентських політичних сил. Однак під тиском Президента Національна рада з питань телебачення і радіомовлення відмовила новоутвореному мовникові в наданні ефірного часу. Виконавча влада на деякий час обмежила й можливість транслявання сесій парламенту, що засвідчувало поглиблення конфлікту між органами державної влади в питаннях медійного впливу.

Як зазначала А. Колодій, завершальний період президентства Л. Кучми (1999–2004 рр.) характеризувався олігархічно-авторитарною фазою, яка означала тимчасовий відступ від демократичних засад. У цей час спостерігалось посилення впливу так званої «партії влади», що, своєю чергою, сприяло зростанню авторитарних тенденцій у політичній системі країни (Колодій, 2009).

Паралельно з активізацією політичної боротьби наприкінці 1990-х рр., зросли і зусилля оточення Президента Л. Кучми щодо встановлення контролю над інформаційним простором країни. Це було важливою проблемою для можливості розвитку незалежних медіа, адже свобода слова є ключовою передумовою ефективної медіаполітики, свідченням демократичного устрою суспільства та розвитку плюралізму (Нестеряк 2013, с. 59). Початок масштабного та систематичного використання медіа як засобу політичного впливу в Україні відносять до парламентської виборчої кампанії 1998 р. (Стулова 2007, с. 423). Реакцією на спроби влади використати медіа у власних інтересах став активний розвиток великої кількості незалежних ресурсів, зокрема й інтернет-видань.

Початок становленню потужного сегмента інтернет-ЗМІ в Україні поклало заснування навесні 2000 р. видання «Українська правда», ініційоване Г. Гонгадзе та О. Притулою. Перший журналістський матеріал з'явився 15 квітня 2000 р. напередодні загальнонаціонального референдуму (Буянова, 2024). На початку 2000-х рр. інтернет-медіа в Україні ще не були розвинутими, однак Українська Правда як одне з перших онлайн-видань здобула популярність серед широкого кола суспільства. Саме цей ресурс став одним із перших прикладів незалежної онлайн-журналістики в Україні та згодом відіграв ключову роль у формуванні нового формату політичної журналістики в цифровому середовищі.

Попри посилення суспільного обурення через цензуру в медіа, а також широкий міжнародний резонанс, спричинений діяльністю журналіста Г. Гонгадзе, українська влада початку 2000-х рр. продовжувала намагання встановити контроль над інформаційним простором. Одним із інструментів такого контролю стало запровадження механізму неофіційних редакційних вказівок, так званих «темників» (або ж «тем тижня»). Йдеться про закриті директиви, які розсилалися керівникам медіа з метою узгодження змісту висвітлення політичних подій у країні. Контролював зміст «темників» глава Адміністрації Президента України В. Медведчук (Амчук, 2002).

За свідченнями журналістів, перші випадки використання «темників» фіксувалися вже восени 2001 р. (Кіпіані, 2002). Саме тоді стало очевидним, що редакційні завдання в різних медіа мають ідентичний зміст, що свідчило про централізоване регулювання інформаційної політики. Ця практика, що була перейнята українськими політтехнологами з досвіду російських спецслужб, досягла апогею в серпні–вересні 2002 р. За оцінками журналіста В. Кіпіані, у період передвиборчої кампанії 2001–2002 рр. адміністрацією Президента було розіслано понад 3000 таких інструкцій (Буянова, 2024). Журналісти розпочали кампанію проти впровадження «темників» у 2002 р., що засвідчило боротьбу за свободу слова та професійну гідність (Детектор медіа, 2021).

Під час парламентських виборів 2002 р. спостерігалось ще глибше викривлення інформаційного простору: телебачення відверто підтримувало провладні партії та блоки, тоді як опозиційні сили або зображалися у негативному світлі, або й узагалі ігнорувалися (Кулик 2010, с. 294). Наприклад, деякі українські телеканали, на кшталт «ICTV» та «Інтера», опинилися під контролем українських бізнесменів, що істотно позначилося на виборчому процесі в Україні (Дацюк, 2002). Аналізуючи виборчу кампанію до Верховної Ради України 2002 р. з огляду на роль медіа, можна зробити висновок, що її визначальною рисою стало активне застосування інформаційних технологій для впливу на громадську думку. До таких засобів вдавалися як представники владного табору, так і політичні сили, що позиціонували себе як опозиція (Стулова 2010, с. 111). Окремою проблемою був тиск на медіа, який здійснювався із залученням інструментів державного впливу – правоохоронних, податкових та інших контролюючих органів (Гаврада, 2006).

У той час як у 1998–2001 рр. перевага в політичному протистоянні здебільшого залишалася за авторитарно-олігархічними силами, вже навесні 2002 р. результати парламентських виборів засвідчили зміну політичного ландшафту, адже ініціативу поступово почала перебирати на себе демократична опозиція (Колодій, 2009). У роботі медіа активно застосовувався принцип створення інформаційної «віртуальної реальності», що відкрив простір для маніпулятивних технологій, які, на думку окремих експертів, стали прообразом подальшого впровадження системи «темників» у 2003–2004 рр. Маніпуляція результатами соціологічних досліджень також стала частиною кампанії. У цілому, порівняно з виборами 1998 р., значно зросло використання політичних технологій, маркетингових інструментів, таких як реклама і PR, що суттєво підвищило роль медіа у виборчому процесі (Стулова 2010, с. 112).

Водночас посилення цензурних практик сприяло створенню альтернативних інформаційних платформ. Так, у 2003 р. був заснований «5

канал» – перший в Україні телеканал, який транслював випуски новин щогодини та позиціював себе як майданчик для відкритої суспільної дискусії. Саме принцип надання ефіру представникам як влади, так і опозиції, став визначальним для популярності цього телеканалу під час президентських виборів 2004 р. У період Помаранчевої революції «5 канал» перетворився на важливий ресурс для громадськості, яка прагнула об'єктивної та збалансованої інформації.

У зв'язку з появою альтернативних джерел інформації, на кшталт «Української Правди» чи «5 каналу» знижувалась ефективність владного контролю над інформаційним простором. Як зазначають журналісти, на незалежні медіа розпочався тиск з боку влади (Мостова, 2002). Наприклад, рахунки «5 каналу» були заблоковані на підставі судового позову одного з політиків, що підтримував провладну позицію, а сам канал тимчасово позбавили ліцензії на мовлення. Проте працівники телеканалу організували протест у вигляді голодування, що привернуло широку суспільну увагу. Реакція суспільства сприяла припиненню тиску з боку влади (Кулик 2010, с. 295). Таким чином, прослідковується взаємодія інститутів громадянського суспільства. Медіа впливали на формування громадської думки, організацію масових акцій протесту, що приводило до політичних змін.

Ключовий перелом у медійному середовищі України відбувся після другого туру президентських виборів 2004 р. Саме в цей момент багато журналістів та редакцій усвідомили масштаби суспільного протесту проти фальсифікації результатів голосування, що, у свою чергу, посилило віру в можливість реальних змін. Працівники інформаційних служб спочатку телеканалу «1+1», а згодом і «Першого національного», відкрито відмовилися дотримуватись вказівок, викладених у так званих «темниках», та ініціювали перехід до неупередженого висвітлення подій. Їхні зусилля завершилися досягненням компромісу з керівництвом каналів, яке погодилося на неупереджене інформування глядачів (Кулик 2010, с. 297). Ці події увійшли в історію України як «журналістська революція».

На думку дослідників, політичні події кінця 2004 р. засвідчили перехід українського суспільства до нового етапу демократизації, який характеризують як «подовжений» демократичний транзит (Кіндратець 2005, с. 57). На відміну від періоду перебудови чи перших років незалежності, рівень політичної активності громадян активно зріс. Це свідчить про глибокі трансформації як у структурі суспільних інтересів, так і в способах їх реалізації.

Отже, впродовж 1990–2004 рр. українські медіа поступово трансформувалися у важливий інститут громадянського суспільства, здатний здійснювати публічний контроль над владою, мобілізувати громадськість, формувати політичну культуру та забезпечувати суспільну комунікацію. Медіа активно долучалися до ключових подій державотворення. Однак, попри значну динаміку розвитку, українська медіасфера залишалася вразливою до політичного та економічного тиску. Починаючи з другої половини 1990-х рр., на тлі зростання впливу фінансово-промислових груп і загострення політичної боротьби, все помітнішою ставала тенденція до концентрації медіа у руках осіб, які прямо або опосередковано впливали на внутрішню політику в Україні. Яскравим проявом цього процесу стало впровадження «темників» та системної цензури на початку 2000-х рр. Попри системний політичний та адміністративний тиск, незалежні медіа виступали інститутами громадянського суспільства, виконували функції громадського контролю та захищали свободу слова. Водночас активізація незалежної журналістики та поява альтернативних інформаційних платформ сприяли посиленню демократичного потенціалу медіа. Події 2004 р., зокрема вплив медіа під час Помаранчевої революції, засвідчили здатність журналістської спільноти діяти як інститут громадянського суспільства і впливати на хід політичних процесів.

Таким чином, впродовж 1990–2004 рр. в Україні відбулася поступова еволюція ключових інститутів громадянського суспільства: громадських організацій, професійних спілок, політичних партій та медіа. Їх розвиток був невіддільно пов'язаний із масштабними трансформаційними процесами,

зумовленими розпадом СРСР, становленням незалежної української держави та пошуком нових форм соціальної і політичної взаємодії між громадянами та державною владою.

Добровільні об'єднання громадян у формі громадських організацій, профспілкових комітетів і політичних партій еволюціонували та стали самостійними інститутами громадянського суспільства, здатними впливати на суспільно-політичні процеси. Вони взаємодіяли, об'єднувалися у виборчі блоки під час виборчих кампаній до ВРУ та спонукали громадян брати участь у державотворчих процесах.

Громадські організації стали важливим інститутом громадянського суспільства. Їхня участь у політичних кампаніях, моніторинговій діяльності, просвітництві та захисті прав людини свідчила про поступове зростання впливу третього сектора на суспільно-політичні процеси. Особливо помітною була роль молодіжних, екологічних, правозахисних організацій та ініціатив, орієнтованих на трансформаційні зміни в Україні. Важливу роль у державотворчих процесах відіграли професійні спілки, як добровільні об'єднання громадян, які відстоювали інтереси робітників, та брали участь у законотворчих процесах.

Політичні партії в Україні у 1990–2004 рр. пройшли еволюцію від партій дисидентського типу до інституціоналізованих структур, що забезпечували участь громадян у політичному житті та представляли інтереси різних соціальних груп. Після запровадження змішаної виборчої системи у 1998 р. політичні партії починають активніше долучатися до передвиборчої боротьби, формують політичні блоки. Під час парламентських виборів 1998 та 2002 рр. відбулося чітке розмежування між провладними та опозиційними силами, а також консолідація демократичної опозиції, яка змогла перехопити ініціативу у політичному дискурсі. Політичні партії стали одним із центральних інститутів громадянського суспільства, які впливали на характер державотворчих процесів в Україні на межі XX–XXI ст.

Медіа впродовж 1990-х рр. перетворилися на один із важливих інститутів громадянського суспільства. З одного боку, з'явилися незалежні видання, журналістські ініціативи, з іншого – медіапростір швидко опинився під контролем фінансово-промислових груп, що спричинило посилення цензури та маніпуляцій громадською думкою, особливо під час виборчих кампаній 1998, 2002 та 2004 р. Тим не менш, медіаспільнота виявила здатність до самоорганізації та спротиву, зокрема у 2002–2004 рр., коли відбувся «рух проти темників» і «журналістська революція». Інститути громадянського суспільства активно впливали на державотворчі процеси в Україні: проголошення незалежності, конституційний процес, виборчі кампанії, акції протестів «Україна без Кучми» та Помаранчева революція.

Таким чином, впродовж 1990–2004 рр. в Україні відбувалася поступова еволюція ключових інститутів громадянського суспільства, розвиток яких був пов'язаний зі становленням незалежної держави. У цей період громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа сформувалися як самостійні суб'єкти суспільно-політичного життя, що забезпечували представництво інтересів різних соціальних груп, сприяли залученню громадян до участі в політичному житті країни, впливали на формування громадської думки та ухвалення державних рішень.

Громадські організації утвердилися як ключовий інститут громадянського суспільства, здійснювали правозахисну, просвітницьку та моніторингову діяльність. Профспілки відстоювали соціально-економічні інтереси громадян і брали участь у суспільно-політичних процесах. Політичні партії пройшли шлях інституціоналізації, стали важливим механізмом участі громадян у державному управлінні та конкурентної політичної боротьби, зокрема під час виборчих кампаній. Незалежні медіа стали важливим інструментом формування громадської думки, розвитку публічної дискусії на суспільно-політичні теми та захисту свободи слова. Еволюція інститутів громадянського суспільства відображала не лише суспільні зміни, а й можливість інститутів впливати на державотворчі процеси.

Розділ 3. Участь інститутів громадянського суспільства у політичних процесах в Україні

Взаємодія держави та громадянського суспільства формує основу демократичної моделі державотворення в Україні. Інститути громадянського суспільства впливають на політичні процеси, беруть участь у виборчих кампаніях та протестних акціях, які спрямовані на захист демократичних цінностей. Впродовж 1990–2004 рр. громадські організації, політичні партії, профспілки та незалежні медіа були активними учасниками політичного життя України, відігравали важливу роль у масових протестних заходах та під час виборів народних депутатів Верховної Ради України та Президента України.

Інститути громадянського суспільства мали значний вплив на ключові політичні події, які визначали розвиток української державності, а саме проголошення незалежності України, конституційний процес, всеукраїнський референдум 2000 р., протестні акції та Помаранчева революція. Громадські організації, політичні партії, профспілки та незалежні медіа брали безпосередню участь в організації, інформуванні, мобілізації населення на проведення громадських кампаній і масових акцій, здійсненні громадського контролю за діяльністю органів влади, налагодженні публічного діалогу між владою і суспільством, а також у експертно-аналітичному супроводі політичних рішень.

Важливим засобом впливу на політичні процеси стала участь інститутів громадянського суспільства у виборчих кампаніях загальнодержавного рівня. Саме парламентські та президентські вибори безпосередньо визначали напрями державної політики та конфігурацію політичної системи, створювали умови для політичних змін. У ході парламентських виборів 1990, 1994, 1998, 2002 р., а також президентських виборів 1991, 1994, 1999, 2004 р. інститути громадянського суспільства реалізовували різноманітні форми та механізми впливу. Зокрема, формами впливу громадських організацій, політичних партій, профспілок та незалежних медіа була участь у передвиборчій агітації,

організація громадських кампаній, проведення моніторингу виборчого процесу тощо. Інститути громадянського суспільства здійснювали агітаційну, організаційну, контролюючу та консолідуючу функції. Водночас механізмами впливу стали інформаційний супровід, інституційна взаємодія з органами державної влади, громадських контроль та формування суспільної думки.

Інститути громадянського суспільства також відігравали важливу роль під час проведення місцевих виборів. Водночас цей аспект не розглядається детально в межах дослідження, що зумовлено аналізом політичних процесів на загальнодержавному рівні, а також регіональною специфікою місцевих виборчих практик, яка потребує окремого комплексного дослідження.

3.1. Трансформація форм та механізмів участі інститутів громадянського суспільства у політичних процесах

Політичні процеси, які відбувалися в умовах становлення незалежної української держави, супроводжувалися глибокими суспільно-політичними та економічними трансформаціями, утвердженням принципів правової держави, формуванням громадянського суспільства та його інститутів. Діяльність інститутів громадянського суспільства активізувала участь громадян у політичному житті, сприяла формуванню громадської думки, виникненню протестних рухів і впливала на комунікацію між державою та суспільством. Громадські організації, політичні партії, незалежні медіа та профспілки відігравали роль посередників між владою та суспільством, були активними учасниками державотворчих процесів. Вони не лише відображали суспільні настрої, а й активно впливали на ухвалення рішень національного значення, мобілізували громадян до участі в політичному житті.

На рубежі 1980–1990-х рр. упровадження політики «гласності» та поступова демократизація суспільно-політичного життя відбувалися в умовах наростаючої кризи командно-адміністративної системи (Кругляк, Кучанський 2024, с. 15). Радянська держава переживала період політичної, економічної та

соціальної нестабільності: масові народні виступи громадян різних народів за відновлення незалежності в їхніх республіках, проголошення незалежності в країнах Балтії, ухвалення Декларації про державний суверенітет в Україні 16 липня 1990 р., економічна криза, спричинена переходом на ринкову економіку, ліквідація монополії КППРС на владу.

Унаслідок реалізації політики демократизації та гласності в Україні наприкінці 1980-х рр. спостерігалось стрімке зростання кількості громадських об'єднань, спілок і товариств, діяльність яких була спрямована на подолання монополії комуністичної ідеології в суспільному просторі.

Особливу роль у формуванні інститутів громадянського суспільства відіграли українські студенти, які стали організаторами протестної акції «Революція на граніті». Дослідники вважають, що ця подія стала піком політичної та громадської активності молодіжних організацій в 1990 р. (Левчук 2009, с. 155).

30 вересня 1990 р. в центрі Києва відбулася багатотисячна демонстрація проти укладання нового союзного договору. За різними оцінками, у ній взяли участь близько 300 тисяч осіб (Кульчицький, 2024). Демонстранти також ставили вимоги виходу України зі складу СРСР, переведення громадян, які проходили військову службу, на територію України, заборони діяльності комуністичної партії України, демонтажу пам'ятника В. Леніну в столиці, відставки голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука, голови Ради міністрів УРСР В. Масола та всього уряду. Ініціатором та організатором цієї масштабної протестної акції виступив Народний рух України за перебудову (Пивоваров, Гусєв, 2024). На наступний день, перед початком роботи 2 сесії ВРУ, біля стін парламенту було продовжено акцію протесту, у якій взяли участь 100–120 тисяч протестувальників, до яких активно долучилися студентські організації (Кульчицький, 2024).

Студентські організації запланували 1 жовтня 1990 р. розпочати власну протестну акцію з подібними вимогами, що й висував НРУ, однак її проведення довелося відтермінувати, оскільки в цей день у столиці вже

відбувався мітинг, організований Рухом біля стін парламенту. Наступного дня, 2 жовтня, через значну концентрацію правоохоронних підрозділів у Маріїнському парку місце проведення протесту було оперативно перенесено на майдан Жовтневої революції (нині майдан Незалежності), що дозволило уникнути можливих провокацій і забезпечити безпечний початок акції (Кругляк, Кучанський 2024, с. 15).

У цей же день, 2 жовтня, 137 студентів розпочали політичне голодування на площі Жовтневої революції, яке тривало 15 днів. Студенти були з різних міст України: Києва, Львова, Дніпра, Івано-Франківська, Сум, Рівного, Полтави, Дрогобича, Вінниці, Тернополя тощо (Комар 2021, с. 313). Цей студентський протест охоплював широкий спектр форм громадянської непокори, зокрема масові демонстрації, блокування транспортного руху, страйки, а також тимчасове зайняття приміщень вищих навчальних закладів (Шурхало, 2020). Самі студенти називали свої дії ненасильницькою політичною акцією, політичним голодуванням (Писанська, 1990).

Студенти вимагали відставки Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, проведення дострокових виборів до Верховної Ради, відмову України від підписання нового Союзного договору, націоналізацію майна КППС та ВЛКСМ, ухвалення заборони на проходження військової служби за межами території України (Травлос 2017, с. 127).

Очолили акцію М. Іващишин, голова «Студентського братства», О. Доній, лідер Української студентської спілки (УСС), та О. Барков, голова Дніпродзержинської організації УСС. М. Іващишин наголошував, що провідним стимулом до участі в акції протесту було прагнення до свободи як на індивідуальному рівні, так і в загальнонаціональному вимірі (Бохотниця 2024, с. 27).

За охорону студентського містечка відповідав І. Коцюруба, голова Студентського братства Львівського політехнічного інституту (Україна Молода, 2018). Охороняли Майдан понад сотня людей.

Організатори акції налагоджували контакти із студентами Київського державного університету імені Тараса Шевченка та інших закладів вищої освіти, які почали активно долучатися до акції. Військовий лікар та науковець В. Стеблюк зазначав про позитивну динаміку взаємин між молодіжними громадськими ініціативами й адміністративними структурами закладів вищої освіти (Стеблюк 2022, с. 71).

Територію, де проходила акція протесту, обгородили стрічкою, за межу якої могли заходити лише ті учасники, які мали перепустку. Цікавим елементом зовнішнього вигляду протестувальників були білі пов'язки на головах, які, як зазначають дослідники, українські студенти запозичили у китайської молоді (Травлос 2017, с. 128). Ті, хто забезпечував охорону Майдану, носили чорні стрічки, медична служба – сині пов'язки. Також, як зазначає О. Доній, символом революції були ватні штани, які носили в концтаборах дисиденти, на кшталт М. Горбала (Шурхало, 2020).

Один з очевидців подій А. Салюк зазначав, що на початку акції була активна інформаційна блокада, адже суспільна реакція залишалася майже непомітною, а медіа не висвітлювали перебіг подій. На другий, третій і четвертий день голодування ситуація залишалася практично незмінною. Зрушення відбулося після провокації з боку влади, яка організувала контрзаходи з метою дискредитації протесту. Проте кияни вийшли на підтримку акції та стали живим бар'єром між протестувальниками і провокаторами. Саме ця подія стала переломним моментом, що спричинив широку увагу з боку медіа й ознаменувала початок масового висвітлення студентського руху (Садловська, 2020). Згодом медіа відіграли важливу роль в інформуванні громадськості щодо подій на майдані Незалежності, чим привернули увагу робітників, які почали схвалювати резолюції від імені заводів та фабрик. Як зазначає дослідниця Ю. Нестеряк, революційні події 1990 р. стали поштовхом до розвитку «неформальної преси» в центральних та східних районах України. Незалежні газети «За вільну Україну», «Горнило» та

різноманітні молодіжні видання інформували та мобілізували громадськість підтримати протестувальників (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 24).

В інших містах також активно підтримували акцію. Наприклад, у Львові почали голодувати викладачі Львівського медичного університету, в багатьох містах з'явилися наметові містечка (Куцова 2008, с. 325).

3 жовтня 1990 р. табір протестувальників відвідали депутати Верховної Ради УРСР, серед яких був і лідер опозиції І. Юхновський. У ході зустрічі двоє народних депутатів вислухали позицію організаторів протесту О. Донія, М. Іващишина та О. Баркова. Депутати закликали прибрати з переліку вимог пункт про проведення позачергових парламентських виборів, однак учасники акції наполягли на його збереженні. Вже 5 жовтня відбулася розмова між головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком та одним з лідерів протесту О. Донієм (Кругляк, Кучанський 2024, с. 18). Зустрічі активістів зі впливовими політичними діячами демонстрували початок діалогу між молодіжними організаціями й представниками державної влади. Медіа вели телерепортаж цієї зустрічі, що було важливою вимогою керівників акції протесту (Кульчицький 2024, с. 249-250). Це стало прикладом налагодження комунікації між інститутами громадянського суспільства в період політичної кризи.

Вже 8 жовтня у акції взяли участь студенти з 24 міст. Погіршення фізичного стану студентів-учасників голодування викликало іронічну реакцію з боку частини парламентарів. Цей епізод, зафіксований телетрансляцією, став резонансним у суспільному просторі. Відомий український письменник О. Гончар відвідав табір голодувальників, де він підтримав законність і моральну обґрунтованість вимог студентів. У знак протесту проти цинізму представників комуністичної номенклатури та солідарності з молоддю, письменник публічно демонстрував свою незгоду з політикою партії, спаливши свій партійний квиток, чим засвідчив власний вихід з лав КПРС (Гончар 2008, с. 367).

9 жовтня 1990 р. відбулася повторна зустріч представників Верховної Ради УРСР та делегованих студентських активістів, що цього разу проходила у форматі «круглого столу». У ході обговорення О. Доній ще раз виклав перелік основних вимог учасників протесту. Проте переговори ні до чого не привели (Бойко, Яневський 2021, с. 321). Лише згодом долучилися до акції протесту політичні партії. Зокрема, Українська республіканська партія закликала громадян України підтримати голодуючих студентів, прийшовши на майдан Незалежності 15 жовтня 1990 р. (Сергійчук 2025, с. 643). До протестувальників також долучилося 11 народних депутатів, зокрема М. Горинь, О. Гудима, Я. Кендзьор та С. Хмара.

11 жовтня 1990 р. у Києві відбулася 100-тисячна демонстрація на підтримку голодуючих студентів. Масові мітинги привели до того, що конгресмени та сенатори США писали листи М. Горбачову з проханням розв'язати складну політичну ситуацію якомога швидше (Кульчицький 2024, с. 250).

Наступним етапом революції стало розгортання 11 наметів з 45 студентами-голодувальниками біля будівлі Верховної Ради УРСР 16 жовтня 1990 р. У цей день загальна кількість голодуючих збільшилася до 298, з яких 27 голодували ще з 2 жовтня. Також до маніфестації долучилися 18 ЗВО, 22 технікуми, 2 училища та 18 шкіл (Бойко 2023, с. 363).

Наслідком цих подій стало ухвалення 17 жовтня 1990 р. Верховною Радою УРСР постанови, згідно з якою виконувалися деякі вимоги студентів або створювалися умови для їх виконання. Так, на 1991 р. було заплановано проведення референдуму щодо довіри Верховній Раді; військовослужбовцям надавалася можливість обирати місце служби; мали бути організовані відомчі наради державних органів УРСР та створена тимчасова комісія ВРУ стосовно націоналізації майна КППС та ЛКСМ; питання стосовно відставки голови Ради Міністрів В. Масола мало бути вирішене на найближчому засіданні; підписання нового союзного договору визнавали передчасним (Постанова ВР

УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 р.», 1990). Як зазначив член НРУ М. Горинь, студентська молодь досягла того, чого не змогла досягти опозиційна Народна Рада у парламенті (ІДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2768, арк. 44-45).

Студентське голодування жовтня 1990 р. стало першою масштабною політичною акцією, яка ознаменувала початок нового етапу громадянської активності (Голодова, 2020). Як зазначав академік В. Смолій, Революція на граніті стала потужним каталізатором суспільно-політичної трансформації. Саме вона надала імпульс формуванню нових політичних орієнтирів, що визначили хід державотворчих процесів у 1990-х рр (Смолій 2016, с. 10). Цю подію розглядають передусім як приклад ефективного ненасильницького громадянського протесту, що засвідчив здатність суспільства до організованої мобілізації та мирного відстоювання політичних вимог (Зінченко 2013, с. 88). Таким чином, Революція на граніті започаткувала процес формування інститутів громадянського суспільства, активізувала громадські та молодіжні організації, які з цього часу беруть активну участь у політичних змінах в Україні.

Важливим елементом розбудови української держави у 1990-х рр. став конституційний процес, в якому інститути громадянського суспільства виступили активними та впливовими суб'єктами.

Громадські організації брали активну участь у обговоренні проєктів Конституції. Медіа поширювали інформацію про хід конституційного процесу, висловлювали пропозиції від себе, громадян, політичних партій, організовували дебати щодо окремих розділів Основного Закону. Політичні партії репрезентували громадські інтереси, формулювали власне бачення майбутнього політичного устрою через власні конституційні проєкти. Профспілки активно обговорювали питання соціальних гарантій, трудових прав та механізмів соціального захисту, які мали бути закріплені в майбутній Конституції.

На важливості ухвалення нової Конституції наголошували В. Яворівський, Д. Павличко, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл ще під час виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР. У своїх виступах вони зазначали, що питання державно-політичного устрою, правового статусу України як самостійної держави та закріплення демократичних прав та свобод мають знайти відображення у новому Основному Законі України (Стенограма засідання ВРУ № 21, 1990).

24 жовтня 1990 р. рішенням ВРУ було створено Комісію з розробки нової Конституції УРСР у складі 51 особи. Очолив Комісію голова ВРУ Л. Кравчук, до її складу входили голови постійних комісій ВРУ з питань, які мали стосунок до конституційного регулювання, народні депутати-юристи, керівники чи уповноважені від політичних партій, представлених у парламенті, провідні вчені-фахівці у галузі права, політики й економіки. Робоча група під керівництвом Л. Юзькова здобула статус спеціальної тимчасової комісії ВРУ, яка розробляла проєкт Концепції нової Конституції (Шаповал, Корнєєв 2011, с. 13-14).

Робоча група Конституційної комісії підготувала Концепцію конституційного проєкту, що був представлений 4 грудня 1990 р. Нова Конституція мала стати головним законом України як суверенної держави, юридичним документом без ідеологічної заангажованості. Основною метою визначалося гарантування прав та свобод людини відповідно до міжнародних стандартів та утвердження президентської республіки. Передбачалося створення державних адміністрацій, замість уряду, а також формування двопалатного парламенту (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 98, арк. 18-21). Цей проєкт розкритикували народні депутати через ідеологічні розбіжності щодо еволюції української держави.

Доопрацьований проєкт Концепції Конституції був затверджений 19 червня 1991 р. На її основі мав бути розроблений проєкт нової Конституції. Концепція проголошувала курс на побудову громадянського суспільства,

правової держави, та визнавала людину, а також її права та свободи найвищою соціальною цінністю (Шемшученко, Батанов, Крусян 2014, с. 90).

Конституційний процес в Україні був тимчасово призупинений через початок державного перевороту в Москві в серпні 1991 р. Народний рух України закликав українців не підкорятися волі путчистів, створювати громадські організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк (Сергійчук 2025, с. 274).

Вже 19 серпня 1991 р. відбувся перший мітинг киян біля Верховної Ради. Наступного дня демократичні партії та організації склали заяву, згідно з якою засуджували дії ДКНС у Москві. Першими її підписали члени Спілки письменників України. 21 серпня 1991 р. відбувся мітинг демократичних сил у Києві на майдані Незалежності з протестом проти антиконституційних дій ДКНС (Павличко 2004, с. 5-17). На мітингах виступали за те, щоб всі військові з'єднання радянської армії, війська КДБ та міліції, що перебувають в Україні, перейшли під контроль ВРУ, парламент мав засудити дії ДКНС у Москві та звернутися до урядів усіх країн з пропозицією визнати Україну як незалежну державу; забезпечити конституційний порядок (Павличко 2004, с. 275).

Народний Рух України та інші члени опозиційного парламентського блоку Народна Рада закликали зібрати 24 серпня 1991 р. позачергове засідання ВРУ, на якому мало бути закріплено вихід України з СРСР. Громадян України закликали приєднатися до мітингу біля стін ВРУ з метою тиску на народних депутатів (Сергійчук 2025, с. 290). Як згадував голова Житомирської крайової організації НРУ С. Васильчук, біля парламенту зібралося понад 100 тисяч людей. Керівники Руху були на вулицях Києва, роздавали листівки проти путчу, пояснювали важливість негайного проголошення незалежності України (Васильчук 2009, с. 9-16). Таким чином, інститути громадянського суспільства мобілізували населення для продовження боротьби за незалежність України.

Відновлення української державності, відповідно до «Акту проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 р., зумовило динаміку конституційних перетворень (Шемшученко, Батанов, Крусян 2014, с. 68). Пряме волевиявлення громадян України щодо підтримки відновлення незалежності України могло відбуватися тільки завдяки інституту референдуму. Існування та робота цього інституту демонстрували функціонування конституційного ладу на території держави (Совгіря 2020, с. 211).

Демократичні політичні партії та громадські організації доклали багато зусиль для роз'яснення населенню необхідності референдуму і відновлення незалежності. Так, Велика Рада Народного руху України напередодні Всеукраїнського референдуму та перших виборів Президента України 1 грудня 1991 р. ухвалила рішення про спрямування усіх своїх зусиль на пропаганду утвердження незалежності України та демократизації суспільства, участі громадян у референдумі (ІЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 122, арк. 2–3зв). Як зазначав український дослідник Р. Шпорлюк, розрив із СРСР у 1991 р. був результатом політичної коаліції та компромісу між політичною елітою старого режиму та національним рухом, що мав свої корені в громадянському суспільстві (Шпорлюк, 2002). Після проведення референдуму та перших виборів Президента України конституційний процес продовжився.

Представники Конституційної комісії ВРУ врахували зауваження від народних депутатів різних політичних сил, міжнародних експертів та науковців щодо змісту проекту Основного Закону січня 1992 р. Наприклад, вони прибрали норми про можливе обмеження прав та свобод громадян, додали уточнення стосовно питань екологічної безпеки та взяли до уваги ряд зауважень щодо діяльності громадських об'єднань і медіа (ІЦДABOVУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 121, арк. 128–130).

Окремі політичні сили також розробляли власні програми державного будівництва України, писали звернення до голови ВРУ, Президента України з

критикою та пропозиціями стосовно офіційного конституційного проєкту. Наприклад, у березні 1992 р. Українська Республіканська партія (УРП) у своєму виданні «Самостійна Україна» зазначала, що у майбутній Конституції мав визнаватися пріоритет громадянського суспільства над державою та мав бути запроваджений двопалатний парламент (ЩДАГО України, ф. 271, оп. 2, спр. 12, арк. 3). Також, у червні 1992 р. Соціалістична партія України у зверненні до народу України та ВРУ критикувала проєкт за відсутність у ньому норм про принцип соціальної справедливості, пропонувала винести на референдум законопроект «Про повновладдя народу», Декларацію про державний суверенітет, яка мала би стати основою майбутньої Конституції (ЩДАГО України, ф. 328, оп. 1, спр. 5, арк. 63-65).

Після обговорення у парламенті Верховна Рада винесла на всенародне обговорення проєкт Конституції, датований 1 липня 1992 р. Проєкт складався з преамбули, 9 розділів, 21 глави, 258 статей основного тексту та 8 перехідних положень. Третій розділ мав назву «Громадянське суспільство», а 13 та 14 глави присвячувалися громадським об'єднанням та засобам масової інформації (ЩДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 133, арк. 1–6). У конституційному проєкті значна увага приділялася функціонуванню громадянського суспільства. Наприклад, зазначалося, що до громадських об'єднань належать політичні партії, профспілки, масові рухи, добровільні товариства тощо. Їхня діяльність має відбуватися на демократичних засадах. ЗМІ мали поширювати свободу слова та бути незалежними. Будь-який тиск з боку органів державної влади був заборонений (Постанова ВРУ, 1992).

Інститути громадянського суспільства активно долучилися до обговорення опублікованого проєкту Конституції України. Вже з початку липня 1992 р. українські громадські організації ініціювали проведення конференцій та симпозіумів задля обговорення проєкту. Так, з 3 по 5 липня 1992 р. Асоціація українських правників у співпраці з Українською правничою фундацією організувала Міжнародний симпозіум у Києві під назвою

«Конституція незалежної України». У конференції, крім представників громадських організацій та науковців, взяли участь співголова конституційної комісії Л. Кравчук та голова робочої групи Л. Юзьков (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 130, арк. 1–7). У серпні 1992 р. у Києві відбувся Всесвітній форум українців, організований міжнародною неурядовою організацією «Конгрес вільних українців». За результатами форуму Президенту України Л. Кравчуку було надіслано меморандум, у якому містилися зауваження до проєкту Конституції, а саме щодо подвійного громадянства для емігрантів (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 163, арк. 1, 6–7).

Політичні партії пропонували власні зміни до проєкту Конституції. Так, Демократична партія України загалом підтримувала конституційний проєкт, проте також вносила власні корективи: пропонувала доповнювати статті більш розширеним поясненням, назвати однопалатний парламент «Народна Рада», куди народ обирає би депутатів за змішаною системою (пропорційною та мажоритарною) (ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 5, арк. 45). Представники цієї партії вважали, що у проєкті міститься багато юридично не точно сформульованих положень. Пропонувалося закріпити, що Україна є правонаступницею не УРСР, а Русі, Галицько-Волинської та Козацької держав (ЦДАГО України, ф. 272, оп. 1, спр. 11, арк. 44–45).

16 громадських об'єднань негативно оцінили проєкт, надіславши відповідні заяви до апарату ВРУ (Шаповал, Корнєєв 2011, с. 32). Наприклад, громадське об'єднання «Нова Україна» засуджувало конституційний проєкт через збереження соціалістичних засад, великий обсяг і переобтяження зайвою інформацією (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 6, арк. 33, 35–37).

У грудні 1992 р. відбулися 4 Всеукраїнські Збори Народного руху України, на яких було ухвалено проєкт Концепції державотворення України. Згідно з Концепцією держава формувалася завдяки громадянському суспільству, Конституція мала ухвалюватися парламентом, обраним народом України в період незалежності. Формою державного правління НРУ

пропонував закріпити парламентсько-президентську республіку. Територіальний устрій – унітарна держава із втіленням децентралізації та наданням Криму не територіальної, а національної автономії з запровадженням там двопалатного парламенту (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 140, арк. 43–45зв).

Отже, проєкт Конституції України 1992 р. став об'єктом широкого суспільного обговорення, до якого активно долучилися інститути громадянського суспільства, зокрема громадські організації та політичні партії. Важливою формою участі інститутів громадянського суспільства в конституційному процесі стало широке медійне обговорення проєктів Основного Закону, у якому взяли участь як державні, так і недержавні медіа.

Серед державних видань ключову роль відіграла парламентська газета «Голос України», що систематично висвітлювала хід конституційних дебатів, публікувала законопроєкти, коментарі народних депутатів та позиції офіційних інституцій. Активними учасниками обговорення стали недержавні видання: «Молодь України», «Київська правда», «Вечірній Київ», «Хрещатик», «Демократична Україна», «Робітнича газета» та ін (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 152, арк. 3). Наприклад, український громадсько-культурний діяч В. Кудlach в газеті «Літературна Україна» у листопаді 1992 р. висловився за необхідність розпуску парламенту перед ухваленням нової Конституції, підтримував ідею подвійного громадянства (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 155, арк. 6). Обговорення конституційного проєкту відбувалося на сторінках «Народної газети», яка висвітлювала позицію Народного руху України, «Самостійної України», друкованого Української республіканської партії.

У дискусіях також активно брали участь профспілкові видання, зокрема «Профспілкова газета», яка репрезентувала думку трудових колективів, зосереджуючи увагу на соціально-економічних правах, що мали бути закріплені в майбутній Конституції України. Наприклад, Президія Ради ФНП

України пропонувала зазначити в проєкті Конституції, що держава гарантує реалізацію прав трудящих з питань охорони праці. Також було запропоновано заборонити звільнювати або переслідувати працівників за участь у страйках, встановити рівень мінімальної заробітної плати, забезпечити безоплатну медичну допомогу тощо (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 155, арк. 11). Активність медіа у висвітленні та коментуванні конституційного процесу засвідчувала поступову демократизацію інформаційного простору та включення громадськості в обговорення конституційних засад розвитку держави.

Після всенародного обговорення Конституційна комісія розпочала розгляд проєкту Конституції 17 березня 1993 р., проте через загострення суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема шахтарські страйки, економічну кризу, поглиблення суперечок між ВРУ та Президентом, реальна робота над проєктом розпочалася через 2 місяці. У травні 1993 р. Президент України Л. Кравчук заявив, що наразі ухвалити нову Конституцію України неможливо, тому треба зосередити увагу на формуванні сучасної нормативно-правової бази функціонування влади. Члени Робочої групи Конституційної комісії погодилися з Президентом (Конституція незалежної України, 1998).

Попри це представники політичних партій продовжили обговорювати проєкт Конституції України і ключові положення, які регулювали функціонування державного механізму. У червні 1993 р. відбувся міжнародний симпозіум, організований Українською правничою фундацією у співпраці з Консультативно-дорадчою Радою при Верховній Раді України, на якому міжнародні експерти разом з представниками української влади обговорювали проєкт Конституції України (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 191, арк. 93–97). Нова редакція конституційного проєкту була готова 26 жовтня 1993 р.

Реальна робота над проєктом була знову відкладена через наростаючу соціально-економічну та політичну кризу, яка призвела до ухвалення рішення

про позачергові парламентські та президентські вибори 1994 р. Профспілкові комітети виступили одними з ініціаторів масового шахтарського страйку, до якого долучалися також інші інститути громадянського суспільства: політичні партії, громадські організації та незалежні медіа.

Конституційний процес фактично призупинився, адже народні депутати від демократичних політичних сил активно займалися передвиборчою кампанією, тому не прагнули завершити процес ухвалення Основного Закону. Лідер громадсько-політичного об'єднання «Нова Україна» В. Філенко закликав народних депутатів відкласти голосування за нову Конституцію до завершення виборчого процесу (Стенограма засідання ВРУ № 12, 1993).

Під час президентських та парламентських виборів кандидати акцентували на важливості ухвалення Конституції України. Зокрема Л. Кучма, що згодом став Президентом, у своїй передвиборчій програмі наголошував, що у випадку обрання на посаду він наполягатиме на терміновому прийнятті Конституції, адже це важливо для формування громадянського суспільства, основ законотворчості та створення ефективної виконавчої влади (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 21, спр. 262, арк. 15зв.–16).

Після дострокових виборів депутатів парламенту та Президента робота над проектом Конституції України продовжилась в липні 1994 р. До складу нової Конституційної комісії увійшли 40 осіб (Постанова ВРУ «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (конституційної комісії)», 1994). Паралельно з новою Конституційною комісією проекти Основного Закону держави продовжили розробляти політичні партії, громадські організації. Так, політичні партії Конгрес українських націоналістів (КУН), Християнсько-демократична партія України надавали власні конституційні проекти для розгляду комісії (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 203, арк. 209–214). Політичні партії активно

долучились до конституційного процесу, репрезентуючи таким чином інтереси громадян при розробці проєкту Основного Закону.

Для тимчасового виходу з політичної кризи у червні 1995 р. було підписано Конституційний договір між депутатами ВРУ та Президентом Л. Кучмою, який визначав зростання впливу Президента на функціонування державного механізму (Конституційний договір, 1995). Політичні партії в цілому позитивно оцінили підписання цього договору. Так, Народний рух України вважав, що цей документ сприятиме виходу з політичної кризи, адже тепер Президент мав можливість створити ефективний Кабінет Міністрів України (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 2, спр. 12, арк. 74зв.)

Після підписання Конституційного договору була створена нова Робоча група Конституційної комісії, яка з вересня 1995 р. розпочала роботу над новою редакцією проєкту Конституції. Робоча група відмовилася від окремого розділу «Громадянське суспільство», оскільки багато його формулювань дублювали норми інших розділів і глав (Конституція незалежної України 1998, с. 119). Норми цього розділу були перенесені до розділу «Права і свободи людини і громадянина». Редакція нового конституційного проєкту була підготована та схвалена конституційною комісією 23 листопада 1995 р. як основа для подальшої роботи (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 35, спр. 217, арк. 2–11).

11 березня 1996 р. Конституційна комісія ухвалила рішення передати проєкт Конституції на розгляд Верховній Раді України. Увага українських медіа, громадських організацій, політичних партій та профспілкових організацій була постійно прикута до конституційного процесу (Шаповал, Корнєєв 2011, с. 73).

У 1996 р. з метою активної підтримки процесу ухвалення Основного Закону держави була створена громадська організація Всеукраїнський громадський комітет на підтримку нової Конституції України. Очолив цю

ініціативу Голова Верховної Ради України І. Плющ. До складу комітету увійшли представники різних інститутів громадянського суспільства, зокрема політичних партій (ДПУ, КУН, ЛПУ, НДПУ, НРУ, Партії праці, УПС, УРП), профспілкових структур (зокрема Національної конфедерації профспілок України), а також громадських організацій, таких як Фонд підтримки демократії і реформ, товариство «Просвіта» та інших (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 220, арк. 66). Комітет розгорнув масштабну інформаційно-роз'яснювальну кампанію, спрямовану на формування позитивного сприйняття проекту Конституції в суспільстві та утвердження необхідності її якнайшвидшого прийняття. До цієї роботи активно залучалися медіа, що дозволило забезпечити широке охоплення аудиторії в усіх регіонах країни, де функціонували понад 400 регіональних осередків комітету (Бажан, 2021). Також громадське об'єднання «Нова Україна» ініціювало створення Громадських штабів на підтримку проекту Конституції України (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 39, арк. 7). У травні 1996 р. з ініціативи громадськості та за участі Руху було організовано мітинг «Новій Конституції України – бути!» з політичними вимогами, серед яких були надання конституційних прав кримським татарам, термінове прийняття Конституції України та заборона діяльності компартії (ЦДАГО України, ф. 270, оп. 2, спр. 13, арк. 9зв.)

У завершальній фазі конституційного процесу 1996 р. інститути громадянського суспільства проявили високу активність, виступивши ініціаторами публічного обговорення запропонованого проекту. Громадські організації, політичні партії, профспілки та медіа не лише формували суспільне сприйняття майбутньої Конституції, а й намагалися впливати на її зміст і процедуру ухвалення. Позиції різних партій і об'єднань щодо проекту Основного Закону, хоча й відрізнялися, проте засвідчили глибоку залученість політичних сил до конституційного процесу.

Впродовж обговорення та ухвалення Конституції України у 1995–1996 рр. медіа вели просвітницьку діяльність у сфері правової освіти серед громадян. Так, було утворено творчо-виробниче об'єднання «Право», яке мобілізувало громадян до обговорення та вивчення основних правових норм. Також обговорення проєктів Основного закону висвітлювалася у телепрограмах «Закон є закон», «Основний Закон: громадське обговорення проєкту Конституції», «Конституція України: якою їй бути», «Акценти», «Перспектива» і «Альтернатива» (Карабанов та ін. 2006, с. 277-278).

У травні 1996 р. Верховна Рада України затвердила Тимчасову спеціальну комісію з опрацювання проєкту Конституції України, до якої увійшли народні депутати від парламентських фракцій. Очолив комісію М. Сирота. 17 травня 1996 р. проєкт Конституції, доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією, був затверджений та переданий для розгляду на пленарних засіданнях парламенту. Через негативну позицію лівих політичних сил стосовно конституційного проєкту його розгляд був перенесений на червень 1996 р.

У ніч з 27 на 28 червня 1996 р. Верховною Радою України II скликання була ухвалена нова Конституція України. Протягом усієї «конституційної ночі» медіа вели телерепортаж, висвітлювали дебати, які відбувалися в сесійній залі ВРУ.

Отже, конституційний процес в Україні у 1990–1996 рр. став не лише юридичною та політичною основою для становлення новітньої української держави, а й важливим етапом утвердження громадянського суспільства як активного суб'єкта державотворення. Участь громадських організацій, політичних партій, профспілок та медіа в обговоренні та критиці проєктів Конституції засвідчила високий рівень залученості суспільства до формування правових засад нової держави. Обговорення офіційного проєкту Конституції різних редакцій, створення альтернативних проєктів політичними силами, робота над зауваженнями міжнародних експертів, скликання міжнародних

симпозіумів, формування громадських ініціатив на підтримку Конституції в 1996 р. засвідчило важливу роль інститутів громадянського суспільства у конституційному процесі.

Участь інститутів громадянського суспільства в конституційному процесі продовжилася під час проведення всеукраїнського референдуму у 2000 р. та обговорення змін до Конституції України, які пропонував Президент України Л. Кучма у 2003 р. Так, 6 березня 2003 р. Президент підписав указ про винесення на всенародне обговорення законопроекту про зміни до Основного закону. Л. Кучма пропонував громадським організаціям, медіа долучитися до цього обговорення у формі проведення соціологічних досліджень, організації «круглих столів», конференцій, дискусій. Впродовж 2003–2004 рр. Президент отримував велику кількість пропозицій щодо конституційної реформи від трудових колективів, політичних партій та громадських організацій. Незалежне інтернет-видання «Українська Правда» розкритикувало запропоновану конституційну реформу, характеризуючи її концептуально неузгодженою, адже вона поєднувала деклароване посилення ролі парламенту з фактичним розширенням президентських повноважень (Українська Правда, 2003).

Громадські ініціативи поступово трансформувалися у потужний чинник політичної мобілізації суспільства. Водночас поглиблення авторитарних тенденцій у системі влади, звуження простору політичної конкуренції та посилення тиску на свободу слова актуалізували питання захисту демократичних цінностей. З моменту проголошення незалежності найбільшого масштабу громадянська протестна активність набула під час всеукраїнської акції протесту «Україна без Кучми» (2000–2001 рр.).

На межі 1990-х – початку 2000-х рр. Україну охопила багаторівнева криза: економічна, політична та соціальна. У 1999 р. Л. Кучму вдруге обрали Президентом України, і ця каденція супроводжувалася, з одного боку,

спробами реалізувати реформаторський курс, а з іншого – намаганням глави держави зміцнити свою владу.

Ключову роль у практичній реалізації політичного курсу виконував Кабінет Міністрів на чолі з В. Ющенком. Однак впровадження реформ, насамперед у сфері енергетики, викликало опір з боку окремих впливових груп, а публічне звинувачення віцепрем'єр-міністра Ю. Тимошенко в причетності до непрозорих схем у промислово-енергетичному комплексі лише загострило ситуацію. Це спричинило активізацію опозиційної активності, яка знайшла вияв, зокрема, у реакції на проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р., покликаного трансформувати парламент. Офіційно ініціатором референдуму виступила група громадян з Житомира, проте фактично його пролобіював Президент України Л. Кучма. Цей референдум став прикладом того, як влада може використовувати громадянське суспільство у своїх політичних інтересах.

Питання, які виносилися на референдум, стосувалися обмеження депутатського імунітету, розширення підстав для дострокового припинення повноважень парламенту, зменшення кількості народних депутатів і запровадження двопалатного парламенту. Хоча більшість учасників голосування підтримали запропоновані ініціативи, реалізувати їх не вдалося, що стало ще одним свідченням дисбалансу між гілками влади (ЦВК, 2026).

Критичної точки ситуація в країні досягла після зникнення відомого журналіста Г. Гонгадзе, що розслідував випадки корупції в оточенні Президента, обмеження свободи слова та акцентував на ознаках авторитаризму в Україні. На початку листопада 2000 р. тіло журналіста виявили в лісі на Київщині, а згодом були оприлюднені аудіозаписи, які компрометували Президента, що спричинило значний суспільний резонанс, хвилю протестів та внутрішньополітичну кризу. Саме в цей період у публічному обігу закріпився термін «Кучмагейт», що, за аналогією з

американським «Вотергейтом», уособлював кризу легітимності президентської влади в Україні (Шкабко, 2016).

Хоча акція протесту «Україна без Кучми» не досягла задекларованих вимог, вона стала вагомим етапом у розвитку громадянського суспільства в Україні. Інститути громадянського суспільства не лише реагували на суспільно-політичні виклики, а й активно впливали на перебіг політичних процесів, захищаючи громадські інтереси та сприяючи формуванню суспільної думки.

Українські медіа відіграли активну роль у висвітленні зникнення Г. Гонгадзе. Так, у вересні 2000 р. заступниця головного редактора тижневика «Дзеркало тижня» Ю. Мостова та журналіст С. Рахманін у своїх матеріалах зауважували, що в умовах інформаційної невизначеності журналістська спільнота фактично взяла на себе функцію комунікаційного посередника між громадськістю та владою (Мостова, Рахманін 2000, с. 1).

Активна позиція представників медіа сприяла формуванню суспільного тиску на владу та мала прямий вплив на рішення парламенту. Показовим у цьому контексті є інцидент під час пленарного засідання Верховної Ради України 22 вересня 2000 р., коли журналісти, акредитовані в парламенті, з балкону преси розкидали листівки із закликом «Знайдіть зниклого журналіста» та демонстративно залишили залу. Такий протестний жест з боку медіаспільноти став поштовхом до ухвалення парламентом постанови про включення до порядку денного питання щодо створення тимчасової слідчої комісії. За відповідне рішення проголосували 372 депутати. Комісія була уповноважена розслідувати не лише зникнення журналіста Г. Гонгадзе, а й справи, пов'язані з вбивствами політичних діячів, таких як Є. Щербань і В. Гетьман, зникненням М. Бойчишина та замахами на життя народних депутатів (Дуцик 2000, с. 2).

Значний резонанс мало колективне звернення до Верховної Ради журналістів, які висвітлювали роботу парламенту. У ньому, як повідомляла Ю. Мостова, містилася вимога не допустити до участі у слідчій комісії народних депутатів, що фігурували в критичних публікаціях Г. Гонгадзе, а також призначити її головою особу, яка користується довірою журналістського середовища та має фахову юридичну підготовку (Мостова, Рахманін 2000, с. 1). У результаті цієї ініціативи головою комісії став народний депутат О. Лавринович, що викликало позитивну реакцію серед представників медіа (Лемиш, Мазурін 2000, с. 1–2). До складу комісії увійшли представники різних політичних сил, зокрема НДП, «Трудової України», ПЗУ, «Яблука», «Солідарності», «Реформи-Конгресу», СДПУ(о), КПУ, СПУ, «Відродження регіонів» та «Батьківщини» (Дуцик 2000, с. 2).

Дискусії навколо допустимих меж впливу медіа на політичні процеси розгорілися і всередині журналістського середовища. Зокрема, редакція газети «День» висловила застереження щодо тиску на слідчу комісію ВРУ з боку «Української правди» та розкритикувала позицію видання щодо обмеження участі окремих депутатів у роботі комісії. На думку журналістів «Дня», подібні ініціативи суперечили принципам об'єктивності та багатоваріантності розслідування. Натомість вони закликали колег докладати зусиль до проведення власних журналістських розслідувань (Лігачова 2000, с. 2).

Зникнення Г. Гонгадзе викликало широкий резонанс не лише в суспільстві, а й серед провідних політичних сил України. Представники політичних партій вимагали прозорого й оперативного розслідування, ініціювали парламентський контроль над правоохоронними органами та публічно підтримували вимоги громадськості, що засвідчувало зростання тиску на владу (Лігачова 2000, с. 2)

24 вересня 2000 р. було створено організаційний комітет громадського об'єднання «Журналістська ініціатива», яке стало формою самоорганізації журналістської спільноти у відповідь на загрози свободі слова. Попри

неофіційний статус, ця структура виконувала низку важливих функцій – від захисту професійних прав журналістів до порушення публічних дискусій щодо дотримання етичних норм у сфері медіа. Гаслом об'єднання було «Не мовчи, не бреш, не будь байдужим». До складу оргкомітету увійшли авторитетні журналісти: Є. Глібовицький, К. Горчинська, А. Мазур, І. Чемерис та О. Притула. Учасники ініціативи обговорювали упереджений або недоброчесний медіаконтент, професійну відповідальність та домагалися широкого розголосу фактів порушення журналістських стандартів (Лігачова 2000, с. 1). Таким чином, поява та діяльність «Журналістської ініціативи» засвідчила все вищий рівень інституалізації громадянського суспільства в Україні. Цей процес виявився у здатності журналістів до самоорганізації, вироблення спільних норм поведінки та прагнення безпосередньо впливати на перебіг суспільно-політичних подій.

У контексті акції протесту «Україна без Кучми» журналісти часто спонукали опозиційні політичні сили до рішучих дій. На думку Ю. Мостової, до провідних фігур тогочасної опозиції варто зараховувати О. Мороза, Ю. Тимошенко та С. Головатого, оскільки вони зробили великий внесок у спробу консолідації опозиційного фронту. Взимку 2001 р. саме з їхньої ініціативи було створено Форум національного порятунку, який проголосив своєю метою покласти край авторитарним тенденціям, утвердити верховенство права і повернути Україну на європейський шлях розвитку (Мостова 2001, с. 1-2).

Українські медіа активно сприяли публічному обговоренню справи Г. Гонгадзе та надавали інформаційні майданчики для комунікації між суспільством і представниками політичної влади. Зокрема, 25 грудня 2000 р. інтернет-видання «Українська правда» організувало інтерактивне спілкування з головою Верховної Ради України О. Морозом у форматі чат-конференції, до якої долучилося понад 400 користувачів. Така відкритість до публічного обговорення чутливих політичних тем свідчила про їхню здатність формувати

комунікаційний простір для політичної участі громадян (Дашевський 2000, с. 3).

Під час політичної кризи медіаресурси активно використовували соціологічні дослідження, щоб висвітлити громадську думку. Показовим у цьому контексті є опитування, проведене з 7 по 13 грудня 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром «Соціальний моніторинг» і оприлюднене газетою «День» 23 грудня того ж року. У ньому взяли участь 2209 респондентів віком від 18 років, яких попросили оцінити коректність звинувачень лідера СПУ О. Мороза на адресу Президента України Л. Кучми, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка та голови Адміністрації Президента В. Литвина у можливій причетності до зникнення журналіста Г. Гонгадзе. Результати засвідчили високий рівень невизначеності в суспільстві: 60% опитаних утрималися від однозначної оцінки, заявивши, що не можуть сформулювати чіткої позиції з цього питання. 20% респондентів погодились з тим, що звинувачення Мороза є цілком обґрунтованими, натомість інші 20% вважали їх безпідставними (День 2000, с. 1). У березні 2001 р. соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова здійснила телефонне опитування з метою з'ясувати громадську реакцію на події, пов'язані з протестною кампанією «Україна без Кучми». У дослідженні взяли участь 772 респонденти віком від 18 років. У відповідь на запитання про те, чи вбачають вони у наметовому містечку протестувальників на Хрещатику (станом на 1 березня 2001 р.) загрозу громадському порядку, лише 23,5% опитаних відповіли ствердно, тоді як 64,6% заперечили таку загрозу, а ще 11,9% не змогли дати однозначної відповіді. Оскільки представники влади активно акцентували на тому, що протестувальники порушують громадський порядок, дані, оприлюднені у виданні «Дзеркало тижня», відображали недовіру значної частини громадян до органів влади (Дзеркало тижня 2001, с. 4).

Публікація результатів таких соціологічних досліджень у провідних українських медіа засвідчувала все більшу увагу журналістської спільноти до громадської думки як одного з механізмів впливу на політичний процес. Водночас ці дані дозволяли зафіксувати стан суспільних настроїв, рівень політичної поінформованості громадян і ступінь легітимності дій влади в очах широкої публіки.

Журналісти організували численні акції протесту, артикулювали проблему гарантування безпеки журналістів і захисту свободи слова, що сприяло подальшій мобілізації громадських організацій і було важливим етапом розвитку громадянського суспільства в Україні. Редакція газети «Дзеркало тижня» активно висловлювала критику на адресу владних структур за силові дії, спрямовані на ліквідацію наметових містечок у різних регіонах України. У своїх публікаціях журналісти наголошували на неприпустимості насильницького придушення мирних акцій громадянської непокори (Мостова 2001, с. 1-2).

Особливої критики зазнали спроби влади використати адміністративний тиск та організувати мітинги на підтримку чинного Президента. Учасників таких заходів, за повідомленнями журналістів, змушували долучатися до акцій під загрозою невиплати заробітної плати, стипендій або звільнення з роботи (День, 2001).

У низці випадків саме журналісти ініціювали протестні акції, використовуючи власний медійний ресурс для формування публічного тиску на органи влади. Зокрема, журналістка Н. Лігачова, оглядачка газети «День», зазначала, що громадянська ініціатива львівських журналістів у формі безстрокового голодування під назвою «Хвиля свободи» стала не лише символічним протестом, а й ефективним інструментом привернення уваги до зникнення Г. Гонгадзе та пасивності державних інституцій у розслідуванні цієї справи (Лігачова 2000, с. 1).

Активну участь у протестній діяльності брали представники інтернет-видання «Українська правда», які звернулися до громадськості із закликом підтримати публічні заходи в межах кампанії «Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе!». 23 вересня 2000 р. на майдані Незалежності в Києві відбувся пікет, а того ж дня увечері був проведений факельний марш під гаслом «Хто наступний?» (Лігачова 2000, с. 1). Учасники несли факели та полотнища з підписами громадян, які виявили солідарність. На 14-метровому банері з написом «Влада повинна виконати свої зобов'язання і обіцянки. Знайдіть журналіста Георгія Гонгадзе» поставили підписи понад тисяча осіб (Україна Молода, 2000, с. 1).

15 грудня 2000 р. на майдані Незалежності в Києві розпочалася масштабна акція протесту, до якої долучилися представники 24 політичних партій та громадських організацій. Серед них СПУ, УНП «Собор», УРП, Партія реформ і порядку, УНА-УНСО, Українська комуністична спілка молоді, Всеукраїнська партія трудящих та інші. Очікувалось, що участь в акції візьме кілька десятків осіб, проте до неї долучилось понад 500 учасників під гаслом «Хочемо правди», а згодом, за повідомленнями газети «Україна молода», кількість протестувальників перевищила 5 тисяч (Дашевський 2000, с. 3). Учасники акції організували ходу від наметового містечка на майдані Незалежності до будівлі Верховної Ради. Представники політичних сил закликали парламент ухвалити законодавчі ініціативи стосовно процедури імпічменту президента та створення ефективного механізму слідчих парламентських комісій.

Ключову позицію опозиційних партій озвучив голова УРП Л. Лук'яненко, наголосивши на необхідності врегулювання політичної кризи в інтересах українського народу та державності. Він закликав Президента, у разі непричетності до звинувачень, звернутися до суду з метою захисту честі й гідності, а також підтримати реалізацію постанови Верховної Ради щодо відставки керівників силових структур (Дашевський 2000, с. 3).

Поряд з готелем «Москва» учасники протесту розгорнули наметове містечко. Серед основних вимог були відставка Президента України, звільнення керівництва Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, а також проведення незалежної експертизи у справі зникнення журналіста. Протестувальники заявляли про готовність до голодування задля досягнення поставлених цілей. Протестна кампанія «Україна без Кучми» набула загальнонаціонального масштабу й охопила не лише столицю, але й регіони, зокрема місто Львів. У центрі Львова, на площі перед пам'ятником Тарасові Шевченку, активісти місцевих осередків УНА-УНСО, УРП, УКРП, партій «Собор» та «Єдність» розгорнули наметове містечко. Влада розцінила протест як політичну провокацію. Голова СБУ Л. Деркач публічно заявив, що звинувачення на адресу вищих посадовців є штучно створеною інформаційною кампанією. Він також критикував учасників акції за використання, на його думку, псевдопатріотичної риторики (Лавріненко, Лігачова 2000, с. 1)

Провладні радіо, телебачення та друковані видання прагнули маргіналізувати протест, подаючи його як незначне та малочисельне явище. Водночас альтернативні джерела інформації, зокрема сайт «Українська правда» та українська редакція «Радіо Свобода», забезпечували оперативне та безперервне інформування громадськості про перебіг подій у наметовому містечку, ставши основними каналами незалежного висвітлення протестної активності (Сирінська 2012, с. 727-728). Недержавні медіа показали себе як ефективні інститути громадянського суспільства.

Кульмінацією конфлікту між владою та протестувальниками стало силове придушення мирної демонстрації, що відбулося 1 березня 2001 р. на майдані Незалежності. За лічені хвилини силами міліції було ліквідовано наметове містечко, яке стало символом опору авторитарним тенденціям. Ці дії викликали гостру критику з боку незалежних медіа. Зокрема, газета «Україна молода» в матеріалі під назвою «Безнаметова демократія» порівняла

політичний режим в Україні з білоруським, наголошуючи на загрозі згортання демократичних свобод. Активну участь у спротиві діям силових структур брали представники українських опозиційних партій. Учасник протесту О. Антонець свідчив про застосування сили до осіб, які залишалися біля останнього намету. Серед них були зафіксовані члени УНА-УНСО та СПУ (Шевченко, Ярошенко, Сек 2001, с. 3).

Журналісти у своїх публікаціях зверталися до опозиційних політичних лідерів із вимогою ініціювати створення нового наметового містечка, налагодити ефективну інформаційну кампанію та організувати мобільні ініціативні групи в регіонах, спроможні координувати дії на місцях (Рахманін 2001, с. 4). Уже 7 березня з'явилися перші повідомлення про наміри відновити протестну активність шляхом розгортання нового наметового табору біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві. До організації чергової акції долучилися студентські осередки Києва та Львова, які діяли у співпраці з коаліцією «Україна без Кучми» (УБК) та Форумом національного порятунку (ФНП).

Повторна масова акція протесту відбулася 9 березня 2001 р. Як відзначав український політолог і головний редактор журналу «Політична думка» В. Полохало, обрання символічної дати в день народження Т. Шевченка не було випадковим: вона слугувала знаком громадянського несприйняття політичного курсу чинної влади, а участь у заходах біля пам'ятника Кобзареві – формою відкритої публічної позиції (Україна Молода, 2001, с. 3). Напередодні ФНП та комітет «За правду!» виступили з заявою про намір не допустити участі Президента Л. Кучми в офіційній церемонії покладання квітів до монумента.

Однак, влада вдалася до рішучих заходів, щоб забезпечити безперешкодну присутність глави держави на заході. Демонстрація, яка рушила в напрямку Адміністрації Президента на вулиці Банковій, завершилася масовими сутичками між протестувальниками та спецпідрозділами міліції «Беркут». Внаслідок протистоянь було затримано

сотні учасників акції. Газета «День» повідомляла про маніпуляції з боку представників влади, що заявляли про начебто насильницькі дії демонстрантів (Лігачова 2001, с. 2).

Після подій 9 березня, що супроводжувалися жорстким силовим протистоянням між протестувальниками та правоохоронцями, опозиційні сили в межах ФНП оголосили про трансформацію об'єднання з громадсько-політичної платформи в повноцінну політичну коаліцію. На думку народного депутата від фракції «Реформи-Конгрес» Т. Чорновола, активного члена ФНП, події 9 березня продемонстрували необхідність створення стійкого коаліційного формату як єдиної можливої форми ефективної політичної боротьби за утвердження демократичних принципів у державному управлінні (Мостова 2001, с. 1-2).

Акція непокори «Україна без Кучми» знайшла своє продовження у вигляді нової масової акції під назвою «Повстань, Україно!», яка відбулася 16 вересня 2002 р. Її організаторами виступили вже відомі опозиційні політичні сили, серед яких партії «Собор», НРУ та «Яблуко». Захід став черговою спробою консолідувати громадянське суспільство в умовах наростання авторитарних тенденцій в органах державної влади.

Незалежні медіа відіграли важливу роль у мобілізації громадськості та поширенні протестних ідей. Інформаційну та фінансову підтримку протестувальникам надавала газета «Вечірні вісті», яку позиціювали як альтернативу цензурованому інформаційному простору. У публікаціях наголошувалося, що купівля газети є формою підтримки боротьби за свободу слова, адже саме це видання «не понівечене цензурою влади» і покликане стати «вікном у реальність і ковтком правди» (Гарбуз 2005, с. 108).

У межах Всеукраїнських народних зборів «Повстань, Україно!» було оприлюднено публічне звернення до Президента України та лідерів іноземних держав із закликом до дострокового припинення повноважень Л. Кучми. Цю

постанову проголосив голова партії «Собор» А. Матвієнко. Документ набув широкого розголосу та став чинником, що сприяв новій хвилі масових протестних виступів з вимогою відставки Президента. Л. Кучма не відреагував на вимоги громадськості.

Отже, акція протесту «Україна без Кучми» стала резонансною подією, що суттєво вплинула на трансформацію українського суспільно-політичного простору початку ХХІ ст. Вона не лише привернула увагу широкої громадськості та міжнародних інституцій до низки критичних проблем, зокрема порушення прав журналістів, обмеження свободи слова та посилення авторитарних тенденцій, але й стала важливим інструментом тиску на владу. Відкритий протест змусив політичне керівництво реагувати на суспільні вимоги та переглядати комунікацію з громадським сектором.

Акція сприяла консолідації інститутів громадянського суспільства: політичних партій, незалежних медіа, правозахисних організацій, студентських рухів тощо. Особливо вагомою була роль медіа, які не лише висвітлювали хід протестів, але й активно формували публічний дискурс, посилюючи солідарність громадян і зміцнюючи культуру політичної участі. Журналістські розслідування, публікації та критичні виступи сприяли становленню незалежної журналістики як окремого сегменту громадянського суспільства. Цей процес, своєю чергою, зумовив появу нових професійних об'єднань, які стали на захист стандартів журналістської етики та свободи слова.

Набутий досвід протестної координації став основою для розвитку більш масштабного і структурованого громадянського руху, що розгорнувся під час Помаранчевої революції, в якій інститути громадянського суспільства відіграли надзвичайно важливу роль.

Помаранчева революція 2004 р. стала одним із найяскравіших виявів впливу громадського суспільства на державотворчі процеси в новітній історії

України. Вибори Президента України у 2004 р. вперше відбулися в три етапи через масові фальсифікації результатів волевиявлення громадян під час другого туру президентських виборів наприкінці 2004 р. Як зазначав доктор історичних наук В. Литвин, сплеск суспільної активності в Україні став безпрецедентним, як за кількістю учасників, так і за формами виявлення ними своєї громадянської позиції (Литвин 2005, с. 16). На думку історика О. Бойка, Помаранчева революція сприяла утвердженню громадянського суспільства в Україні (Бойко 2023, с. 395).

Сотні тисяч громадян вийшли на головні площі своїх міст, а майдан Незалежності в Києві перетворився на місце акції спротиву, основними організаторами якої були представники інститутів громадянського суспільства: політичні партії, громадські організації та об'єднання, профспілки, релігійні громади, неформальні об'єднання активістів, медіа та правозахисні структури. Восени 2004 р. в умовах масштабних протестів українське громадянське суспільство набуло конкретного вираження у вигляді загальнонаціонального Майдану як форми стихійної самоорганізації людей, що згуртувалися для спільного захисту своєї гідності. Кандидат політичних наук Ю. Тишкун вважає, що інститути громадянського суспільства під час подій Помаранчевої революції вплинули на активізацію політичної опозиції у 2004 р. Особливу увагу дослідник приділяє ролі недержавних громадських організацій, на кшталт «Пора», «Знаю як», «За чисту Україну» тощо (Тишкун 2006, с. 24-28).

Як зазначала докторка філософських наук А. Колодій, опозиційний рух зумів об'єднати представників старої націонал-демократичної контреліти, що діяла ще за радянських часів, із новими соціальними групами, підприємцями та активними учасниками громадянського суспільства (Колодій 2007, с. 16). О. Губенко, головний редактор журналу «Практична психологія та соціальна робота», називав киян, які вийшли на акцію протесту, свідомими громадянами,

прагматиками та вільним народом, який вийшов не за примусом, а за власним вибором (Губенко 2004, с. 1)

Вперше термін «революція» стосовно подій 2004 р. використав тодішній президент України Л. Кучма (Кульчицький, 2024). Помаранчева революція розпочалася 21 листопада 2004 р., коли на акцію протесту проти масових фальсифікацій під час 2 туру президентських виборів на майдан Незалежності у Києві вийшло близько 30 тисяч людей. На наступний день кількість протестувальників зростає до 100 тисяч (Кульчицький, 2024). Політолог Т. Кузьо зазначав, що громадянське обурення набуло широкого розмаху, адже понад 18% населення узяло участь у революції, що привело до повторного проведення другого туру виборів Президента України (Кузьо, 2010).

Про фальсифікацію результатів ще першого туру президентських виборів почали заявляти журналісти, громадські та політичні діячі вже на наступний день після голосування, 1 листопада 2004 р. Першими про масові фальсифікації заявила Соціалістична партія України у Верховній Раді. Саме тому лідер СПУ О. Мороз обговорював з кандидатом в Президенти В. Ющенком можливості його підтримки з боку соціалістів в другому турі президентських виборів (Литвин 2005, с. 267).

Політичні партії активно долучилися до акції протесту. «Наша Україна» зміцнила свої зв'язки з БЮТ та СПУ для підтримки В. Ющенка. Ліві політичні сили підтримували В. Януковича, адже він на посаді прем'єр-міністра приділяв увагу соціальним питанням (Кульчицький 2024, с. 363). Виборча коаліція політичних партій «Сила народу» організовувала акції протесту проти втручання органів державної влади у виборчий процес (Паламарчук 2005, с. 85).

Громадські організації відіграли надзвичайно важливу роль у Помаранчевій революції. 22 листопада 2004 р. громадські об'єднання

розпочали акцію протесту «За чесні вибори», а вже 24 листопада розпочався безстроковий загальнонаціональний студентський страйк з вимогою оприлюднення правдивих результатів президентських виборів, який організували недержавна молодіжна організація «Пора». Її координатором був В. Каськів. Згідно з оприлюдненим ультиматумом, після спливу встановленого терміну (23 листопада 2004 р.) організація анонсувала перехід до форм протесту. «Пора» мобілізувала громадян та навчала мирно протидіяти правоохоронним органам під час акції протесту (Левчин, 2025). З ініціативи організації громадські активісти організували своєрідний «автомайдан» біля будівлі ЦВК у Києві. Містом почали курсувати автомобілі з помаранчевими стрічками, а водії, підтримуючи один одного, сигналізували, демонструючи свою незгоду з офіційними результатами виборів та підтримку В. Ющенка (Булгак 2004, с. 4). «Пора» постала як повноцінний інструмент громадянського спротиву, що мав на меті захистити основоположні цінності демократичного суспільства.

Важливу роль у розгортанні Помаранчевої революції відіграв «Комітет національного порятунку» (КМП), який об'єднував різні громадські організації та опозиційні політичні партії. Він був створений з ініціативи кандидата в Президенти України В. Ющенка. Члени комітету були авторами серії виконавчих актів, так званих «декретів», що мали координувати дії протестувальників. Одним з лідерів Комітету також був ветеран правозахисного руху, народний депутат України Л. Лук'яненко (Україна Молода 2004, с. 1). Згідно декретом №1 КМП, комітет проголошувався народним органом захисту Конституції України, державного суверенітету України, прав і свобод людини, на який покладалася відповідальність за громадсько-політичну ситуацію в державі. Також створювалася громадська організація «Народна самооборона» з метою забезпечення правопорядку в державі (Литвин 2005, с. 237-239). Журналісти називали КМП об'єднанням

опозиційних партій і громадських лідерів. Комітет продовжував свою роботу протягом усієї Помаранчевої революції (Іванів 2004, с. 2).

Під гаслом «Ми за правду!» студенти брали участь у масових акціях протесту, розповсюджували листівки з закликами долучатися до спротиву та поширювали свідчення самовидців порушень на дільницях. У листопаді 2004 р. розпочалося формування незалежних студентських комітетів, які координували дії, створювали власні графіки пікетувань, організовували чергування та інформаційний супровід протестів.

Важливою стала солідарність між молоддю та журналістами. На пресконференції 24 листопада 2004 р. за участі тележурналіста І. Пелеха було озвучено резолюцію, у якій представники медійного середовища заявили про готовність інформувати та мобілізувати громадян підтримувати активістів (Українська Правда, 2004). Високий рівень політичної свідомості та організаційної спроможності молодіжного середовища сприяв активному розгортанню акції протесту. Журналісти також підкреслюють, що студенти протестували в умовах тиску адміністрацій університетів та загрози відрахування, однак це не зупиняло молодих людей (Волошка 2004, с. 4). Як зазначав народний депутат України А. Шкіль під час тридцять п'ятого засідання ВРУ, 17 листопада 2004 р., студенти виступили на захист демократії, проти того, що були вкрадені їхні голоси, а правоохоронні органи силою намагаються розігнати мирні демонстрації, як, наприклад, у Сумах (Литвин 2005, с. 96–97). Незаконні дії правоохоронних органів щодо здійснення тиску на студентство також засудив Президент України Л. Кучма 24 листопада 2004 р. під час засідання Національної ради з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів влади та місцевого самоврядування (рада регіонів) (Литвин 2005, с. 8).

Журналісти акцентували на ролі молоді та студентства, які не лише жили в наметах на Майдані, а й активно долучалися до організації протестного побуту. Згадуються студенти з провідних київських ЗВО, зокрема КНУ імені

Тараса Шевченка, КПШ, НУ «Києво-Могилянська академія», а також регіональних вишів – ХНУ ім. В. Н. Каразіна, ЛНУ ім. І. Франка, ЧНУ ім. Ю. Федьковича (Булгак 2004, с. 2). Студенти брали участь у чергуваннях, розподілі їжі, інформаційному забезпеченні, підтримуючи дисципліну й порядок.

Страйки мали мирний і солідарний характер, а координація між містами відбувалася через новостворену Всеукраїнську страйкову студентську координаційну раду. Ця структура не лише узгоджувала дії, а й надавала інформаційну підтримку та координувала спільні ініціативи, зокрема участь у мітингах та виїзди до Києва. У медіа наголошували, що попри масовість протестів, міністр освіти і науки України В. Кремень публічно заявив, що жодних санкцій щодо студентів не буде. Він пообіцяв, що жоден учасник страйку не зазнає репресій, а керівництво університетів не буде тиснути на активістів. Це сприяло зростанню впевненості серед молоді та подальшому розширенню руху. У статті журналістки М. Ткачук «Зеків на нари, тоді підєм на пари!» висвітлено масовий страйковий рух серед українського студентства, який став відповіддю на фальсифікації другого туру президентських виборів. Авторка зазначає, що студенти Києва, Харкова, Чернівців, Львова та інших міст організовано долучилися до загальнонаціонального страйку, оголосивши про тимчасове припинення занять (Ткачук 2004, с. 2). Отже, участь студентства в акціях протесту проявлялася не лише на майдані Незалежності, а й в інших публічних місцях. Наприклад, 23 листопада 2004 р. у вагонах метро та на ескалаторах студенти скандували: «Ю-щен-ко» та несли мітли з помаранчевими стрічками (Рильов 2004, с. 4).

Громадські організації брали активну участь у підрахунку голосів під час другого туру президентських виборів 2004 р. Так, український журналіст В. Семків зазначав про участь незалежних спостережних ініціатив, зокрема згадував паралельний підрахунок голосів, організований громадськими структурами з метою виявити фальсифікації у підрахунку голосів

Центральною виборчою комісією у другому турі президентських виборів. Акція мала назву «Всенародний підрахунок голосів», у ній взяли участь 20 тисяч людей (Семків 2004, с. 2–3). Громадськість намагалася впливати на прозорість виборчого процесу. Фонд «Демократичні ініціативи» І. Кучеріва, КМІС та Центр Разумкова були одними з ініціаторів національного екзитполу. На 460 виборчих дільницях опитали понад 30 тисяч громадян України. Згідно з опитуваннями, 54% віддали перевагу В. Ющенку, а 43% – В. Януковичу. Соціологи зазначали, що рівень похибки не перевищував 2%. Водночас й інші соціологи з дослідницьких установ «Соціальний моніторинг» та «Соціс», що організували екзит-пол «Вибір народу» одностайно заявили, що перемогу мав здобути В. Ющенко (Лебідь 2004, с. 4). Таким чином, діяльність громадськості сприяла контролю за діяльністю ЦВК у підрахунку голосів виборців.

26 грудня 2004 р. під час проведення переголосування другого туру президентських виборів соціологи організували проведення 3 екзитполів. Згідно з результатами дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом та Українським центром економічних і політичних досліджень імені Разумкова, на виході з виборчих дільниць, при переголосуванні другого туру виборів Президента України переміг В. Ющенко з 56,31%, а В. Янукович опинився на 2 місці – 41,31% голосів. Похибка мала становити 1,8%. Було опитано майже 30 тисяч громадян. Окрім цього, екзитполи були проведені Центром «Соціальний моніторинг» (13,5 тисяч опитаних) та американською компанією «The Luntz Research Company» на замовлення телекомпанії ICTV (10 тисяч респондентів). Усі три екзитполи засвідчили перемогу В. Ющенка (Трофімова 2004, с. 1).

30 грудня 2004 р., вже після перемоги В. Ющенка після переголосування в другому турі президентських виборів, була створена Всеукраїнська громадська організація «Коаліція учасників Помаранчевої революції», що мала на меті зберегти в подальшому усі надбання революції, здійснювати контроль за діяльністю нової влади, відстоювати права й свободи громадян

України (Архів сайту КУПР, 2026). Таким чином, діяльність громадських організацій демонструвала активність інститутів громадянського суспільства під час виборчої кампанії 2004 р. та сприяла проведенню чесних президентських виборів.

Під час Помаранчевої революції профспілкові організації вийшли за межі класичного захисту трудових прав і долучилися до національного протесту проти порушення базових демократичних принципів, насамперед права громадян на чесні вибори. Приєднання галузевих профспілок, державних службовців, медиків, транспортників, освітян до Майдану стало важливим етапом у розвитку громадянської солідарності. Про це зазначалося в статті «Профспілки – теж “помаранчеві”» (Стоян 2004, с. 4). Журналістка О. Стоян наводила приклади, як представники галузевих профспілок публічно висловили солідарність з учасниками Майдану. У Києві було створено Координаційну раду профспілок, яка закликала до перегляду результатів виборів і підтримала страйкову тактику.

Окрім політичних партій та громадських організацій, вирішальну роль у перемозі Помаранчевої революції відіграли медіа. Періодичні видання стали платформою для висловлення протесту проти результатів виборів. Наприклад, перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень О. Литвиненко публікував у листопаді 2004 р. аналітичну статтю «Віра в результат. У кожного – своя» у газеті «День» (Литвиненко 2004, с. 1). Він зазначив, що медіа, залежні від влади, поширювали неправдиву інформацію про перемогу В. Януковича, тим часом як альтернативні джерела, зокрема інтернет-ресурси, обговорювали численні факти фальсифікацій (Литвин 2005, с. 21-22).

24 листопада 2004 р. журналісти телеканалу «Вісті Першого національного» оголосили страйк у відкритому листі до громадян України. Вони відмовилися виконувати редакційну політику, нав'язану владою, і публічно виступили проти цензури. Журналісти заявили, що не бажають

більше бути «заручниками режиму» (День 2004, с. 2). Окрім цього, 24 листопада відбулося засідання головних редакторів всеукраїнських та столичних медіа в приміщенні Національної спілки журналістів України. На зборах було засуджено журналістів, які замовчують правду про фальсифікацію виборів та маніпулюють громадською думкою, а також було схвалено спільне звернення до усіх українських журналістів (Василевська, Денисенко 2004, с. 2).

У публікації «Страйкуйте, але не брешіть!» від 24 листопада 2004 р. висвітлено роль медіа як елементу громадянського опору. Автор публікації наголошував, що редакції українських телеканалів «1+1», «Інтер», «Новий канал», «СТБ» та інших медіаплатформ почали страйкувати або офіційно заявляти про небажання далі працювати під диктовку політичного керівництва. Журналісти відмовлялися читати зрежисовані тексти, а в деяких випадках прямо з ефіру повідомляли глядачам, що інформація в новинах не відповідає реальності. Також згадувалися дії колективів регіональних медіа, де журналісти виходили з протестними заявами або залишали свої робочі місця на знак солідарності з протестом на Майдані (Скорик 2004, с. 4). Дослідник М. Кащук також зазначав, що у 2004 р. бізнесмен П. Порошенко був активним учасником «помаранчевої команди». Телеканал «5 канал», який йому належав, транслював масові демонстрації в Києві в прямому ефірі, що сприяло збільшенню кількості протестувальників (Кащук 2013, с. 154). Історик С. Плохій зазначав, що коли телевізійні камери передали зображення з Майдану на весь світ, то європейські глядачі змогли осягнути, що Україна – це набагато більше, ніж далекий регіон на мапі (Плохій 2016, с. 429).

На думку В. Литвина, наслідки журналістського «повстання» проти обмеження свободи слова дуже істотно вплинули на розвиток загальносуспільних процесів, еволюцію громадської думки та переформатування політичного спектру України (Литвин 2005, с. 22). Журналістка Н. Дмитренко у статті «Медіа для нас» від 27.11.2004 р.

наголошувала на переломному моменті, коли українські журналісти, зокрема працівники телеканалів «ICTV», «Новий канал», «1+1» виступили проти цензури і фальсифікацій (Дмитренко 2004, с. 2). Підкреслювалось, що багато з них відмовились виходити в ефір, бо не погоджувались із політичним тиском на ЗМІ. Такі дії журналістів стали проявом внутрішнього опору в системі медіа, а також підтвердженням активної ролі преси як інституту громадянського суспільства, що стоїть на захисті демократичних цінностей.

У газеті «Україна молода» під час подій Помаранчевої революції регулярно виходила рубрика «Хроніка опору», у якій журналісти зосереджували увагу на діях неформальних об'єднань студентів, журналістів, молодіжних активістів, що стали ядром протесту в різних українських регіонах (Україна Молода, 2004). У рубриці подавали конкретні приклади дій протестних спільнот у Києві, Львові, Луцьку, Харкові, Дніпрі, Тернополі, Рівному, Сумах, Одесі та інших містах; висвітлювали студентські страйки, вуличні марші, створення наметових містечок, акції солідарності, блокування державних установ і формування альтернативних центрів громадського впливу.

Українські журналісти розслідували масові фальсифікації виборчого процесу. Наприклад, журналісти газети «Україна молода» Т. Харченко та Н. Дмитренко у статті ««Детектив» на дільниці № 70» від 23.11.2004 р. зазначали, що на сайтах українських медіа «Українська Правда» та «Українські новини» почали з'являтися повідомлення про спробу винесення бюлетенів без оголошення результатів, виливання фарби та кислоти в урну для голосування, примус підписувати сфальсифіковані бюлетені. Народний депутат від політичної партії «Наша Україна» В. Лебедівський зазначав, що з бюлетеня почали зникати поставлені підпис і прізвище члена дільничної комісії. Цю технологію прозвали «зникаючі чорнила» (Харченко, Дмитренко 2004, с. 7).

Журналіст В. Семків підготував матеріал в газеті «Україна молода» в рамках проєкту «Організації громадянського суспільства на шляху до

відкритості: спільна стратегія» за сприяння Фонду розвитку ЗМІ посольства США в Україні на тему: «На фальсифікаціях вчаться?» (Семків 2004, с. 5). Матеріал присвячено аналізу дій парламентської більшості та ЦВК в контексті фальсифікацій другого туру президентських виборів 21 листопада 2004 р. Автор висвітлював «найпопулярніші» види фальсифікацій: масове «вкидання» бюлетенів, надумані причини визнання виборців «нездатними самотійно пересуватися», «каруселі» тощо. Також репортер М. Бублик викривав інформаційні маніпуляції, які активно використовувалися у промислових регіонах для залякування виборців напередодні переголосування другого туру президентських виборів (Бублик 2004, с. 4-5). Стаття викривала цілеспрямовану кампанію, що базувалася на спекуляціях соціальними страхами шахтарів, зокрема на погрозах закриття шахт у разі перемоги В. Ющенка, нібито «економічну катастрофу», яку принесе «помаранчева влада».

Публічний протест журналістів проти цензури, масові страйки редакцій, відмова від поширення маніпулятивної інформації стали проявом професійної солідарності медіаспільноти та її прагнення виконувати суспільну місію в умовах кризи легітимності влади.

ЗМІ публікували аналітичні матеріали зарубіжних експертів із оцінками подій. Відомий політик, радник експрезидента США Дж. Картера З. Бжезинський вважав Помаранчеву революцію вибухом громадянської самосвідомості та порівнював її з такими соціально-політичними змінами, як польський рух «Солідарність», подіями, що призвели до повалу комуністичного режиму в Польщі та з «революцією троянд» у Грузії. За спостереженнями політика, мільйони українців вийшли на вулиці не лише для того, щоб підтримати конкретного політичного лідера, а передусім заради відстоювання власної гідності, права голосу, правди та історичної суб'єктності (Бжезинський 2004, с. 3).

У медіа приділяли увагу випадкам громадянської непокори в силових структурах, що свідчило про опосередковану підтримку правоохоронними

органами акцій протесту. Журналіст газети «Україна молода» О. Гавриш описував ситуацію, що трапилася з працівником «Беркуту», якого звільнили з роботи за відмову виконувати накази, спрямовані проти демонстрантів. Також працівники Ужгородського міськвідділу міліції відмовились виконувати накази, що потенційно могли призвести до силового протистояння з мирними демонстрантами (Гавриш 2004, с. 5). Показовим в акціях протесту стала комунікація між мітингарями та представниками силового блоку, міліціонерами зокрема. Журналісти зазначали, що протестувальники тримали плакат із написом: «Ви не стріляйте – ми з народом!» і зверталися до бійців внутрішніх військ, які стоять у шеренгах з масками, шоломами, щитами. Тоді, за словами авторки, хтось із правоохоронців знімав маску, за ним – інші (Денисенко 2004, с. 2).

Медіа висвітлювали акції протесту проти фальсифікації виборів. Так, у статті «Дипломати заговорили прямою мовою» в газеті «Україна молода» наводилися приклади відкритих листів і протестів співробітників МЗС, що відображає поширення громадянського опору всередині державних інституцій. Низка українських дипломатів, які працювали у різних країнах світу, зважилася публічно заявити про свою незгоду з результатами другого туру виборів і підтримати громадянський протест. Дипломати виступили з відкритим зверненням, у якому засудили фальсифікації, вказали на порушення демократичних норм та заявили, що не можуть ігнорувати очевидну волю народу, яку намагалася нівелювати влада. Це були працівники посольств України в Канаді, Польщі, Ізраїлі, Італії та інших країнах (Україна Молода 2004, с. 2).

Таким чином, незалежні журналісти, студентські організації, громадські об'єднання, політичні партії та профспілки брали активну участь в подіях Помаранчевої революції. Їхня участь засвідчила здатність громадянського суспільства до консолідації зусиль заради захисту демократичних цінностей,

формування суспільної солідарності та утвердження принципів політичної суб'єктності громадян.

Події Помаранчевої революції 2004 р. переконливо продемонстрували ключову роль інститутів громадянського суспільства в політичному житті країни. Саме активність незалежних медіа, громадських організацій, політичних партій, студентських ініціатив профспілок стала визначальним чинником у мобілізації громадян на захист демократичних принципів і виборчих прав. Помаранчева революція стала етапом, коли громадянське суспільство в Україні виявило свою політичну зрілість та здатність впливати на ключові державні процеси. Революція стимулювала процеси консолідації політичних сил, укрупнення політичних партій та розбудови громадянського суспільства (Бойко 2023, с. 396).

Як зазначав журналіст Д. Іванів, упродовж сімнадцяти днів протестів було зруйновано інформаційну монополію влади, змінено політичний порядок денний і досягнуто реального впливу на владні інституції. Це був час народження справжнього громадянського суспільства, що, попри політичні заклики лідерів, здебільшого діяло автономно, керуючись моральними принципами й закликами до справедливості (Іванів 2004, с. 2).

Таким чином, упродовж 1990–2004 рр. інститути громадянського суспільства поступово утвердилися як важливі суб'єкти державотворчого процесу в Україні. Громадські організації, політичні партії, незалежні медіа, профспілки, студентські рухи, ініціативні об'єднання та інші структури активно долучилися до суспільно-політичного життя, виявляючи спроможність впливати на формування громадської думки, консолідувати протестні настрої, захищати права громадян і контролювати дії органів влади.

Одним із перших проявів політичної суб'єктності громадянського суспільства стала Революція на граніті 1990 р., де студентські організації, неформальні об'єднання та активна молодь стали рушіями масового мирного

протесту, який вперше продемонстрував можливості ненасильницького спротиву. Значущою була також участь громадських організацій, політичних партій та медіа в конституційному процесі 1990–1996 рр. Інститути громадянського суспільства активно долучалися до обговорення проєктів Конституції, відстоювали засади правової держави, принципи поділу влади, гарантії прав і свобод громадян. Публічні дискусії, альтернативні проєкти, критика окремих положень – усе це створювало середовище суспільного контролю за конституційною реформою та сприяло формуванню демократичної легітимності Основного Закону.

Новий етап активізації інститутів громадянського суспільства припав на кінець 2000 – початок 2001 рр. в контексті протестної акції «Україна без Кучми». Громадські об'єднання, студентські організації, журналісти, правозахисники та політичні активісти виступили проти авторитарних тенденцій, політичних репресій і цензури. Хоча протест зазнав репресій і не досяг негайної зміни влади, він став важливим етапом у становленні політичної культури спротиву, нагромадження досвіду самоорганізації та мобілізації, який був використаний у подальших суспільно-політичних кампаніях. Кульмінацією активності громадянського суспільства у зазначений період стала Помаранчева революція 2004 р. В умовах політичної кризи та масових фальсифікацій виборів саме громадські організації, незалежні медіа, студентські об'єднання та профспілки відіграли ключову роль у мобілізації мільйонів громадян на захист демократичних цінностей.

Отже, упродовж 1990–2004 рр. діяльність інститутів громадянського суспільства суттєво вплинула на формування політичної культури, зміцнення демократичних практик і утвердження громадянина як повноправного суб'єкта політичного процесу. Цей вплив, хоч і обмежений низкою структурних бар'єрів, заклав підґрунтя для подальших трансформацій у відносинах між державою та суспільством у наступні роки.

3.2. Інститути громадянського суспільства у парламентських та президентських виборах в Україні

Виборчий процес виступає однією з ключових форм реалізації народовладдя та невіддільним елементом демократичного устрою держави. Вибори забезпечують легітимацію політичної влади, формування представницьких інституцій, а також сприяють утвердженню принципів політичної конкуренції, підзвітності та участі громадян у політичному житті. Вони слугують механізмом суспільного контролю над діяльністю державної влади, що є особливо актуальним в умовах політичної трансформації та становлення демократичних інститутів, а також вибори відіграють важливу роль у державотворчих процесах, забезпечуючи участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні органів державної влади.

Вибори до органів місцевого самоврядування мають важливе значення для суспільно-політичних процесів незалежної України, однак у дослідженні ключову роль приділено виборчим процесам загальнонаціонального рівня, зокрема виборам Президента України та народних депутатів Верховної Ради України.

Інститути громадянського суспільства не лише формують суспільний інтерес і забезпечують артикуляцію потреб різних соціальних груп, але й активно впливають на формування виборчої культури, політичної свідомості та мобілізацію виборців. Політичні партії, зокрема, виступають основними суб'єктами виборчого процесу під час парламентських виборів. Також партії підтримують кандидатів в Президенти України, здійснюють контроль за перебігом президентських виборів.

Громадські організації беруть участь у спостереженні за виборами, просвітницькій діяльності, захисті виборчих прав громадян, боротьбі з дезінформацією та проведенні екзитполів. Так, всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» (ВГО КВУ), заснована в лютому 1994 р. як «Позапартійний комітет виборців України», була одним з найвідоміших

громадських об'єднань, які стежили за чесністю проведення виборів. Ідея створення ВГО КВУ базувалася на прагненні сприяти демократичним змінам у державі. Одним із провідних напрямів діяльності організації стало проведення незалежного громадського моніторингу виборчих кампаній та референдумів на національному й місцевому рівнях, а також пояснення необхідних змін до виборчого законодавства з метою його вдосконалення та підвищення прозорості виборчих процесів. Активізація інститутів громадянського суспільства визначалася однією з місій організації (Комітет виборців України, 2026). Як зазначав генеральний директор КВУ О. Кошель, громадська організація займалася моніторингом діяльності ВРУ, готувала аналітичні звіти, які презентувалися через медіа, забезпечувала діяльність спостерігачів у регіонах для контролю за виборчим процесом (Єгорова, 2020).

Інші громадські організації також активно долучалися до виборчих кампаній. Так, громадська організація «Центр координації та спостереження за демократичними виборами в Україні» проводила моніторинг парламентських та президентських виборів в Україні з 1994 р., незалежне громадське об'єднання «Центр контролю передвиборчих програм», засноване у 2004 р., контролювало проведення виборів, аналізувало передвиборчі програми різних кандидатів та давало власні висновки.

Профспілки, як вид добровільного об'єднання громадян, представляють інтересів найманих працівників та самі можуть брати участь у виборах у співпраці з політичними партіями. У 1997 р. від імені профспілкового руху було створено Всеукраїнську партію трудящих, що брала участь у парламентських виборах 1998 р. Натомість 70 членів від ФПУ балотувалися від інших партій (Стоян 2002, с.590).

Медіа забезпечують відкритість і прозорість виборчих перегонів, здійснюючи інформаційну, комунікативну, контролюючу та мобілізаційну функції. Серед незалежних періодичних видань, які виконували ці функції в

1990-х–2000-х рр. були газети «День», «Дзеркало тижня», «Україна Молода», інтернет-видання «Українська Правда» тощо.

Парламентські вибори виступали важливим складником державотворчого процесу незалежної України. У період з 1990 р. по 2004 р. в Україні відбулися чотири виборчі кампанії до Верховної Ради України: у 1990, 1994, 1998 та 2002 рр. Проведення виборів регламентувалося різноманітними виборчими законами, які кілька разів змінювались за роки незалежності. Спочатку депутатів усіх рівнів обирали за мажоритарною системою, а з 1997 р. за змішаною (Михальченко 2016, с. 128). Участь інститутів громадянського суспільства в організації та проведенні виборів зростала з кожними наступними парламентськими виборами: розширювалися напрями діяльності, а функції спостереження, інформування суспільства та громадського контролю ставали виразнішими.

У 1990 р. в громадян з'явилася можливість формувати власні альтернативні до комуністичної партії об'єднання, які могли брати участь у виборчому процесі. На 4 березня 1990 р. було призначено проведення перших вільних демократичних виборів до Верховної Ради УРСР. Згідно з виборчим законом 1989 р., у виборах мали право брати участь не лише члени комуністичної партії, а й громадяни через громадські організації, трудові колективи тощо. Також у законі приділялась увага медіа, які мали висвітлювати хід підготовки і проведення виборів та контролювати дії виборчих комісій (Закон «Про вибори народних депутатів УРСР, 1989»). Тому вже в листопаді 1989 р. для проведення виборчої кампанії 43 громадські організації об'єдналися в Демократичний блок, який мав стати опозицією до комуністів. Серед організацій були Народний рух України, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, «Зелений світ», Українська Гельсінська Спілка, Всеукраїнське товариство репресованих, «Меморіал» та шахтарські комітети, які страйкували (Кульчицький 2024, с. 233). Задля агітації Демократичний блок організував мітинги на початку грудня 1989 р. під гаслом

«Через демократичні вибори до демократичної держави», під час яких вимагав дозвіл для громадських організацій на вільне поширення друкованих матеріалів (Шлях перемоги, 1989).

Парламентські вибори 1990 р. відбувалися за мажоритарною системою. Кандидатів могли висувати громадські організації, трудові колективи, політичні партії тощо. Кандидат для перемоги мав набрати понад 50% голосів виборців від списку. Ця процедура ускладнювала проведення виборів, тому 4 березня до ВРУ обрали лише 112 депутатів з 450, а другий тур виборів між двома кандидатами, які набрали найбільшу кількість голосів на округах, відбувся 18 березня 1990 р. У підсумку представники комуністичної партії перемогли та здобули більшість у новому парламенті, проте вперше в історії СРСР була сформована опозиція у Верховній Раді України. Від Демократичного блоку було обрано 111 депутатів, що становило 24% парламентарів. Українські дисиденти Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, С. Хмара, М. та Б. Горині та інші стали народними депутатами (Мельничук, 2025).

Громадські організації контролювали виборчий процес, мобілізували громадян через власні медіа. Вони використовували переважно власні друковані органи: газети «Літературна Україна», «Вісник Руху» тощо. Більшість видань в УРСР перебували під контролем радянської влади, тому там публікували передвиборчу програму кандидатів від комуністичної партії. Наприклад, у газеті «Вінницька правда» перша шпальта була заповнена обіцянками комуністів (Золотарьова, 2021). З іншого боку, у друкованих органах УГС повідомляли про порушення правил процедури під час висунення кандидатів на вибори (Карпюк 2021, с. 62). У газеті «Літературна Україна» зазначали, що влада в деяких випадках відмовляла в праві реєстрації представникам від «Зеленого світу» та Товариства української мови, що спричинило акції протесту, організовані громадськими організаціями, наприкінці січня – на початку лютого 1990 р. в Івано-Франківську (Осадчук 1990, с. 3). Громадські об'єднання організовували акції на підтримку

демократичних сил. Наприклад, 4 лютого 1990 р. на майдані Незалежності був організований мітинг під гаслом «Ми хочемо захищати Україну, а не імперію!».

З цього часу медіа починають відігравати важливе значення у проведенні виборів. Наприклад, завдяки українському телебаченню кандидати в народні депутати могли висловлювати свої позиції щодо перспектив розвитку держави, брати участь у дискусіях з іншими кандидатами та звертатися до громадян, щоб отримати підтримку. Представники Народного руху України в прямому ефірі телеканалу УТ вели гострі диспути з представниками комуністичної партії. Завдяки цим трансляціям популярність Руху зростала, що в свою чергу вплинуло на обрання депутатів від НРУ до парламенту (Карабанов 2006, с. 174). Після виборчої кампанії медіа активно транслювали пленарні засідання ВРУ.

Отже, власне українські інститути громадянського суспільства, які тільки починали формуватися у 1990-х рр., брали активну участь у виборчій кампанії ще з перших демократичних виборів в УРСР. Вони виступали безпосередньо суб'єктами політичного процесу, проводили агітацію, засновували власні друковані органи та контролювали перебіг виборчого процесу.

Становлення української державності відбувалося в умовах загострення соціально-економічної та політичної кризи, що спричинило дострокові парламентські вибори в 1994 р. До початку виборів найчисельнішими партіями в Україні були: КПУ (140 тис. членів), НРУ (50 тис. членів) і СелПУ (лідер – С. Довгань, 80 тис. членів до утворення Аграрної партії України – АПУ). Однак, в ієрархії інститутів політичної системи партії (за винятком тих, які мали власні фракції в парламенті) посідали другорядне місце. Їхній вплив на політичні процеси обмежувався організацією масових акцій протесту для тиску на органи влади та донесенням своєї позиції до громадськості через виступи своїх лідерів у медіа (Коропатник 2011, с. 139). Політичні партії не

могли повноцінно доносити свої позиції на парламентських виборах 1994 р., адже ці вибори, які і попередні, відбувалися за мажоритарної системою. Багато кандидатів були безпартійними. Так, з 5833 зареєстрованих кандидатів 1557 (26,7%) були висунуті колективами працівників, 3633 (62,3%) – групами виборців і тільки 643 (11%) – політичними партіями. Деякі кандидати об'єднувалися у виборчі блоки, наприклад, Міжрегіональний блок за реформи (МБРР), на чолі з Л. Кучмою, об'єднав комуністичну, Селянську та Соціалістичну партії. Також частина безпартійних кандидатів, яких ще називали «червоними директорами», підтримували політику Л. Кравчука (Birch 1995, с. 95). Соціологія демонструвала, що прихильність громадян до політичних партій, а не до безпартійних кандидатів, збільшувалася з наближенням виборчого процесу у зв'язку з кращою представленістю передвиборчих програм (Голос України, 1994).

Під час парламентських виборів застосовувалась мажоритарна виборча система. Народним депутатом ставав кандидат, який отримав від виборців понад 50% голосів на дільниці, за умови, що більше 50% виборців певного округу мали взяти участь у виборах (Опора, 2025). Така система унеможлиблювала проведення виборів одним днем. Тому вибори до Верховної Ради України II скликання проводилися 27 березня, 2, 3, 9 та 10 квітня 1994 р., а згодом відбувалися довибори, які тривали до 1997 р. Унаслідок виборчого процесу народними депутатами стали 436 осіб (Кармазіна 2012, с. 27). 27 березня було обрано лише 49 депутатів, хоча явка виборців становила 74,8% (Кузьо, 1995). У квітні обрали ще 287 депутатів, тобто 338 було обрано загалом. Решту парламентарів обрали пізніше. Згідно з даними офіційного вебпорталу ВРУ, аналіз партійної приналежності засвідчив, що 246 осіб були безпартійними, а решта 190 – представниками 15 партій (98 депутатів були членами КПУ, 21 – НРУ, 19 – СелПУ, 15 – Соціалістичної партії, 11 – УРП, 6 – КУН, 5 – Партії праці, 4 – Партії демократичного відродження України, по 2 представники до парламенту провели ГКУ, УКРП, ДемПУ та СДПУ, по 1 – Партія економічного відродження Криму (ПЕВК), ХДПУ та СДПУ(о))

(Верховна Рада України, 2026). Після парламентських виборів 1994 р. право на утворення депутатських фракцій одержали тільки чотири політичні партії: комуністи (90 депутатів), Народний рух (22 депутати), СелПУ (21 депутат) і соціалісти (15 депутатів). Спікером Верховної Ради України другого скликання було обрано О. Мороза, лідера СПУ. Тепер у парламенті були представлені 22 політичні партії (з наявних 41). Склад груп і партійних фракцій постійно змінювався через різні обставини парламентського й загальнополітичного життя (Литвин 2012, с. 407–408).

Громадські організації брали участь у підготовці до проведення парламентських виборів. Наприклад, у інформаційно-аналітичному виданні «Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи»» була опублікована стаття В. Хмелько «Передвиборчі настрої міського населення України», у якій авторка аналізувала результати даних репрезентативного вибіркового опитування дорослого міського населення України, що було проведене Київським міжнародним інститутом соціології та кафедрою соціології НУ «Києво-Могилянська академія» у грудні 1993 р. Методом інтерв'ю було опитано 1677 осіб віком від 18 років з Києва та 197 міст та селищ міського типу усіх регіонів України. Опитані зазначали, що найголовнішою проблемою України була економіка. Це стверджував 71% респондентів, серед яких більшістю були молоді люди. Головним у розв'язанні економічної кризи респонденти вбачали утвердження приватного підприємництва, саме тому підтримувати вони збиралися партії, які мають відповідну політичну позицію, наприклад НРУ, УРП та КУН (ЦДАГО України, ф. 332, оп. 1, спр. 6, арк. 1).

Під час виборчого процесу 1994 р. громадські організації виступали активними учасниками політичного життя, адже здійснювали незалежний контроль за дотриманням законності голосування на дільницях, проводили соціологічні опитування, впливали на інші інститути громадянського суспільства й брали безпосередню участь у виборах як політичні суб'єкти. Так, напередодні парламентських виборів 1994 р. громадське об'єднання «Нова Україна» опублікувала тези передвиборчої платформи. Один з розділів мав

назву «Держава і громадянське суспільство», в якому пропонувалося розбудовувати інститути громадянського суспільства, а саме політичні партії, громадські організації та професійні спілки. Особливу роль приділяли засобам масової інформації, які мали бути позбавлені від політичної цензури та втручання держави (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 27, арк. 4–5).

Громадські організації активно впливали на формування та розвиток медіа під час парламентських виборів 1994 р. (Савко 2004, с. 209). Медіа активно висвітлювали підготовку та процес проведення виборів до ВРУ у 1994 р. Так, у Тижневику «Українська Панорама» журналіст В. Скачко аналізував, представники яких партій найбільше делегувалися до парламенту, яка була різниця у програмних засадах різних кандидатів в народні депутати та як змінилося українське виборче законодавство в 1993 р. Журналіст закликав громадян приходити на вибори, адже від цього залежав майбутній розвиток держави (Скачко, 1993).

Таким чином, під час парламентських виборів 1994 р. вплив інститутів громадянського суспільства був більшим, ніж під час попередньої виборчої кампанії 1990 р., оскільки вони отримали ширші можливості для незалежної діяльності: створювали власні медіа, проводили незалежні соціологічні опитування, об'єднувались один з одним, брали участь у громадському контролі за виборчим процесом, а їх представники самі балотувалися до ВРУ.

Восени 1997 р. Верховна Рада України визначилася з термінами й процедурою проведення чергових парламентських виборів. Ці вибори вперше мали відбуватися в умовах чинності нової Конституції України. Було вирішено провести їх в один тур. Переможцем ставав кандидат, за якого проголосувала найбільша кількість виборців. 24 вересня 1997 р. було ухвалено новий виборчий закон, за яким половина депутатів мала обиратись за партійними списками, інша половина — за мажоритарним принципом. (Кармазіна 2012, с. 29). Для пересічного виборця система стала складною і заплутаною, оскільки було важко розібратися у величезній кількості партій, блоків та окремих прізвищ кандидатів.

Центральна виборча комісія допустила до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків. До того ж одночасно з виборами до Верховної Ради проводилися вибори до місцевих рад. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники добре його запам'ятали. У виборчі списки було включено понад 37 мільйонів громадян, у голосуванні взяли участь приблизно 26,6 мільйона осіб, тобто 70,78% (ЦВК, 1998). Із 53 партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (станом на 14 січня 1998 р.), участь у виборах у багатомандатному виборчому окрузі взяла 21 партія і 9 виборчих блоків, куди увійшли 19 партій. Отже, 40 політичних партій брали участь у виборах за партійними списками. Загалом у виборчому процесі, враховуючи одномандатні виборчі округи, взяли участь 48 партій з 53 зареєстрованих.

Парламентські вибори 1998 р. відбулися за змішаною виборчою системою – у такий спосіб партії водночас з кандидатами-мажоритарниками ставали головними суб'єктами виборчого процесу. Причому партійні списки були закритими, а виборчий поріг становив 4 % (Закон України «Про вибори народних депутатів», 1997).

Бар'єр подолали п'ять центристських партій і блоків та три ліві політичні сили. Загальні підсумки парламентських виборів за партійними списками були такими: комуністи – 123 депутатські мандати, рухівці – 46, соціалісти та селяни – 35, зелені – 19, народні демократи – 31, «Громада» – 24, ПСПУ – 17, СДПУ(о) – 17 (ЦВК, 1998). У мажоритарних округах виборці віддавали перевагу здебільшого не представникам від партій, а безпартійним. Обраним виявився 101 безпартійний депутат (Кульчицький 2024, с. 291).

Інститути громадянського суспільства відіграли вагомий роль під час проведення парламентських виборів 1998 р. Громадські організації та політичні партії здійснювали контроль за перебігом виборчого процесу, проводили соціологічні опитування, активно мобілізували громадян брати

участь у виборах через просвітницькі кампанії. Медіа активно висвітлювали виборчий процес та слугували майданчиком для політичних дискусій.

Народний рух України та Народно-демократична партія на початку 1998 р. проводили кампанії з політичної освіти та закликали громадян приходити на вибори (Андрійчук 2013, с. 75). Комітет виборців України та громадська мережа «Опора» проводили спостереження та фіксували порушення на виборчих дільницях (Розік 2019, с. 27). Фонд «Демократичні ініціативи» започаткував традицію незалежного підрахунку голосів, що стало важливим інструментом у протидії фальсифікаціям. Громадські організації об'єднувалися з політичними партіями у виборчі блоки, наприклад, Всеукраїнське товариство «Просвіта» долучилося до передвиборчої кампанії Народного руху України. Медіа закликали громадян контролювати виборчий процес та ознайомлювали їх з програмами кандидатів у народні депутати. Як зазначала Ю. Нестеряк, в цей час влада почала здійснювати особливий тиск на медіа задля використання їх у власних цілях напередодні виборів. Почалися переслідування опозиційних журналістів. Наприклад, І. Макара заарештували за політичні карикатури, а його газету «Опозиція» було закрито (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 84). Також через медіа громадські організації та політичні партії поширювали свої передвиборчі програми.

Політичні партії, будучи головними суб'єктами виборчого процесу, у своїх програмних документах закликали до проведення масштабних реформ. Так, виборчий блок партій «Національний фронт» перед парламентськими виборами 1998 р. пропонував масштабні реформи, спрямовані на соціально-економічне відродження України та боротьбу з корупцією. Центральним гаслом було утвердження влади національно орієнтованих сил і завершення «національно-визвольної революції» (ЦДАГО України, ф. 332, оп. 1, спр. 30, арк. 1).

Таким чином, під час парламентських виборів 1998 р. роль інститутів громадянського суспільства помітно зростає. Незалежні медіа не просто інформували громадян, а стали майданчиком для політичної агітації,

громадські організації та політичні партії об'єднувались для участі у виборах, водночас громадські об'єднання дедалі активніше здійснювали контроль за перебігом виборчого процесу.

Початок 2002 р. характеризувався активізацією внутрішньої політичної боротьби на тлі підготовки до чергових парламентських виборів. Унаслідок справи Г. Гонгадзе, яка дискредитувала Президента України Л. Кучму, на виборах до ВРУ 31 березня 2002 р. за партійними списками було обрано втричі більше народних депутатів від опозиції (171 ос.), ніж представників провладних сил (Коропатник 2011, с. 144).

У виборчих бюлетенях було записано 33 партії і блоки. Перше місце за кількістю депутатів у ВРУ посів опозиційний блок «Наша Україна», який очолював В. Ющенко (112 ос.), на другому місці опинився пропрезидентський блок «За єдину Україну» (102 ос.), на третьому – КПУ (66 ос.), на четвертому – СДПУ(о) (24 ос.), на п'ятому – СПУ (23 ос.) і на шостому – «Батьківщина» Ю. Тимошенко (22 ос.). Головою парламенту обрали В. Литвина, а лідер опозиції В. Ющенко отримав добрі стартові позиції напередодні президентських виборів, маючи, на відміну від чинного президента Л. Кучми, стабільно високий рейтинг (Литвин 2012, с. 421).

У виборчій кампанії брав участь широкий спектр політичних партій, програми яких відображали різні моделі соціально-економічного та державного розвитку України. Ліві політичні сили, на кшталт комуністів чи СДПУ(о), наполягали на державному контролі над економікою, соціальному захисті та інтеграції з країнами СНД. Демократичні сили, такі як «Наша Україна» В. Ющенка, Блок Ю. Тимошенко, акцентували на боротьбі з корупцією, підвищенні соціальних стандартів, розвитку підприємництва, посиленні ролі середнього класу й реформуванні державного управління. Центристські партії, такі як «За єдину Україну», «Єдність» виступали за децентралізацію, підтримку малого та середнього бізнесу й модернізацію економіки. «Демократичний союз» та «Нова генерація» зосереджувались на

посиленні ролі парламенту, формуванні громадянського суспільства (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 100, арк.1–127).

Громадські організації брали безпосередню участь у парламентських виборах 2002 р. не лише як спостерігачі, а й як безпосередні учасники. Так, на 7 з'їзді громадської організації «Нова Україна» 7 липня 2001 р. головним завданням було визначено сприяння об'єднавчим процесам центристських демократичних сил, формуванню виборчого блоку на виборах до ВРУ у 2002 р. Також на з'їзді було ухвалено рішення ініціювати після виборів переговорний процес щодо формування сталої парламентської більшості, яка згуртує центристські та правоцентристські сили (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 84, арк. 44–45, 82). При підготовці до парламентських виборів 2002 р. «Нова Україна» розробила орієнтовний план на період виборчої кампанії, а саме: установчі конференції, виїзні заходи в регіонах, випуск інформаційного бюлетеня, розробка і видання агітаційної продукції, участь у роботі з'їзду Народно-демократичної партії тощо (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 100, арк. 1–3). Громадська організація пропонувала взяти за гасло реформування системи соціального забезпечення в Україні, перейнявши ініціативу у профспілок.

Професійні спілки також брали участь у виборчій кампанії 2002 р. Федерація профспілок України проаналізувала невдачу участі Всеукраїнської партії трудящих на попередніх виборах 1998 р. та ухвалила рішення провести переговори з відповідними виборчими блоками з метою підписання з ними контрактів та включення до їх списків кандидатів у депутати від профспілок. Представники профспілок балотувалися від комуністичної партії України, Соціалістичної партії України, Соціал-демократичної партії України (об'єднана), Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», виборчого блоку політичних партій «За єдину Україну!», виборчого блоку політичних партій «Єдність», виборчого блоку політичних партій Ю. Тимошенко. У підсумку представниками від профспілок стали 5 народних депутатів (Стоян 2002, с.

232). Незалежні медіа активно інформували громадян про зміни в політичному житті країни та перебіг виборчого процесу.

Під час парламентських виборів 2002 р. медіа виступали важливим інститутом громадянського суспільства, забезпечували інформування виборців всупереч тиску з боку органів державної влади. Попри кількісне різноманіття телевізійних, друкованих та інтернет-медіа, висвітлення виборчого процесу залежало від політичних та фінансових інтересів власників цих медіа. Саме тому, наприклад, ефірний час на телебаченні надавався нерівномірно політичним силам: представників партій, які підтримували президента, телеглядачі бачили частіше, ніж представників опозиції. Водночас окремі незалежні медіа, такі як «Українська Правда», «День», «Дзеркало тижня» та «Україна Молода», виконували функції громадського контролю, критикували медіа, які були залежні від своїх власників, повідомляли про тиск на опозицію та порушення виборчого законодавства. Окрім медіа, контролювали хід виборчого процесу також громадські організації.

Заключний звіт ОБСЄ стосовно парламентських виборів 2002 р. спирався на висновки громадських організацій, які стежили за проведенням виборів, наприклад Комітету виборців України. Звіт ОБСЄ визначив вичерпний комплекс рекомендацій, спрямованих на покращення законодавчої, адміністративної та інституційної основи виборчої системи. Звіт вимагав створення незалежного органу з моніторингу медіа, який би контролював рівність доступу до медіа, розглядав скарги, застосовував санкції та забезпечував виконання своїх рішень. Державні ЗМІ мали бути перетворені на незалежні служби суспільного мовлення, що надаватимуть громадянам збалансовану інформацію про виборчий процес (Звіт ОБСЄ 2002, с. 30-34).

Отже, під час парламентських виборів 2002 р. в Україні інститути громадянського суспільства розширили спектр свої функцій та підвищили ефективність впливу на виборчий процес. Політичні сили пропонували різні стратегії розвитку держави. Значну роль у виборчому процесі відігравали як партії, так і громадські організації, які прагнули впливати на політичні та

соціально-економічні реформи. Головними питаннями виборчої кампанії були соціальний захист, економічний розвиток, боротьба з корупцією та визначення зовнішньополітичного курсу країни. Частина політичних сил орієнтувалася на європейську інтеграцію, тоді як інші робили акцент на співпраці з країнами СНД. Особливу увагу приділяли реформуванню державного управління, децентралізації, підтримці малого і середнього бізнесу, а також підвищенню рівня соціального забезпечення. Кампанія засвідчила розмаїття ідеологічних підходів, проте основною тенденцією залишалося прагнення до стабільності, економічного зростання та покращення добробуту громадян.

Таким чином, інститути громадянського суспільства відіграли важливу роль у проведенні парламентських виборів в 1990–2002 рр. Вони слідкували за дотриманням виборчого законодавства, проводили моніторинг на виборчих дільницях, аналізували програмові засади політичних партій та окремих народних депутатів, мобілізували громадян підтримувати акції протестів проти утисків окремих політичних сил та брати участь у виборчому процесі. Політичні партії, громадські організації та медіа впливали також на підготовку та проведення президентських виборів в Україні.

Впродовж 1991–2004 рр. в Україні відбулося 4 виборчі кампанії з обрання Президента України (1991 р., 1994 р., 1999 р. та 2004 р.). Формування нормативних документів, які регламентують виборчий процес обрання Президента України, розпочалося 5 липня 1991 р., коли ВР УРСР прийняла закон №1293–ХІІ «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (Закон УРСР «Про заснування поста Президента УРСР...», 1991). Також було ухвалено ще кілька законів та постанов, наслідком дії яких стало запровадження в Україні інституту президентства, серед яких Постанова ВРУ «Про проведення виборів Президента України» від 5 липня 1991 р., Закон України «Про представника Президента України» від 5 березня 1992 р. тощо.

Інститути громадянського суспільства відіграли вагомий роль у проведенні президентських виборів в Україні. Їх участь у президентських

виборах мала певні відмінності порівняно з їх діяльністю під час парламентських виборів. Вони офіційно висували своїх представників на посаду глави держави або публічно заявляли про підтримку окремих кандидатів. Водночас низка важливих функцій інститутів громадянського суспільства лишалася незмінною: здійснення громадського контролю, проведення соціологічних опитувань, інформування суспільства про хід виборчого процесу, викривання фальсифікацій тощо.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. сприяло початку виборчого процесу з обрання Президента України. Вибори були призначені на 1 грудня 1991 р., у день Всеукраїнського референдуму щодо підтвердження Акту проголошення незалежності України. Доктор політичних наук Ю. Остапець зазначає, що більшість політичних партій, створених до проведення виборів, у своїх програмних засадах наголошували на необхідності запровадження інституту президентства, покладаючи на главу держави відповідальність за здійснення як зовнішньої, так і внутрішньої політики країни (Остапець 2016, с. 160).

Станом на вересень 1991 р. 49 кандидатів збирали підписи на свою підтримку, щоб бути офіційно зареєстрованими кандидатами в Президенти України. Усього було зареєстровано 7 кандидатів: Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський, В. Гриньов, Л. Табурянський та О. Ткаченко. Програми кандидатів збігалися в більшості ключових питань, що відображало вплив Руху, а також пов'язаних з ним УРП та УДП. Всі кандидати підтримували незалежність і зміцнення української державності, будівництво демократичної держави, заснованої на верховенстві права і повазі до прав і свобод людини, особливо національних меншин, які становили майже чверть населення України. У кандидатів в Президенти України були різні думки стосовно територіального устрою держави, проте більшість кандидатів підтримували ідею певного регіонального самоврядування та національно-культурної автономії для національних меншин (ІЦДАГО України, ф. 227, оп. 1, спр. 123, арк. 24).

За результатами виборів перемогу здобув Л. Кравчук, набравши 61,6% голосів виборців у 1 турі. Його основний суперник В. Чорновіл, відомий правозахисник і дисидент, посів 2 місце, отримавши підтримку 23,3% виборців, переважно на заході України. Третє місце посів інший представник правозахисного руху – Л. Лук'яненко, який здобув 4,5% голосів. Одним із ключових чинників, що сприяв перемозі Л. Кравчука, стала нездатність демократичних сил до консолідації та висунення єдиного альтернативного кандидата. Сам В. Чорновіл вважав, що така розрізненість опозиції лише посилила сприйняття Л. Кравчука як символу стабільності серед широких верств виборців (Звіт Комісії з безпеки та співробітництва в Європі 1992, с. 3–4).

Інститути громадянського суспільства активно долучилися до перших президентських виборів в Україні. Так, політичні партії та громадські організації висунули своїх кандидатів на пост Президента України, наприклад, від Української Духовної Республіки – О. Бердника, від УРП – Л. Лук'яненка, від НРУ – В. Чорновола, від Партії зелених України – Ю. Щербака, від «Союзу Чорнобиль України» – В. Яворівського (Україна Молода 1991, с. 2). Л. Кравчука офіційно висунули колгоспники колгоспу імені Ілліча с. Велика Кісниця Ямпільського району Вінницької області.

До Центральної республіканської комісії з виборів Президента України надходили заяви від громадських об'єднань з проханнями дозволити висувати свого кандидата в Президенти України. Так, у серпні 1991 р. з відповідним проханням звернулося Українське добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал» (ЦДАВОВУ України, ф. 1, оп. 28, спр. 124, арк. 65).

Медіа відіграли важливу роль у подіях 1 грудня 1991 р. Так, на українському телебаченні вперше транслювали дебати між кандидатами в Президенти України (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2022, с. 44–45). Окрім цього, незалежні медіа проводили власні опитування під час виборчої кампанії. У періодичному виданні «Україна молода» читачам запропонували назвати кандидата, якого вони підтримують, 60% обрали Л. Кравчука та В.

Чорновола (Україна Молода, 1991, с. 2). Інститутом соціології АН України було проведено опитування щодо підтримки громадянами одного з кандидатів в Президенти України. Було опитано 1687 осіб. Станом на жовтень 1991 р. 32,7% підтримали Б.Л. Кравчука, а 8,1% – В. Чорновола (Україна Молода 1991, с. 4). Очікувано, що саме вони і посіли перші місця на президентських перегонах у грудні 1991 р.

Отже, вибори Президента України 1 грудня 1991 р., що відбулися паралельно з референдумом на підтвердження Акту проголошення незалежності, стали не лише вагомим політичним актом у процесі формування нової української державності, але й засвідчили початок активного залучення інститутів громадянського суспільства до демократичних трансформацій. Висування кандидатів від громадських організацій, політичних партій та рухів, таких як Рух, УРП, «Союз Чорнобиль України», товариство «Меморіал» та інші, засвідчило прагнення до участі в управлінні державними справами.

З 1991 до 1994 р. тривало формування української державності, однак водночас поглиблювалися соціально-економічна та політична кризи, що зумовили необхідність проведення дострокових президентських та парламентських виборів 1994 р. 15 червня 1993 р. Президент України Л. Кравчук виступив у Верховній Раді зі своїм варіантом подолання кризи влади, що загострилася у зв'язку зі страйками шахтарів. Медіа активно висвітлювали вимоги протестувальників, які висували також і політичні гасла, вимагаючи відставки президента, розпуску ВРУ, організації нових виборів, надання Донбасу регіонального самоврядування (День, 1993). Профспілки виступали одними з організаторів мітингів. Політичні партії, такі як СПУ, КПУ та Партія праці надавали підтримку шахтарям (Азаров, Чернова, Столярова, 2021).

Президент запропонував призначити дострокові вибори до парламенту на грудень 1993 р. або січень 1994 р. Паралельно із цими виборами планувалося провести референдум щодо 3 питань: про довіру Президенту

України; про доцільність посади Президента взагалі; про те, яку за формою і змістом державу хоче побудувати український народ (Литвин 2012, с. 404).

24 лютого 1994 р. були внесені зміни до виборчого законодавства. Згідно з новим законом вказувалося, що право висунути кандидата в Президенти України мали тільки ті політичні партії, які налічували не менше 1 тис. членів. Для реєстрації у ЦВК партії необхідно було подати чималу кількість документів: заяву керівного органу партії, підписану уповноваженою особою, довідку про реєстрацію партії Міністерством юстиції України, довідку про кількісний склад на момент подання заяви. Якщо партія входила до виборчого блоку, то вищезазначені документи подавала кожна з учасниць блоку (Закон України про внесення змін і доповнень до Закону УРСР «Про вибори Президента УРСР», 1994).

Чинний Президент Л. Кравчук вважався фаворитом президентських перегонів. Його головним опонентом став колишній прем'єр-міністр Л. Кучма. У своїй книзі він писав, що стати кандидатом його переконали керівники найбільших підприємств з промислових районів України, так звані «червоні директори» (Кучма, 2023). Завдяки їм Кучма міг розраховувати на фінансову підтримку виборчої кампанії. Політичні партії висували своїх кандидатів у Президенти. Так, від СПУ кандидатом у Президенти став О. Мороз (Золотарьова, 2021). Офіційно було зареєстровано 7 кандидатів: О. Мороз, економіст В. Лановий, спікер парламенту І. Плющ, міністр освіти П. Таланчук, В. Бабич, Президент України Л. Кравчук та колишній прем'єр-міністр Л. Кучма. Усі вони, за винятком Мороза, стартували як незалежні кандидати, хоча П. Таланчук фактично користувався підтримкою Руху (Андрусечко, 2010). Л. Кравчук сприймав свого головного опонента Л. Кучму як уособлення «проімперських сил», які поступово починали здобувати вплив у політичному житті України (Кравчук 2002, с. 68).

Згідно з аналітичними узагальненнями міжнародного фонду виборчих систем IFES програми кандидатів у Президенти України відображали різні

підходи до подальшого розвитку держави: від прискорених ринкових реформ і активної приватизації до соціально орієнтованої економіки, а також акцентували на питаннях політичної стабільності та боротьби з корупцією (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 28, спр. 262).

Із семи кандидатів, зареєстрованих ЦВК і внесених у виборчі бюлетені в день голосування 1 туру виборів (26 червня 1994 р.), найбільше голосів здобули чинний Президент Л. Кравчук (38,3% голосів виборців) й експрем'єр-міністр України Л. Кучма (31,1% голосів виборців) (Кармазіна 2007, с. 174). У ході повторного голосування, що відбулося 10 липня, за Л. Кучму проголосувало 52,2% з тих виборців, які прийшли на виборчі дільниці. Л. Кравчук здобув 45,1% голосів (Кіреєв, 2026).

Під час позачергових президентських виборів 1994 р. медіаресурси стали важливим інструментом політичної боротьби, однак їхній вплив був нерівномірним через загальний стан розвитку інформаційного простору. Недержавні медіа на той час ще не набули достатнього рівня організаційної зрілості та суспільної ваги, щоб забезпечити повноцінну альтернативу державним каналам комунікації. Натомість державні медіа залишалися під жорстким контролем органів виконавчої влади, що створювало суттєві дисбаланси у доступі кандидатів до інформаційних платформ. Кандидат в Президенти Л. Кучма вимагав від державних масмедіа дотримуватися закону України «Про вибори», згідно з яким мають забезпечуватись рівні можливості кандидатам для ведення передвиборчої програми. На його думку, Президент Л. Кравчук, користуючись своїм статусом, надмірно використовував ефірний час для ведення передвиборчої агітації (Україна Молода 1994, с. 2). Відповідний лист-протест від Л. Кучми був направлений голові ЦВК І. Ємцю з вимогою дати доручення Укрдержтелерадіокомпанії надати ефірний час для демонстрації авторської агітаційної програми (ІЦДАНОВУ України, ф. 1, оп. 28, спр. 263, арк. 49). Незалежні друковані видання, такі як «Дзеркало тижня», «День», «Україна молода» публікували програми кандидатів без особливих закликів підтримки на користь будь-кого.

Громадські організації висловлювали підтримку різним кандидатам. Наприклад, НДО «Нова Україна» не підтримала єдиного кандидата у Президенти України. Частина членів НДО підтримала Л. Кучму, інші – В. Ланового, дехто – Л. Кравчука (ЩДАГО України, ф. 332, оп. 1, спр. 6, арк. 10). Українська спілка промисловців та підприємців виступала за підтримку Л. Кучми, натомість Всеукраїнське товариство «Просвіта» підтримувало Л. Кравчука. Деякі галузеві профспілки заявляли про підтримку О. Мороза. Також громадські організації 10 липня 1994 р., під час 2 туру президентських виборів, проводили моніторинг роботи виборчих комісій. Так, представники Народного руху України, як учасники Комітету виборців України, вели спостереження чи немає порушень виборчого законодавства. Громадська організація «Центр координації та спостереження за демократичними виборами в Україні» виконувала ті самі функції (ЩДАВОВУ України, ф. 1, оп. 28, спр. 263, арк. 20, 27).

Окрім цього, громадські організації проводили соціологічні опитування. Наприклад, недержавне об'єднання «Соціс-геллап» у березні 1993 р. провело соціопитування щодо довіри чинному Президенту Л. Кравчуку та його опонентові Л. Кучмі. Згідно з даними дослідження, більше громадян довіряли колишньому прем'єр-міністру. Також Київський міжнародний інститут соціології у травні 1994 р. провів чотири опитування щодо підтримки одного з кандидатів (Золотарьова, 2021).

Таким чином, під час президентських виборів 1994 р. інститути громадянського суспільства контролювали процес проведення виборів, дотримання виборчого законодавства, проводили опитування та інформували громадян про хід передвиборчих перегонів. Медіа відіграли важливу роль у впливі на думку громадян, тому кандидати активно комунікували з громадянами через державні та незалежні засоби масової інформації. Під час президентських виборів 1994 р. роль інститутів громадянського суспільства стала вагомішою, що проявлялося, зокрема, у здійсненні громадського моніторингу за дотриманням законності проведення виборів.

Наступні президентські вибори 1999 р. були організовані після першого п'ятирічного терміну перебування Л. Кучми на посаді Президента України. Закон про вибори Президента України передбачав реєстрацію претендентів після зібрання підписів мільйона громадян на їх підтримку. Вважалося, що такий бар'єр здатний обмежити кількість бажаючих зайняти найвищу посаду в державі. Усього було зареєстровано 15 кандидатів. В останній момент двоє зареєстрованих В. Олійник та голова Селянської партії України О. Ткаченко зняли свою кандидатуру (ЦВК, 2026).

Дослідник М. Коропатник стверджує, що напередодні президентських виборів стало зрозуміло, що шанси на перемогу в таборі реформаторів мають лише Л. Кучма і Є. Марчук. Керівники розколотого Руху Г. Удовенко і Ю. Костенко, а також лідер Партії зелених В. Кононов висунули свої кандидатури в президентській кампанії тільки для «розкрутки» власних партій (Коропатник 2011, с. 141).

Усього у I турі президентських виборів 31 жовтня 1999 р. явка становила 70,15%. Найбільшу підтримку здобув чинний президент Л. Кучма – 36,49% та лідер КПУ П. Симоненко – 22,24%. З великим відривом на третьому місці був О. Мороз (11,29%) (ЦВК, 2026). Враховуючи, що жоден кандидат не набрав більше, ніж 50% підтримки виборців було оголошено II тур на 14 листопада 1999 р.

У другому турі за Л. Кучму свої голоси віддали 56,25% виборців, а за П. Симоненка – 37,8%. Чинний президент переміг у 15 областях, Києві і Севастополі. Найпереконливішою була його перемога в західному регіоні – 92% виборців підтримали його у Львівській та Івано-Франківській областях (ЦВК, 2026).

Політичні партії брали активну участь у виборчій кампанії 1999 р. Ще під час підготовки до президентських виборів 1999 р. відбулося засідання «круглого столу», у якому взяли участь 13 політичних партій, а саме: НРУ, ЛПУ, УРХП, ДПУ, ПЗУ, Християнсько-народний Союз, УРП, СДПУ (о), Партія національно-економічного розвитку України, КУН, Партія праці,

ХДПУ та НДП, які були представниками НДО «Нова Україна». Політичні сили обговорювали питання про підтримку одного з кандидатів. Більшість висловлювалася на підтримку В. Ющенка, якщо він балотуватиметься на посаду Президента України (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 58, арк. 160). Натомість на 6 з'їзді НДО 5 червня 1999 р. головним політичним завданням було визначено взяти участь у виборах Президента України та підтримати кандидата Л. Кучму, оскільки, на їхню думку, він стабілізував економічне становище України та реформував систему державного управління. У серпні–листопаді 1999 р. представники НДО «Нова Україна» взяли активну участь у передвиборчій кампанії Президента України Л. Кучми. Вагомий внесок активістів громадських організацій у перемогу Л. Кучми на виборах був згодом відзначений подяками Президента України (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 59, арк. 95).

Також політичні партії висували своїх кандидатів або підтримували інших. Так, чотири політичні партії, Українська Республіканська партія, Українська селянська демократична партія, партії «Християнсько-народний союз» та «Соціал-демократичний союз» утворили виборчий блок «Наш Президент – Євген Марчук!». А трьома політичними партіями, Жіночій народній партії, ВО «Громада» та Всеукраїнській партії жіночих ініціатив, відмовили у реєстрації їхніх кандидатів через неправильно оформлені документи (Золотарьова, 2021). Політичні партії, громадські організації та медіа мали власних спостерігачів на виборах. ЦВК публікувала список медіа, представників від громадських об'єднань, партій та кандидатів, акредитованих на виборах (ЦВК, 2026).

Також громадські організації проводили соціопитування стосовно підтримки того чи того кандидата. Так, у 1999 р. Український інститут соціальних досліджень та Фонд «Демократичні ініціативи», ВО «Соціальний моніторинг» провели 6 соціологічних опитувань, які свідчили, що тодішній Президент Л. Кучма напередодні виборів мав невелику підтримку виборців, не більше 19% (Золотарьова, 2021).

Важливим інструментом у виборчі кампанії 1999 р. були медіа. Команда Л. Кучми ефективно адаптувала телевізійну комунікацію до потреб передвиборчої кампанії, використовуючи найбільш вигідні для кандидата формати. Серед інноваційних рішень було застосування так званого «вуличного телебачення», коли в багатолюдних місцях за допомогою мобільних телевізійних станцій транслювали зображення на великі екрани. Кожен охочий міг долучитися до ефіру, звернувшись до відкритого мікрофона, що дозволяло вибудовувати діалог із ведучим навколо постаті кандидата. Попри відсутність самого Л. Кучми, через такі інтерактивні обговорення формувався його публічний образ, часто в атмосфері критичних запитань, але в контрольованому форматі. Крім того, на УТ-1 було відтворено формат радянських телемостів, які з'єднували київську студію з регіональними аудиторіями. У цьому форматі Л. Кучма, як колишній управлінець, почувався впевнено, енергійно реагував на репліки, виступаючи в ролі рішучого керівника, що посилювало сприйняття його як «державного діяча» (Демченко 2023, с. 85–86).

Також Всеукраїнська громадська організація «Спілка кооператорів та підприємців України» пропонувала пільгове використання телевізійного рекламного часу НДО «Нова Україна» під час президентських перегонів 1999 р. для поширення аргументів на підтримку кандидатури Л. Кучми та донесення відповідної позиції суспільству. (ЦДАГО України, ф. 335, оп. 1, спр. 58, арк. 113). Такий крок свідчить про співпрацю між бізнесовими, громадськими структурами та політичними силами, що брали участь у виборах на підтримку кандидатів на пост Президента України. Це була частина стратегії впливу на громадську думку та мобілізації електорату в інтересах конкретного кандидата чи політичного проєкту.

Отже, під час президентських виборів 1999 р. відбулося посилення ролі інститутів громадянського суспільства у виборчому процесі. Напередодні президентських виборів 1999 р. в Україні відбувалася спроба політичного консолідування громадських організацій навколо кандидата. Медіа, як і в

попередніх виборах, відіграли важливу роль у впливі на громадську думку, всупереч тиску з боку влади, оскільки залишалися ключовим каналом поширення інформації про хід виборчого процесу та сприяли публічному обговоренню програм кандидатів. На додачу, вони стежили за чесністю проведення виборів на виборчих дільницях, так само, як і громадські організації та політичні партії, що стане особливо актуальним під час наступних виборів Президента України.

Наступними президентськими виборами були вибори 2004 р. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, стали готуватися до них. Тривалий час була незрозумілою позиція Президента України Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що відлік його президентських термінів починається не з 1994 року, а з 1999, оскільки Конституція України була ухвалена в 1996 році. Леонід Данилович, реально оцінивши свої шанси, незважаючи на надання йому Конституційним Судом права балотуватися на посаду глави держави утретє, зробив ставку на В. Януковича, на той час прем'єр-міністра України.

Інститути громадянського суспільства консолідувалися, підтримуючи того чи іншого кандидата. Так, політичні партії об'єдналися в два протиборчих блоки: «За єдину Україну!», який підтримував В. Януковича та «Сила народу», який об'єднав політичні партії «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко, що виступали на підтримку В. Ющенка. Соціалістична партія на чолі з О. Морозом також підтримала В. Ющенка. Федерація профспілок України підтримала акції протесту проти фальсифікації виборів 2004 р. Також громадські організації долучалися до підтримки кандидатів. Так, Український союз промисловців та підприємців разом з Федерацією профспілок України підтримували В. Януковича, натомість молодіжний рух «Пора», Студентське братство, громадське об'єднання «Чиста Україна» – В. Ющенка.

31 жовтня 2004 р. відбувся I тур президентських виборів. Балотувалися на посаду глави держави 24 кандидати, а головними фаворитами були опозиціонер В. Ющенко та представник влади, прем'єр-міністр В. Янукович.

У I турі за В. Ющенко віддали свої голоси 39,9% виборців, а за В. Януковича – 39,26%. Розрив між кандидатами був мінімальним. У II турі, який відбувся 21 листопада 2004 р., згідно з рішенням ЦВК України на чолі з С. Ківаловим, 15 мільйонів 94 тисячі голосів набрав В. Янукович, а 14 мільйонів 222 тисячі – В. Ющенко (ЦВК, 2026). Голосування другого туру відбулося зі значними фальсифікаціями та махінаціями на користь кандидата від влади. Як результат, оприлюднені ЦВК дані про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних екзитполів, які засвідчували перемогу В. Ющенко. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже ввечері 21 листопада зібралися на мітинг на центральній площі Києва – майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. та отримала назву «Помаранчева революція» (Тищенко, 2005).

Події Помаранчевої революції засвідчили вагому роль інститутів громадянського суспільства у політичному житті України, оскільки незалежні журналісти, студентські організації, громадські об'єднання, політичні партії та профспілки активно долучилися до протестних акцій проти фальсифікації результатів виборів. Їхня діяльність стала свідченням політичної зрілості громадян та їх спроможності впливати на державотворчі процеси в Україні.

Громадські організації стали активними учасниками виборчого процесу 2004 р. Зокрема, вже традиційно всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» впродовж президентської виборчої кампанії 2004 р. виконував важливу функцію незалежного громадського спостереження за виборчим процесом, що стало критично значущим на тлі системних і масових порушень, зафіксованих у ході другого туру голосування 21 листопада 2004 р. Здійснене КВУ спостереження виявило численні факти порушення чинного виборчого законодавства, міжнародних стандартів демократичних виборів, а також грубі утиски прав людини.

На основі масштабного моніторингу в усіх регіонах України, КВУ зробив висновок, що результати голосування, оголошені ЦВК, не

відображають реального волевиявлення громадян і є наслідком системної фальсифікації. КВУ не лише зафіксував порушення, а й запропонував низку практичних рекомендацій: проведення повторного голосування, повне оновлення складу ЦВК, розширення повноважень громадських спостерігачів, вдосконалення процедур забезпечення відкритості та прозорості виборчого процесу тощо (Звіт КВУ, 2004). Загалом діяльність КВУ в умовах глибокої політичної кризи й масштабних виборчих фальсифікацій засвідчила важливу роль інститутів громадянського суспільства в захисті демократичних цінностей.

Для спостереження за виборами було зареєстровано близько 1200 теле- і радіокомпаній та близько 1500 друкованих видань. Приватні друковані медіа надавали читачам різні погляди щодо програмових засад та діяльності кандидатів в Президенти. Про жорсткий контроль над медіа з боку органів державної влади зазначалося у звіті ОБСЄ. У так званих «темниках» містилися вказівки редакторам, які події висвітлювати або замовчувати (Звіт ОБСЄ 2005, с. 25).

Під час виборчої кампанії 2004 р., медіа розпочали «журналістську революцію» проти тиску з боку органів державної влади. 25 жовтня 2004 р. працівники телеканалу «5 канал» розпочали акцію голодування проти рішення про заборону діяльності каналу від 15 вересня цього ж року. 2 листопада рахунки «5 каналу» були розблоковані – вимоги голодувальників були задоволені. 28 жовтня 40 телеканалів підписали заяву проти цензури на їхніх телеканалах. До кінця листопада її підписали ще 346 журналістів. 20 грудня 2004 р. деякі медійні організації об'єдналися у відкриту коаліцію «Суспільне мовлення». До неї увійшли Незалежна асоціація телерадіомовників, Громадська рада з питань свободи слова та інформації при профільному Комітеті ВРУ, ГО «Детектор медіа» («Телекритика»), Інститут політики, Академія української преси, Комітет «Рівність можливостей» та Київська незалежна медіапрофспілка. У коаліції згодом взяли участь 18 громадських

організацій: «Медіалайт», Freelancer, «Ініціативна група журналістів» та ін (Нестеряк, Нестеряк, Клименко 2002, с. 94–100).

Таким чином, найвищий рівень організованості інститутів громадянського суспільства та їх найпотужніший вплив на виборчий процес в Україні проявився під час президентських виборів 2004 р., коли громадські організації, незалежні медіа, політичні партії, студентські рухи та інші громадські ініціативи активно консолідували громадян узяти участь у акції протесту проти фальсифікації виборів, стежили за чесністю проведення виборів, організовували соціологічні опитування тощо.

Отже, впродовж 1990–2004 рр. відбулося вісім виборчих процесів, а саме парламентські вибори 1990 р., 1994 р., 1998 р. та 2002 р. та президентські вибори 1991 р., 1994 р., 1999 р. та 2004 р. У всіх виборчих процесах інститути громадянського суспільства відіграли важливу роль.

Політичні партії та громадські організації брали активну участь у виборчих процесах 1991–2004 рр.: вони висували власних кандидатів, самі виступали суб'єктами виборчого процесу, контролювали чесність проведення виборів та проводили соціологічні дослідження. Профспілки створювали свої партії та об'єднувалися з іншими політичними силами у виборчі блоки, що є прикладом комунікації між інститутами громадянського суспільства.

Важливу роль у виборчих кампаніях цього періоду відігравали медіа, які поступово ставали одним із провідних інструментів політичної боротьби. Якщо на початку 1990-х рр. інформаційний простір України був фрагментованим, то з кінця десятиліття сформувалася тенденція до його централізації та контролюваності, особливо з боку провладних сил. Державні медіа дедалі активніше використовувалися для просування «партії влади» та дискредитації опозиційних кандидатів, що значно обмежувало доступ громадськості до об'єктивної інформації.

Водночас позитивну роль у забезпеченні інформаційного балансу та демократичного контролю відіграли незалежні, недержавні медіа, зокрема

друковані та інтернет-видання. Вони надавали суспільству неупереджену інформацію, забезпечуючи альтернативне бачення політичних подій, викриваючи факти фальсифікацій і зловживань, створюючи майданчик для дискусій та висвітлення позицій опозиції та громадянського суспільства. Саме завдяки недержавним медіа, зокрема інтернет-ресурсам, які активно розвивалися у 2000-х рр., вдалося зберегти критичний публічний простір, що особливо проявилось під час президентської кампанії 2004 р. Їхня діяльність сприяла мобілізації громадян, формуванню демократичної культури і зрештою стала важливим чинником розгортання Помаранчевої революції. Таким чином, роль медіа в політичному житті України періоду 1991–2004 рр. була амбівалентною: з одного боку інструментом маніпуляції, з іншого – засобом громадського контролю та захисту демократії.

Отже, впродовж 1990–2004 рр. інститути громадянського суспільства поступово утвердилися як вагомі суб'єкти державотворчих процесів в Україні, виявляли свою активність у ключових суспільно-політичних подіях та у виборчих кампаніях. Участь інститутів громадянського суспільства сприяла успішному завершенню конституційного процесу, виявленню протесту громадян під час акції «Україна без Кучми» та перемозі Помаранчевої революції. Громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа сприяли формуванню громадської думки, консолідації населення, контролю за діяльністю влади та участі громадян у політичному житті країни, зокрема через механізм виборів.

Висновки

Формування громадянського суспільства в Україні відбувалося під час політичних, соціально-економічних та правових змін, які були спричинені розпадом СРСР, проголошенням незалежності України та пошуком нових можливостей взаємодії між громадянами та державою.

Проблематика громадянського суспільства та його інституалізації набула широкого висвітлення в українській та зарубіжній науковій думці. Опубліковано значну кількість монографій, дисертацій, статей, у яких громадянське суспільство розглядається крізь призму філософських, політологічних, правових, а також історичних підходів. Дослідники пропонують різні концептуальні моделі розуміння сутності громадянського суспільства, аналізують його структуру, функції, механізми взаємодії з органами державної влади, а також роль окремих інститутів, зокрема громадських організацій, профспілок, політичних партій та недержавних медіа, які мали значний вплив на державотворчі процеси в Україні.

Джерельна база дослідження є різноманітною і включає в себе документи і матеріали, що дозволяють дослідити функціонування, еволюцію та вплив інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси в Україні у 1990–2004 рр. Неопубліковані джерела, які зберігаються в ЦДАГОУ України та ЦДАВОВУ України, дозволили проаналізувати внутрішні механізми функціонування інститутів громадянського суспільства, їх взаємодію з органами влади, участь у конституційному процесі та виборчих кампаніях. Опубліковані документи дали можливість дослідити правові, організаційні та ідеологічні засади діяльності інститутів громадянського суспільства. У періодичних виданнях відображено роль медіа у формуванні громадської думки та висвітленні громадсько-політичної активності інших інститутів громадянського суспільства. Суб'єктивні оцінки впливу діяльності інститутів громадянського суспільства на політичні процеси проаналізовані завдяки інтерв'ю, виступам та мемуарам політичних та громадських діячів.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних та джерелознавчих методів, що дозволило комплексно проаналізувати становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства в контексті державотворчих процесів України. Загальнонаукові методи забезпечили формування чіткого категоріального апарату та відтворення логіки досліджуваних процесів, міждисциплінарні – поєднання історичного аналізу з методологічним інструментарієм політології, соціології, філософії та права. Використання загальноісторичних методів дозволило простежити еволюцію інститутів громадянського суспільства, в той час джерелознавчі методи забезпечили формування емпіричної бази шляхом виявлення, критичного аналізу та інтерпретації широкого кола історичних джерел.

Аналіз підходів до визначення понять «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» засвідчує відсутність єдиного наукового трактування, що зумовлює різноманітність інтерпретації цих термінів. Частина дослідників трактує їх крізь призму поняття «об'єднання громадян», акцентуючи на організаційно-правових засадах їх функціонування, тоді як інші розглядають громадянське суспільство як складну структуру, що складається з окремих секторів, зокрема «третього сектору». До інститутів громадянського суспільства в науковій літературі відносять як ширші соціальні утворення (державу, сім'ю, органи місцевого самоврядування), так і організаційні форми представництва суспільних інтересів – громадські організації, профспілки, політичні партії, незалежні медіа, організації волонтерів, релігійні об'єднання тощо.

Більшість науковців вважають, що ключовими інститутами громадянського суспільства, які впливали на державотворчі процеси, були громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа, які репрезентували інтереси різних соціальних груп, захищали права громадян,

формували громадську думку та впливали на процеси ухвалення політичних рішень.

Громадські організації у 1990–2004 рр. еволюціонували від неформальних культурно-просвітницьких й ініціативних об'єднань до структурованих інститутів громадянського суспільства, які здатні впливати на ухвалення політичних рішень, здійснювати громадський контроль та мобілізувати суспільство на проведення політичних акцій. Різноманіття громадських організацій правозахисних, екологічних, молодіжних, професійних та інших відображало багатофункціональний характер третього сектора та його спроможність реагувати на актуальні виклики суспільно-політичного розвитку.

Професійні спілки пройшли складний шлях трансформації від частини радянської командно-адміністративної системи до самостійного інституту захисту соціально-економічних прав працівників. Формування незалежного профспілкового руху, ухвалення програмних документів та нормативно-правове закріплення їх діяльності створили умови для участі профспілок у законотворчому процесі, виборчих кампаніях і масових акціях протесту. Профспілки виступали посередником між громадянами та владою, чинили тиск на органи державної влади у випадку обмеження прав громадян, для вирішення політичних питань взаємодіяли з партіями.

Політичні партії у 1990–2004 рр. стали одним із провідних інститутів громадянського суспільства. Перші політичні партії в Україні формувалися на основі дисидентських, громадсько-політичних і національно-демократичних рухів. Яскравим прикладом цього виступають Народний рух України, Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія демократичного відродження України тощо. Попри ідеологічну строкатість, більшість партій були об'єднані прагненням до утвердження незалежної демократичної української держави. Запровадження змішаної виборчої системи та участь у парламентських та президентських виборах сприяли

інституціоналізації партій, формуванню багатопартійності та політичного плюралізму. З огляду на функціональні характеристики і специфіку діяльності політичних партій, доцільно розглядати їх як ефективний інститут громадянського суспільства до того часу, коли за результатами участі у виборах вони не стають частиною політичної влади. Саме до моменту входження до державних інституцій політичні партії повноцінно реалізують функції, які притаманні інститутам громадянського суспільства, а саме представництво різних соціальних груп, контроль за діяльністю органів державної влади, залучення громадян до політичних акцій тощо. Політичні партії беруть участь у виборчих кампаніях, пропонують різні програми розвитку держави та безпосередньо впливають на ухвалення політичних рішень.

Медіа впродовж 1990–2004 рр. поступово трансформувалися у важливий інститут громадянського суспільства. Недержавні медіа виконували важливі функції: інформування населення, просвітницька діяльність, соціальний захист, здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади, вплив на ухвалення політичних рішень тощо. Водночас розвиток української медіасфери супроводжувався зростанням політичного й економічного тиску з боку влади, концентрацією медіаресурсів у руках фінансово-промислових груп і впровадженням цензури, зокрема у формі «темників». Попри це, активізація незалежної журналістики, поява альтернативних інформаційних платформ і самоорганізація журналістської спільноти сприяла посиленню демократичного потенціалу медіа, що яскраво проявилось під час Помаранчевої революції 2004 р. Незалежні медіа неупереджено висвітлюють суспільно-політичні події в державі, здійснюють суспільний контроль за діяльністю влади, проводять соціологічні опитування, стежать за чесністю проведення виборчих кампаній, мобілізують громадян брати участь у масових протестних акціях та виступають важливим каналом комунікації між владою і суспільством.

Інститути громадянського суспільства мали значний вплив на політичні процеси в Україні. Так, революція на граніті 1990 р. засвідчила здатність українського суспільства до організованого ненасильницького спротиву та стала одним із перших проявів політичної суб'єктності громадянського суспільства та його інститутів. Важливу роль у становленні громадянського суспільства відіграли студентські й молодіжні організації, які були рушійною силою перших масових протестів на початку 1990-х рр.

Інститути громадянського суспільства стали активними учасниками конституційного процесу. Громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа брали участь в обговоренні конституційних проєктів, пропонували власні проєкти Основного Закону, підвищували правову грамотність громадян та здійснювали публічний контроль за діяльністю конституційних комісій. Це сприяло тому, що Конституція України стала спільним надбанням органів державної влади та громадянського суспільства.

Політичні протести на початку 2000-х рр., зокрема акція «Україна без Кучми», стали важливим етапом консолідації інститутів громадянського суспільства. Попри тиск з боку влади, громадські організації, незалежні медіа, політичні партії та профспілки почали діяти злагоджено. Громадські організації та політичні партії були одними з організаторів акції спротиву, а їхні лідери об'єднувалися, висловлювали політичні позиції, здійснювали тиск на органи державної влади. Особливо вагомою була роль медіа, які не лише висвітлювали хід протестів, але й активно формували публічний дискурс, посилюючи солідарність громадян і зміцнюючи культуру участі в політичних процесах. Журналісти підтримували протестні акції, використовуючи власний медійний ресурс для формування публічного тиску на органи влади. Набутий досвід протестної координації став основою для розвитку більш масштабного і структурованого громадянського руху, що розгорнувся під час Помаранчевої революції, у якій інститути громадянського суспільства відіграли надзвичайно важливу роль.

Інститути громадянського суспільства значною мірою сприяли перемозі Помаранчевої революції у 2004 р. Активність незалежних медіа, студентських ініціатив, громадських організацій, політичних партій, профспілок стала визначальним чинником у мобілізації громадян для захисту демократичних принципів і виборчих прав. Помаранчева революція стала етапом, коли громадянське суспільство в Україні виявило свою політичну зрілість та здатність ефективно впливати на державні процеси. Громадські організації впливали на політичні процеси, брали активну участь у альтернативному підрахунку голосів під час другого туру президентських виборів 2004 р., проводили соціологічні опитування та стали вагомим чинником Помаранчевої революції. Медіа розслідували масові фальсифікації виборчого процесу, висвітлювали акції протесту та політичні процеси в державі, публікували аналітичні матеріали експертів із оцінками подій, відмовлялися від поширення маніпулятивної інформації.

Впродовж 1990–2004 рр. інститути громадянського суспільства відіграли вагомий роль у виборчих процесах, слідкували за дотриманням виборчого законодавства, проводили моніторинг на виборчих дільницях, аналізували програмові засади політичних партій та окремих народних депутатів, спонукали громадян брати участь у виборчому процесі та підтримувати акції протестів проти утисків окремих політичних сил. Політичні партії та громадські організації впливали на виборчі кампанії у 1990–2004 рр. Зокрема, вони висували власних кандидатів, самі виступали суб'єктами виборчого процесу, контролювали чесність проведення виборів. Професійні спілки створювали власні партії та об'єднувалися з різним політичними силами у виборчі блоки. Важливу роль у виборчих кампаніях цього періоду відігравали медіа, які надавали суспільству неупереджену інформацію, забезпечували альтернативне бачення політичних подій, викривали факти фальсифікацій і зловживань та створювали майданчик для дискусій і висвітлення позицій опозиції та громадянського суспільства.

Отже, впродовж 1990–2004 рр. інститути громадянського суспільства в Україні поступово утвердилися як важливі суб'єкти державотворчих процесів. Їхня діяльність сприяла зміцненню демократії, формувала громадянську активність та утверджувала роль громадянина як повноправного учасника політичного життя. Сформований у цей час фундамент громадянського суспільства задав вектор розвитку державно-суспільних відносин на наступні роки. Громадські організації, профспілки, політичні партії та незалежні медіа відігравали важливу роль у державотворчих процесах України. Вони забезпечували представництво та захист інтересів різних соціальних груп, формували громадську думку, впливали на ухвалення політичних рішень та здійснювали контроль за діяльністю органів влади, що сприяло розвитку демократичних інститутів і державності України.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці у м. Києві

Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України

Опис 32

1. Справа 2532. Тексти доповідей і виступів секретаря ЦК КП України С. Гуценка на засіданні Політбюро ЦК Партії, нарадах в ЦК компартії України, партактивах і семінарах партпрацівників та ін. 206 арк.
2. Справа 2768. Інформація відділу по зв'язках з Радами, політичними громадськими організаціями ЦК Компартії України ЦК КПУ про прес-конференцію керівництва НРУ 17 жовтня 1990 р. 213 арк.

Фонд 270 – Народний рух України

Опис 1

3. Справа 1. Стенографічний звіт Установчого з'їзду НРУ 8 вересня 1989 року у Києві. 193 арк.
4. Справа 5. Принципи та зміст діяльності Народного Руху України за перебудову. 24 арк.
5. Справа 122. Звернення НРУ до громадян із закликом підтримати Акт проголошення незалежності на Всеукраїнському референдумі. 36 арк.
6. Справа 123. Ухвала Центрального проводу НРУ від 20 липня 1991 року про участь Руху у виборах Президента України. Протокол сесії Великої Ради НРУ від 1 вересня 1991 року про кандидатом на вибори Президента України висунення В. Чорновола. Коротка біографія В. Чорновола та інші документи, пов'язані з висуненням його кандидатури на вибори президента України 1 грудня 1991 року. 24 арк.
7. справа 130. Програма та Статут Народного Руху України із змінами і доповненнями, внесеними ухвалою третій Всеукраїнських зборів 1 березня 1992 року. Проект програму НРУ з редакційними правками

- делегатів III Всеукраїнських зборів Руху від Запорізької і Херсонської крайових делегацій В. Перепади і Г. Чуйка (копії). 47 арк.
8. Справа 140. Витяг із Концепції державотворення в Україні, затвердженої IV Всеукраїнськими зборами Народного Руху України 4-6 грудня 1992 р. 87 арк.
 9. справа 156. Листи НРУ до Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України. 42 арк.
 10. Справа 163. Витяг із Меморандуму до Президента України Л. Кравчука від Світового конгресу вільних українців з нагоди Всесвітнього форуму українців у м. Києві щодо зауважень до нової Конституції України. 21-24 серпня 1992 р. 54 арк.
 11. Справа 220. Заява Центрального Проводу Народного Руху України щодо конституційного процесу в Україні. 24 березня 1996 р. 76 арк.

Опис 2

12. Справа 12. Заява Центрального Проводу Народного Руху України у зв'язку з підписанням Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України, опублікована в інформаційно-аналітичному бюлетені НРУ «Вісник Руху». Червень 1995 р. 143 арк.
13. Справа 13. Спільні заяви Демократичної партії України, Конгресу Українських Націоналістів, Народного Руху України, Народно-демократичної партії, Української республіканської партії, Християнсько-демократичної партії з приводу прийняття нової Конституції України і процедури прийняття її проєкту та ухвала Президії Центрального Проводу НРУ щодо конституційного процесу в державі, опубліковані у «Віснику Руху». Січень 1996 р. 64 арк.

Фонд 271 – Українська республіканська партія

Опис 1

14. Справа 3. Документи Установчого з'їзду УРП (1990). Виступи делегатів на з'їзді. 63 арк.

15.Справа 4. Програма Української Республіканської партії. 7 арк.

16.Справа 12. Витяг із Програми дій Української Республіканської партії щодо державно-політичного устрою України, опублікованої у партійному виданні «Самостійна Україна». Березень 1992 р. 43 арк.

Фонд 272 – Демократична партія України

Опис 1

17.Справа 1. Маніфест, ідейні засади та Статут Демократичної партії України, 41 арк.

18.Справа 2. Програмова декларація ДемПУ. Статути партії, затверджені I з'їздом і доповнені II та III з'їздами ДемПУ. 42 арк.

19. Справа 5. Ухвала Національної Ради Демократичної партії України «Про проєкт Конституції України». 13 вересня 1992 р. 87 арк.

20. Справа 11. Проєкт рішення II з'їзду Демократичної партії України «Про проєкт Конституції України та органи виконавчої влади». Грудень 1992 р. 98 арк.

21. Справа 21. Тексти доповідей, виступів керівників ДемПУ та інших членів партії на нарадах, зборах тощо. 83 арк.

Фонд 317 – Ліберальна партія України та Всеукраїнська громадська організація «Ліберальне молодіжне об'єднання»

Опис 1

22. Справа 20. Висновки експертної групи Ліберальної партії України щодо проєкту Конституції України. Весна 1996 р. 78 арк.

Фонд 327 – Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 року (Помаранчева революція)

Опис 1

23.Справа 11. Друковані видання політичних партій, блоків, громадських політичних об'єднань. 163 арк.

Фонд 328 – Соціалістична партія України

Опис 1

- 24.Справа 1. Протокол Установчого з'їзду СПУ 26 жовтня 1991 року, 167 арк.
- 25.Справа 2 Стенографія Установчого з'їзду СПУ 26 жовтня 1991 року 174 арк.
- 26.Справа 4. Програма Соціалістичної партії України, 114 арк.
- 27.Справа 5. Звернення Соціалістичної партії України до народу та Верховної Ради України у зв'язку з розглядом проєкту нової Конституції України, прийняте на 1-й Всеукраїнській загальнопартійній конференції СПУ. 14 червня 1992 р. 113 арк.
28. Справа 32. Інформаційний бюлетень партій соціалістичного спрямування №2, 20 арк.
- 29.Справа 51. Заява Політвиконкому Соціалістичної партії України про проєкт Конституції України. 3 квітня 1996 р. 87 арк.

Опис 2

- 30.Справа 6. Теоретичний і політичний журнал «Вибір», 68 арк.
- 31.Справа 23. Мороз О.О. «Дорога, з якої не зійти» Автобіографія, інтерв'ю, роздуми, 30 арк.

Фонд 329 – Національна рада жінок

Опис 1

- 32.Справа 1. Документи 1-го Установчого з'їзду Національної ради жінок України (протокол, тексти виступів). 20 арк.

Фонд 332 – Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань у виборах Президента України та народних депутатів України

Опис 1

- 33.Справа 6. Стаття В. Хмелько «Політичний портрет України. Передвиборчі настрої міського населення України» - інформаційно-аналітичне видання (бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи»), «Україна. Звіт про спостереження на

виборах 26 червня 1994 р.» (Видання Міжнародного Республіканського Інституту). 17 арк.

- 34.Справа 30. Виборча програма виборчого блоку партій «Національний фронт», «Україні – українську владу» (Всеукраїнський тижневик «Шлях перемоги»), проект постанови секції молодіжного націоналістичного руху, звернення до українських молодіжних організацій другого збору КУН. 9 арк.

Фонд 333 – Український національний комітет молодіжних організацій

Опис 1

- 35.Справа 4. Звернення представників молодіжних організацій України до Президента України Л. Кучми, Голови ВРУ О. Мороза, прем'єр-міністра Є. Марчука щодо стану молодіжної державної політики в Україні, створення громадського комітету «Молодь за економічні реформи» тощо. 7 арк.
36. Справа 10. Листування з органами влади щодо координації діяльності громадських молодіжних організацій, реалізації державної молодіжної політики, представництва УНКМО в органах влади та на міжнародному рівні. 124 арк.

Фонд 335 – Народно-демократичне об'єднання «Нова Україна»

Опис 1

- 37.Справа 5. Програма та Статут народно-демократичного об'єднання «Нова Україна». 43 арк.
- 38.Справа 6. Зауваження Об'єднання «Нова Україна» до проекту Конституції України. Вересень 1992 р. 54 арк.
- 39.Справа 12. Листування з Президентом України, народними депутатами, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, регіональними організаціями та колективними членами об'єднання «Нова Україна» про урядову, економічну реформу, систему оподаткування, підготовку з'їзду та з організаційних питань. 72 арк.

- 40.Справа 27. Тези та проекти до передвиборчих платформ об'єднання «Нова Україна» та Блоку «Вибір – 94». 9 арк.
- 41.Справа 39. Постанова Великої Ради Об'єднання «Нова Україна» про участь у створенні Громадських штабів на підтримку проєкту Конституції, внесеного Конституційною комісією, та заява Великої Ради щодо конституційного процесу в Україні. 5 квітня 1996 р. 24 арк.
- 42.Справа 58. Листування з прем'єр-міністром України В. Пустовойтенком, міністерством юстиції України, міністерством охорони здоров'я України, міністерством інформації України та іншими установами про участь у виборах депутатів, реформування системи соціального забезпечення, інші соціальні ініціативи тощо. 170 арк.
- 43.Справа 59. Матеріали 6-го з'їзду НДО «Нова Україна». 63 арк.
- 44.Справа 84. Передвиборчі документи напередодні парламентських виборів 2002 р. 96 арк.
- 45.Справа 95. Матеріали 7-го з'їзду НДО «Нова Україна». 76 арк.
- 46.Справа 100. Програми політичних партій та громадських організацій напередодні парламентських виборів 2002 року. 145 арк.

Фонд 342 – Українська селянська демократична партія

Опис 1

- 47.Справа 4. Заява Великої Ради УСДП до Верховної Ради України про усунення недоліків концепції проєкту закону України «Про внесення змін і доповнень до земельного кодексу України». Ухвала президії Великої Ради УСДП про створення клубів депутатів від УСДП. 2 арк.
48. справа 5. Програма Української селянської демократичної партії. 3 арк.
49. Справа 7. Заява Великої Ради УСДП до Верховної Ради України із засудженням угоди між Україною та Російською Федерацією, підписаною в м. Сочі 9 червня 1995. 14 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві

Фонд 1 – Верховна Рада України

Опис 16

- 50.Справа 5269. Постанова ВРУ «Про процедуру продовження розгляду проекту Конституції України у другому читанні». 27 червня 1996 р. арк. 63

Опис 20

- 51.Справа 2483. Листування з окремими громадянами з питань виборів до місцевих рад та адміністративно-територіального устрою України. 43 арк.

Опис 21

- 52.Справа 262. Аналітичні узагальнення міжнародного фонду виборчих систем (м. Вашингтон) щодо підготовки і проведення виборів Президента України. травень-червень 1994 р. 177 арк.

Опис 22

- 53.Справа 2320. Постанова ВРУ «Про склад Комісії з опрацювання проекту Конституції України (Конституційної комісії). 10 листопада 1994 р. арк. 7

Опис 28

- 54.Справа 124. Висновки по заявах політичних партій, установ, організацій на право представлення кандидатів у Президенти України. 126 арк.
- 55.Справа 215. Аналітичні узагальнення міжнародного фонду виборчих систем (м. Вашингтон) щодо підготовки і проведення виборів народних депутатів України. Том 1. Травень-грудень 1994 р. 281 арк.
- 56.Справа 262. Аналітичні узагальнення міжнародного фонду виборчих систем (м. Вашингтон) щодо підготовки і проведення виборів Президента України. травень-червень 1994 р. 68 арк.
- 57.Справа 263. Листування з претендентами на кандидата в Президенти України з питань публікації у пресі матеріалів, що компрометують кандидатів. 202 арк.

Опис 35

- 58.Справа 98. Витяг з стенограми комісії Верховної Ради Української РСР по розробці нової Конституції Української РСР. 4 грудня 1990 р. 57 арк.
- 59.Справа 120. Зауваження та пропозиції американських фахівців до проєкту нової Конституції України (до редакції нової Конституції від 29 січня 1992 року). З 17 березня 1992 року. 45 арк.
- 60.Справа 121. Проєкт Конституції України, підготовлений робочою групою Конституційної комісії 29 січня 1992 року. 76 арк.
- 61.Справа 124. Висновки по заявах політичних партій, установ, організацій на право представлення кандидатів у Президенти України. 96 арк.
- 62.Справа 129. Доповнення до проєкту нової Конституції, внесені народним депутатом України Морозом О. 83 арк.
- 63.Справа 130. Документи Міжнародного симпозіуму «Конституція незалежної України», організованого Асоціацією Українських Правників у співпраці з Українською Правничою Фундацією. 43 арк.
- 64.Справа 133. Проєкт нової Конституції України, внесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України 17 арк.
- 65.Справа 152. Обговорення проєкту нової Конституції України в медіа. (з прес-центру Верховної Ради України). 163 арк.
- 66.Справа 155. Огляд періодичних видань з питань опублікування та обговорення проєкту нової Конституції України за період з 1 жовтня по 31 грудня 1992 р. 272 арк.
- 67.Справа 156. Перелік узагальнень пропозицій і зауважень до проєкту нової Конституції України, які надійшли від народних депутатів України з червня по грудень 1992 р. 41 арк.
- 68.Справа 163. Огляд періодичних видань з питань опублікування та обговорення проєкту нової Конституції України за період з 1 вересня по 15 вересня 1992 р. 208 арк.
- 69.Справа 180. Інформації, довідки, статистичні матеріали про хід та основні результати всенародного обговорення і доопрацювання проєкту нової Конституції України з липня 1992 по січень 1993 р. 144 арк.

- 70.Справа 181. Зауваження та пропозиції до проекту нової Конституції України, що надійшли від громадських організацій станом на 18 листопада 1992 року. 227 арк.
- 71.Справа 191. Документи міжнародного симпозиуму «Проект Конституції України», підготовлений Українською правничою Фундацією. 125 арк.
- 72.Справа 203. Витяг з проекту Конституції України з доповненнями і змінами, затвердженого на II з'їзді Християнсько-демократичної партії України, який проходив у м. Ужгороді 9-10 грудня 1994 р. 278 арк.
- 73.Справа 205. Проект Конституції (Основний Закон), розроблений групою фахівців у галузі конституційного права з міст Києва та Харкова (з газети «Шлях перемоги», ч. 3 (215) від 22 жовтня 1994 р.) арк. 148 арк.
- 74.Справа 216. Протоколи засідань постійних комісій Верховної Ради України по доопрацюванню проекту Конституції України з вересня 1994 по червень 1996 р. 157 арк.
- 75.Справа 217. Проект Конституції України, опрацьований Робочою підкомісією Конституційної комісії на основі тексту, підготовленого Робочою групою і схваленого Конституційною комісією ВРУ 23 листопада 1995 року. 64 арк.

Опубліковані джерела

Збірники документів та аналітичні звіти

- 76.Горлов, А., Корольок, В., Лавренюк, С.,& Шевчук, Ю. (2008). Еволюція влади. Літопис новітньої історії України 1991–2007 рр. 552 с.
- 77.Громадські організації в Україні. Нормативно-правове регулювання. (2007). О. Роїна. 144 с.
- 78.Журналісти і незалежність. Спогади. Свідчення. Документи. (2020). Ю. Бондар. 400 с.
- 79.Заключний звіт місії ОБСЄ. (2005). Вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р. 56 с.
- 80.Заключний звіт ОБСЄ. (2002). Парламентські вибори 31 березня 2002 року. Бюро по демократичним інститутам та правам людини. 38 с.

81. Законотворча діяльність народного депутата України, голови ФПУ Олександра Стояна у період роботи Верховної Ради України III скликання (1998-2002 рр.). (2002). 84 с.
82. Звіт ОБСЄ по парламентських виборах 1998 р. (1998). ОБСЄ https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/1998_osce_ndu_en.pdf
83. Звіт Комітету виборців України за підсумками спостереження за повторним голосуванням і підрахунком голосів на виборах Президента України 21 листопада 2004 року. (2004). Комітет виборців України. <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:21-2004>
84. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга друга. Частина перша. Документи. Статті. (1995). С. Головатий. 439 с.
85. Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина перша. Документи. Стенограми. (1998). С. Головатий. 472 с.
86. Литвин, В.М. (2005). Україна – 2004. Події. Документи. Факти: У 3-х томах (Т. 1). Видавництво ТЗОВ «3 Медіа». 592 с.
87. Литвин, В.М. (2005). Україна – 2004. Події. Документи. Факти: У 3-х томах (Т. 3). Видавництво ТЗОВ «3 Медіа». 416 с.
88. Нові політичні партії України: довідник. (1990). А. Слюсаренко, М. Томенко. 48 с.
89. Програма професійних спілок України. (1993). 16 с.
90. Reference book for civil society organization. (2011). OSCE. PARTICIPATION IN THE LEGISLATIVE, OVERSIGHT, AND BUDGET PROCESSES OF THE ASSEMBLY OF KOSOVO. 47 p.
91. Референдум та президентські вибори 1 грудня 1991 року. (1992). Звіт, підготовлений співробітниками Комісії з безпеки та співробітництва в Європі (101 конгрес. 2 сесія). 18 с.
92. Статут «Українська Національна Асамблея». (2005). Затверджено Установчими Зборами політичної партії Українська Національна Асамблея. Протокол № 1 від 20 липня 1996. Свідectво №923. 56 с.

93. Третє відродження України. 1985-1992. Т. 2. 1989-1990. (2025). 784 с.
94. Третє відродження України. 1985-1992. Т. 3. 1990-1992. (2025). 656 с.
95. Україна напередодні та після виборів: огляд політичних сил (1994).
Політична думка, №2, 33-42 с.
96. Федерація профспілок України. Документи і матеріали (1992-1997). Ч.1.
(1997). 358 с.

Періодичні видання

97. 15 перемог і 15 «зрад» за 30 років незалежної України. Версія «Детектора медіа». (2021, 20 серпня). *Детектор медіа*.
<https://video.detector.media/special-projects/15-peremog-i-15-zrad-za-30-rokiv-media-nezalezhnoi-ukraiyy-za-versiyeyu-detektora-media-i84>
98. Амчук, Л. (2002, 25 березня). Знайомтеся: Віктор Медведчук, третій президент України. (Технологія захвату). *Українська Правда*
99. Азаров, В., Чернова, О., & Столярова, Т. (2021, 16 жовтня). Шахтарські протести. Шлях до незалежності. *Українська Правда*.
<https://www.pravda.com.ua/articles/2021/10/16/7310383/>
100. Бажан, О. (2021, 26 червня). Як народжувала Конституція. *Урядовий кур'єр*.
<https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-narodzhuvalasya-konstituciya/>
101. Безнаметова демократія. (2001, березень). *Україна Молода*, с. 3.
102. Богатир, В. (2025). Партійне будівництво України: як змінювався політичний ландшафт. *Українська Правда*.
https://www.pravda.com.ua/columns/2025/10/04/8001166/?utm_source=chatgpt.com
103. Бублик, М. (2004, 25 грудня). Шахта під ялинку. *Україна Молода*, с. 4-5
104. Булгак, П. (2004, 23 листопада). Гудки за чесні вибори. *День*, с. 4
105. Булгак, П. (2004, 25 листопада). Місто протесту і підтримки. *День*, с. 2

106. Буянова, П. (2024, 24 серпня). Безстрашні голоси: як журналісти в Україні боролися за національну ідентичність та проти цензури. 24 канал. https://24tv.ua/zhurnalistika-nezalezhnoyi-ukrayini-pro-kogo-varto-znati_n2618807
107. Василевська, О., & Денисенко, В. (2004, 25 листопада). Маніфест новітньої української журналістики. *День*, с. 2
108. Волошка, Л. (2004, 24 листопада). Тому що Ющенко. *Україна Молода*, с. 4
109. Величко, Я. (2019). Студенти, які розбудили Україну: історія діяльності Студентського братства у Львові та Львівській політехніці. *Тижневик «Аудиторія»*. <https://lpnu.ua/news/istoriia-diialnosti-studentskoho-bratstva-u-lvovi-ta-politekhniitsi>
110. Гавриш, О. (2004, 23 листопада). Звільнили за офіцерську чесність. *Україна Молода*, с. 5
111. Гавриш, О. (2004, 30 листопада). Міліція - з народом. *Україна Молода*, с. 5
112. Гайванович, І. (2000, 22 вересня). Листівки на ваші голови! *Україна Молода*. Випуск № 173 (1493), с. 2
113. Герасимів, Б. (2024). Президентські вибори. *Енциклопедія України в Інтернеті*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CElections%5CCL%5CElectionspresidential.htm>
114. Голос України. (1994, 12 березня). Соціологічне опитування, проведене СОЦІС...
115. Грабовський, С. (2005). «Країна Інкогніта»: Громадянське суспільство». *Радіо Свобода*
116. Губенко, О. (2004, 30 листопада). Едипів комплекс у політиці: ціна «лікування». *День*, с. 1
117. Дашевський, А. (2000, 20 грудня). Маніфестація під ялинку. *Україна Молода*, с. 3

118. Дашевський, А. (2000, 27 грудня). Мороз в Інтернеті «завис». *Україна Молода*, с. 3.
119. Дашевський, А. (2001, 16 січня). Посольства, пікети, майори... *Україна Молода*, с.3.
120. Дацюк С. (2002, 3 липня). Політична та соціальна телереклама на виборах 2002 року в Україні. *Телеграф: інформаційно-аналітичний Інтернет-журнал*.
[http://www.uis.kiev.ua/ other/telegrafua/tv_reclama_election_2002.htm](http://www.uis.kiev.ua/other/telegrafua/tv_reclama_election_2002.htm)
121. Декрети про натиск (2004, 27 листопада). *Україна Молода*, с. 1
122. Денисенко, В. (2004, 4 грудня). Без масок - ... люди! *День*, с. 2
123. Дипломати заговорили прямою мовою. (2004, 24 листопада). *Україна Молода*, с. 2
124. Дмитренко, Н. (2004, 27 листопада). Медіа для мас. *Україна Молода*, с. 2
125. Дмитричева, О., Мостова, Ю., & Рахманін, С. (2002, 22 березня). П'ять джерел, п'ять складових частин блоку «За єдину Україну!». *Дзеркало тижня*.
126. Дуцик, Д. (2000, 22 вересня). Листівки на ваші голови! *Україна Молода*, с. 2.
127. Єгорова, А. (2020, 14 листопада). Чим займаються громадські організації під час виборів: формати, виклики, впливи. *Детектор медіа*.
<https://cs.detector.media/infospace/texts/182499/2020-11-14-chym-zaymayutsya-gromadski-organizatsii-pid-chas-vyboriv-formaty-vyklykuvplyv/>
128. Єгорова, І. (2004, 30 листопада). «Місцеві» політтехнології. *День*, с. 2
129. Журналісти оголосили страйк. (2004, 25 листопада). *День*, с. 2
130. Зам'ятін, В. (2004, 4 грудня). Гаральд Лайбрехт: я не вірю в небезпеку розколу України. *День*, с. 2

131. Збігнєв Бжезинський: В Україні - вибух самосвідомості. (2004, 4 грудня). *День*, с. 3
132. Зеків на нари, тоді підем на пари. (2004, 26 листопада). *Україна Молода*, с. 2
133. Зінченко, О. (2013). Революція на граніті: нас можна назвати циніками, які готові загинути за ідею. *Українська Правда*, № 148, С. 86–93
134. Золотарьова, Я. (2021). Історія виборів. 1990 рік – перші альтернативні вибори в Україні. *Інтернет-видання «Опора»*.
135. Золотарьова, Я. (2021). Історія виборів: дострокові вибори Президента України у 1994 році. *Інтернет-видання «Опора»*.
136. Золотарьова, Я. (2021). Історія виборів: треті вибори Президента України 1999 року. *Інтернет-видання «Опора»*.
137. Іванів, Д. (2004, 30 листопада). Ультиматум, який скінчився. *Україна Молода*, с. 2.
138. Іванів, Д. (2004, 10 грудня). Сімнадцять днів, які перевернули Україну. *Україна Молода*, с. 3.
139. Ігор Коцюруба знайдений мертвим у Червонограді: підозрюють убивство (2018, 18 грудня). *Україна Молода*.
<https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/128988>
140. Кінах, А.К. (2003). Держава і реальний сектор: необхідний активний діалог. *Дзеркало тижня*, № 31 (456), с. 8.
141. Кіпіані, В. (2002, 8 жовтня). Князь Тьми та темників. *Українська Правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2002/10/8/2990971/>
142. Кіпіані, В. (2023) Я «по житни» журналіст, редактор і видавець...
Історична Правда.
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/01/19/162301/>
143. Клименко, В. (2004, 2 грудня). Ліна Костенко: на сьогодні у нас сформовано громадянське суспільство. *Україна Молода*, с. 9.

144. Кучма вважає державні ЗМІ гріховними зміями (1994, 5 липня). *Україна Молода*, с. 2.
145. Лаврінченко, О., & Лігачова, Н. (2000, 16 грудня). Три місяці компромату замість інформації. *День*, с. 1.
146. Лебідь, Н. (2004, 23 листопада). Перемога на виході з діляниць, *День*, с. 4.
147. Левчин, В. (2025). Помаранчева революція 2004: історія, причини та хронологія. *Kokl.ua*
148. Лемиш, А., & Мазурін, М. (2000, 22 вересня). Більше інформації – менше «пропаганди»! *День*, с. 1–2.
149. Лігачова, Н. (2000, 22 вересня). Коментар «Дня». *День*, с. 2.
150. Лігачова, Н. (2000, 23 вересня). Отже, одне запитання: чому немає інформації? *День*, с. 2.
151. Лігачова, Н. (2000, 26 вересня). Не мовчи, не обмануй, не будь байдужим. *День*. Випуск 173 (954), с. 1.
152. Лігачова, Н. (2001, 11 березня). Коментар «Дня». *День*, с. 2.
153. Литвиненко, О. (2004, 23 листопад). Віра в результат. У кожного – своя. *День*, с. 1.
154. Майдан чекає на правдивий суд (2004, 27 листопада). *День*, с. 2.
155. Масовий мітинг у Києві (1989, 17 грудня). *Шлях перемоги*, с. 2.
156. Матвієнко, А. (1999, 21 травня). «Сірість, приведена до влади, згубна...». *День*, №90 <http://www.day.kiev.ua/12734/>
157. Мостова, Ю. (2001, 27 січня – 2 лютого). Україна-2001: кінець перебудови. *Дзеркало тижня*, с. 1–2.
158. Мостова, Ю. (2001, 3-9 лютого). Карлос Паскуаль: від того, як Україна вийде з ситуації залежатиме можливість її інтеграції в Європу. *Дзеркало тижня*, с. 2
159. Мостова, Ю. (2001, 24-30 березня). Для кожного шанця «нейтральна» – своя... *Дзеркало тижня*, с. 1–2.

160. Мостова, Ю., & Рахманін, С. (2000, 23-29 вересня). Якщо «зірки» зникають, значить це комусь потрібно. *Дзеркало тижня*, с. 1.
161. Обираємо Президента України (1991, 12 вересня). *Україна Молода*, с. 1
162. Опозиція та Віктор Ющенко перебирають прибічників, яких втрачає влада (2001, 3-7 березня). *Дзеркало тижня*, випуск №9 (333), с.4
163. Опора. (2025). 1994 рік: перші вибори Верховної Ради в незалежній Україні. <https://oporaua.org/vybory/1994-rik-pershi-vibori-verhovnoyi-radi-v-nezalezhniy-ukrayini-25670>
164. Осадчук, П. (1990, 25 січня). Сумнівні аргументи виборчої комісії. *Літературна Україна*, с. 3.
165. Павличко згадав, як хотів задушити Кравчука за незалежність (2010). *Українська Правда*.
<https://www.pravda.com.ua/news/2010/08/24/5325828/>
166. Пивоваров, С.,& Гусев, Г. (2024, 2 жовтня). 34 роки тому почалася студентська Революція на граніті. Вона перемогла, але не зовсім. *Бабель*.
<https://babel.ua/texts/111359-34-roki-tomu-v-kiyevi-pochalas-studentska-revolyciya-na-graniti-vona-peremogla-ale-ne-zovsim-podiya-v-arhivnih-foto>
167. Писанська, В. (1990, жовтень). Ситий голодного не зрозуміє. *Вечірній Київ*
168. Піддубний, М. (2023). Майже Майдан. 22 роки тому бійкою з Беркутом у Києві завершилася акція Україна без Кучми – фото, відео. *NV.ua* <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/9-bereznya-20-rokiv-zakinchennya-akciji-ukrajina-bez-kuchmi-hronologiya-foto-video-novini-ukrajini-50145405.html>
169. Пора оголосила загальнонаціональний студентський страйк (2004, 23 листопада). *Українська Правда*.
<https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/23/3004529/>

170. Пристай, Д. (2020, 2 жовтня). «Революція на граніті». Хроніка студентського протесту на Майдані. *Суспільне новини*. <https://suspilne.media/67513-30-ta-ricnica-revolucii-na-graniti-hronika/>
171. Рахманін, С. (2001, 3-7 березня). Відкрита гра. *Дзеркало тижня*, с. 4.
172. Репортери без кордонів» констатують тиск влади на ЗМІ. (2004, 19 листопада). *Українська Правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/19/3004333/>
173. Рильов, К. (2004, 26 листопада). Помаранчева столиця. *День*, с. 3
174. Сабри, Ю. (2000, 30 грудня). «Репортери без кордонів» планують робочу місію з проблем свободи слова в Україні. *Дзеркало тижня*, с. 2.
175. Садловська, К. (2020, 2 жовтня). «Це були незабутні часи. Ми думали, що можемо щось змінити». Спогадки учасників Революції на граніті. *Суспільне Львів*. <https://suspilne.media/lviv/67758-ce-buli-nezabutni-casi-mi-dumali-so-mozemo-sos-zminiti-ucasnica-revolucii-na-graniti/>
176. Семків, В. (2004, 8 грудня). На фальсифікаціях вчаться? *Україна Молода*, с. 5
177. Семків, В. (2003, 23 листопада). Ми є народ! *Україна Молода*. С.2-3
178. Скачко, В. (1993, 1 листопада) Вибори-94: архітектура готова, боротьба розпочалася. *Українська Панорама* №003.
179. Скорик, М. (2004, 24 листопада). Страйкуйте, але не брешіть! *Україна Молода*, с. 4
180. Солодько, П. (2006) 9 березня 2001 року: спогади й прогнози від ініціаторів «Україна без Кучми». *Українська Правда* <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/03/09/3074768/>
181. Соціологічна служба «Дня». (2000, 23 грудня). *День*, с. 1.
182. Статут Федерації профспілок України (1992, 28 листопада). *Профспілкова газета*

183. Стеблюк, В. (2022). Історія створення студентської секції ВУЛТ та участь у революції на граніті. *Українські медичні вісті*. Випуск 1-2 (90-91), 71-72 с.
184. Стоян, О. (2004, 26 листопада). «Профспілки - теж «помаранчеві»». *Україна Молода*, с. 4
185. Сумик, Ю. (2000, 27 грудня). Георгій-2 у Львові. *Україна Молода*, с. 3.
186. Тищенко, Ю. (2005, січень). Перебіг президентський виборів. Далі буде...УНЦПД. *Українська Правда*
187. Трофімова, Н. (2004, 23 листопада). Екзитполи: вже не шоу. *День*, с. 1
188. Трофімова, Н. (2004, 28 грудня). Реванш «на виході». *День*, с. 1
189. Харченко, Т., & Дмитренко, Н. (2004, 23 листопада). «Детектив на ділянці № 70», *Україна Молода*, с.7
190. Харченко, Т., & Леонов І. (2004, 3 грудня). Страйкуйте на здоров'я! *Україна Молода*, с. 5
191. Хроніка опору (2004, 23 листопада). *Україна Молода*, с. 3
192. Хто наступний? (2000, 26 вересня). *Україна Молода*, с. 1.
193. Чемерис, В. (2006) «Україна без Кучми». *Українська Правда*
194. Шевченко, Л., Ярошенко, О., & Сек, А. (2001, 2 березня). Безнаметова «демократія». *Україна Молода*, с. 3
195. Шурхало, Д. (2020, 4 жовтня). Перший Майдан: 30-річчя Революції на граніті. *Радіо Свобода*.
<https://www.radiosvoboda.org/a/revolutsiya-na-hraniti-studentske-holoduvannia/30874467.html>

Нормативно-правові документи

196. Конституційний договір між ВРУ та Президентом України. (1995, 8 червня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Textи>

197. Конституція України. (1996). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%>
198. Постанова Верховної Ради України «Звернення до журналістів, керівників засобів масової інформації, громадських об'єднань та організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування» №1984-IV. (2004).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1984-IV#Text>
199. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України». (1992). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text>
200. Постанова Верховної Ради УРСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» № 402-XII. (1990). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12#Text>
201. Постанова Верховної Ради України «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)». (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/165/94-%D0%B2%D1%80#Text>
202. Постанова Кабінету Міністрів України «Про сприяння діяльності УНКМО» № 991-96-п. (1996, 22 серпня).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-96-%D0%BF#Text>
203. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР». (1994). Відомості Верховної Ради України, № 8, с. 40 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3997-12#Text>
204. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. № 537-V. (2007, 9 січня).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>
205. Проект Конституції України. (1993, 26 жовтня).
<https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1993.html>
206. Закон «Про вибори народних депутатів УРСР» № 8304-XI. (1989).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11/print>

207. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (1997, 24 вересня). Київ: Парламентське видавництво.
208. Закон Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР» № 1293-XII. (1991).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text>
209. Закон «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні» №2783-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>
210. Закон України «Про інформацію» №2658-XII. (1992).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
211. Закон України «Про медіа» №2849-IX. (2022).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
212. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» №281-XIV. (1998). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14#Text>
213. Закон України «Про об'єднання громадян» №2460-XII. (1992).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12#Text>
214. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». № 1045-XIV. (1999).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text>
215. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» № 3759-XII. (1993). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>
216. Treaty on the Functioning of the European Union. (1957). https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_15/oj/eng

Електронні ресурси

217. Інтернет-архів сайту Коаліції Учасників Помаранчевої Революції. (2026).
<https://web.archive.org/web/20110308235516/http://kupr.org.ua/pronas.html>
218. Історії трьох майданів: Революція на Граніті. (2026).
<https://hmarochos.kiev.ua/partner/rng/>

219. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. (2026).
<https://www.rada.gov.ua/>
220. Офіційний веб-сайт Європейського Союзу. (2026). <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/civil-society-organisation.html>
221. Офіційний веб-сайт Демократичного фонду імені Ілька Кучеріва. (2026). <https://dif.org.ua/article/sotsiologi-za-doviroyu-v-suspilstvi-posilidruge-mistse-pislya-tserkvi-vodnochas-im-ukraintsi-doviryayut-bilshe-nizh-politikam-i-zmi>
222. Офіційний вебсайт Комітету виборців України. (2026).
http://www.cvu.org.ua/page/about_cvu
223. Офіційний вебсайт Партії зелених України. (2026).
<https://greenparty.ua/istoriya/>
224. Офіційний вебсайт Співки підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств. (2026).
<http://www.spmsppu.kiev.ua/index.php?page=about>
225. Офіційний вебсайт Української екологічної асоціації «Зелений світ». (2026). <http://www.zelenysvit.org.ua/?page=about>
226. Офіційний вебсайт Українського інституту національної пам'яті. (2026). <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/4/1989-ustanovcha-konferenciya-ukrayinskogo-istoryko-prosvitnyckogo-tovarystva-memorial>
227. Офіційний вебсайт Українського центру незалежних політичних досліджень. (2026). Місія. Візія. Цінності.
<http://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/misiia-viziia-tsinnosti>
228. Офіційний вебсайт УНА-УНСО. (2026). Історія.
<http://unso.org.ua/uk/org/history>
229. Офіційний вебсайт Центральної виборчої комісії України. (парламентські вибори 1998).
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc15vfc93.html?kodvib=1>

230. Офіційний вебсайт Центральної виборчої комісії України. (парламентські вибори 2002). <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc12ve854.html?kodvib=400&pf7171=168>
231. Стенограма засідання Верховної Ради України № 21 від 29 травня 1990 р. (1990). <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4364.html>
232. Стенограма засідання Верховної Ради України № 50 від 14 травня 1991 р. (1991). <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4552.html>
233. Стенограма засідання Верховної Ради України № 93 від 30 червня 1992 р. (1992). <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4750.html>
234. Стенограма засідання Верховної Ради України № 10 від 6 жовтня 1993 р. (1993). <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4908.html>
235. Стенограма засідання Верховної Ради України № 12 від 7 жовтня 1993 р. (1993). https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/071093_12.htm
236. Статут Всеукраїнської громадської організації «Український союз промисловців і підприємців» (нова редакція). (2026). <https://uspp.ua/pro-uspp/z-istorii-uspp>

Мемуари та спогади очевидців подій

237. Васильчук, С. (2009). П'ята висота. Житомир.
238. Гетьман, В.П. (1996). Як приймалася Конституція України. Київ.
239. Гончар, О. (2008). Щоденники. Т.3. 1984–1995. Веселка.
240. Горинь, М. (2009). Запалити свічку. Харківська правозахисна група.
241. Доній, О., & Синельников, О. (1999). Історія УСС мовою документів і фактів (1989-1999). Смолоскип.
242. Красівський, З. (1992). Спогади З. Красівського. Історія Витвиці в документах і спогадах.
243. Кравчук, Л. (2002). Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Століття.

244. Кучма, Л. (2023). Україна не Росія. Двадцять років потому. Адеф-Україна.
245. Мельник, І. (2009). Мої рухівські пригоди 20 років тому. «Річ». <https://zbruc.eu/node/73903>
246. Павличко, Д. (2004). Погоня. Світло й тінь.
247. Павличко, Д. (2004). Українська національна ідея. Основи.
248. Павличко, Д. (2018). Спогади (у 4 т.).
249. Чорновіл, В. (2011). Спогади (у 10 т., т. 7: Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992), упоряд. В. Чорновіл). Смолоскип.
250. Ющенко, В. (2014). Недержавні таємниці. Фоліо.

Література

Дисертації та автореферати

251. Вінцукевич, К.В. (2010). Громадські організації у політичному процесі сучасної України [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
252. Гармаш, Н.С. (2009). Мас-медіа в демократизаційних процесах перехідного суспільства (на прикладі українських і російських парламентських виборчих кампаній [Дисертація]. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.
253. Горбачова, О.С. (2008). Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. XX ст.: процес становлення та розвитку [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
254. Демченко, С.В. (2004). Медіаполітична система в сучасній Україні [Дисертація]. Дніпропетровський національний університет.
255. Заплетнюк, М.А. (2016). Формування громадського суспільства в Україні у 1990-х роках (історичний аспект) [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

256. Кравчук, В.В. (2008). Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) [Дисертація]. Київський національний університет внутрішніх справ.
257. Любченко, П.М. (2007). Місцеве самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект [Автореферат дисертації]. Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого.
258. Мороз, Н.О. (2018). Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991-2010 рр.) [Дисертація]. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»; Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського.
259. Москаленко, С.О. (2009). Громадські організації як суб'єкти формування та реалізації соціальної політики в Україні [Дисертація]. Національна академія державного управління при Президентові України.
260. Наливайко, Т.В. (2009). Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект [Автореферат дисертації]. Луганський державний університет внутрішніх справ.
261. Нестеряк, Ю.М. (2013). Трансформація комунікаційного середовища у контексті сучасної медіаполітики України [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
262. Пащенко, В.І. (2005). Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні [Автореферат дисертації]. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень.
263. Погоріла, Л.П. (2015). Недержавні засоби масової інформації як інститут громадянського суспільства (теоретико-правовий аспект)

- [Автореферат дисертації]. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.
264. Пономарьов, С.М. (2014). Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації в Україні [Дисертація]. Національна академія внутрішніх справ України.
 265. Стулова, Д.Ю. (2010). Трансформація моделей діяльності українських мас-медіа під час парламентських виборчих кампаній в Україні [Дисертація]. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.
 266. Травлос, Т.С. (2017). Феномен протесту в політичному процесі сучасної України [Дисертація]. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».
 267. Цвих, В.Ф. (2004). Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
 268. Чернишевич, О.В. (2009). Становлення та розвиток інституту президентства в Україні (1991–2006 рр.) [Автореферат дисертації]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
 269. Шваб, М.А. (2016). Молодіжні неурядові організації в сучасному публічному процесі: інформаційно-комунікаційний вимір [Дисертація]. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
 270. Шкабко, С.І. (2016). Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975–2005 рр.) [Дисертація]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Монографії

271. Бойко, О. (2002). Україна у 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку.

272. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства. (2011). За наук. ред. В. П. Беха. Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.
273. Громадянське суспільство: історія та сучасність. (2010). За заг. ред. Т.В. Розової. Юридична література.
274. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. (2006). За заг. ред. Ф. Рудича.
275. Діденко, Ю. В. (2006). Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002). Астропринт.
276. Зеленько, Г. І. (2007). Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса.
277. Зеленько, Г. (2022). Траєкторії трансформації політичного режиму в Україні: демократія vs олігархічна клановість. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса.
278. Казакевич, О. (2014). Історичні аспекти формування громадянського суспільства на українських землях та громадські ініціативи сьогодення. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспектива. Острозька академія.
279. Кармазіна, М.С. (2021). Політичні партії та бізнес-структури в Україні: підсумки діяльності. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
280. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму. (2014). Ю.С. Шемшученко, О.В. Батанов, А.Р. Крусян. Юридична думка.
281. Костенко, А.М. (2018). Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України. Сумський державний університет.
282. Кравчук, В.М. (2011). Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти). Терно-граф».

283. Кресіна, І. О., & Перегуда, Є. В. (2003). Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
284. Кульчицький, С. (2005). Помаранчева революція. Генеза.
285. Левчук, К.І. (2009). Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.).
286. Любченко, П. (2006). Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства.
287. Манайло-Приходько, Р.Ю., & Остапець, Ю. (2020). Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. ТОВ «РІК-У».
288. Нестеряк, Ю.В. (2014). Державна інформаційна політика України: Теоретико-методологічні засади. Саміт-книга.
289. Остапець, Ю. (2016). Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Поліграфцентр «Ліра».
290. Постол, О. Є. (2016). Громадянське суспільство як суб'єкт формування системи публічного управління. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід. ЗДІА, 211-250.
291. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. (2007). За заг. ред. А.І. Кудряченка. НІСД.
292. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи. (2014). За заг. ред. О.М. Руденко., С.В. Штурхецького та ін. Острозька академія.
293. Слюсаренко, В. (2013). Формування інститутів громадянського суспільства: регіональні аспекти. ДВНЗ «Ужгородський національний університет».
294. Стойко, О. (2016). Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.

295. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. (2016). М.І. Михальченко та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.
296. Требін, М.П. (2013). Громадянське суспільство в Україні: процес формування та розвитку за роки незалежності. Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого.
297. Третій сектор в Україні: проблеми становлення. (2001). М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустян. Український ін-т соціальних досліджень.
298. Тупиця, О. Л. (2008). Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування. Вид-во Дніпропетровського національного університету.
299. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. (2007). Кер. авторського колективу В. Солдатенко. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.
300. Цветков, В.В, Кресіна, І.О., & Коваленко, А.А. (2003). Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти.
301. Цимбалюк, В.І., Гришко, В.І., & Міщук, І.В. (2019). Формування та становлення громадянського суспільства в Україні.

Наукові, науково-популярні видання та навчальні посібники

302. Adkins, R.E. (2008). The evolution of political parties, campaigns, and elections: Landmark Documents, 1787-2008.
303. Алексеев, Ю.М., Кульчицький, С.В., & Слюсаренко, А.Г. (2000). Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.) «ЕкеОб».
304. Андрущенко, В. П. (2006). Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Атлант ЮЕмСі.

305. Аслунд, А. (2001). Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. Дух і літера.
306. Баран, В.К. (2003). Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича.
307. Bernard, A., Helmich, H., & Lehning, P.B. (1998). Civil society and international development. North-south centre of the Council of Europe.
308. Бистрицький, Є., Пролеєв, С., Білий, О., Лозниця, С., Зимовець, Р., & Кобець, Р. (2018). Національна ідентичність і громадянське суспільство. (2-ге вид-во). Дух і літера.
309. Бойко, О. (2023). Історія України. Навчальний посібник.
310. Бойко, О., & Яневський, Д. (2021). 30 років незалежності України (Т. 1). Фоліо.
311. Curran, J. (2011). Media and democracy.
312. Головка, В., & Якубова, Л. (2022). Випробовуючи долю, гартуючи волю. Книга 3. 30 років незалежності: виклики, випробування, відповіді. Кліо.
313. Даниленко, В.М. (2018). Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Інститут історії України НАН України.
314. Дем'янець, О., Задоя, К., & Москаленко, А. (2008). Правове регулювання діяльності громадських організацій в Україні.
315. Fitzduff, M. (2004). Civil Society and Peacebuilding "The New Fifth Estate?".
316. Гай-Нижник, П. (2012). Народний Рух України. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса.
317. Гарбуз, В. (2005). Повстань Україна.
318. Гончаренко, В.В., Пожар, А., & Єжелей, Ю. (2024). «Третій сектор» і соціальна економіка у сучасному світі.
319. Гончарук, Г. (1997). Народних Рух України. Історія.

320. Грицак, Я. (2025). Подолати минуле: глобальна історія України. Портал.
321. Громадські об'єднання в Україні: Навчальний посібник. (2007). За ред. В.М. Бесчастного. Знання.
322. Громадські організації: їх роль у суспільно-політичному житті України. (1997). Беренштейн, Л.Ю., Мигрин, Г.П., & Котигоренко, В.О.
323. Hague, R. Harrop, M., & Breslin, S. (1998). Comparative government and politics: An introduction.
324. Іванюк, М. І. (2013). Інститути громадянського суспільства у Західному регіоні України періоду незалежності.
325. Історія України. Новітня доба. (2012). За ред. В. Литвина. Академвидав.
326. Карабанов, М.М. та ін. (2006). Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра.
327. Кармазіна, М.С. (2007). Президентство: український варіант.
328. Кіреєв, О. (2026). Україна: президентські вибори 1994 р.
329. Колодій, А. (2002). На шляху до громадянського суспільства. Червона Калина.
330. Кормич, Л. І. (2002). Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. Юридична література.
331. Кульчицький, С.В. (2024). Новітня історія України: 1953-2023. Арій.
332. Литвин, В. (1994) Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Абрис.
333. Литвин, В.М. (2001). Україна: досвід та проблеми державотворення 90-ті роки ХХ ст. Наукова думка.
334. Литвин, В.М. (2013). Історія України. Наукова думка.
335. Литвин, В. (2016). Історія України (Т. III Кн. 2). Наукова думка.
336. Литвин, В.М., Смолій, В.А., & Левенець, Ю.А. (2007). Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. Парламентське вид-во.

337. Нариси історії професійних спілок України. (2002). За ред. О.М. Стояна.
338. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. (2002). Уклад. С. Т. Фролов. ВПЦ «Київський університет».
339. Нестеряк, Ю.В, Нестеряк, Ю.М., Клименко, О.П. (2022). Від Майдану до Майдану: новітня історія української журналістики (1989-2019): Навчальний посібник. ВЦ «Академія».
340. Обушний М.І., Примуш М.В., & Шведа Ю.Р. (2017). Патологія. Навчальний посібник.
341. Остапець, Ю. (2016). Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія».
342. Паламарчук, В. (2005). Основні суспільно-політичні результати президентських виборів 2004 р. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005. Національний інститут стратегічних досліджень.
343. Плохій, С. (2016). Брама Європи. «Клуб сімейного дозвілля».
344. Політичні партії України. (1996). За ред. В.М. Якушика.
345. Політична історія України. XX століття. (2003). Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002 рр.). За ред. О.М. Майбороди, Ю.І. Шаповала, О.В. Гараня та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
346. Скворцова, В., & Походай, Я. (2024). Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Український незалежний центр політичних досліджень.
347. Слинько, Т.Н., & Кушнарєнко, О.Г. (1998). Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: Навчальний посібник. Арсіс.
348. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні. (2019). За ред. О. Резніка. Інститут соціології НАН України.

349. Цісах В. (2000). Трансформація преси в Україні та Польщі.
350. Шаповал, В.М., & Корнєєв, А.В. (2011). Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні у 1990-1996 роках). Фоліо.
351. Шпорлюк, Р. (2002). Чому українці є українцями? Eurozine.
352. Фішел Ю. (2023). Московський фактор. Віват.

Статті

353. Агафонова, Г. (2008). Етапи розвитку політичного центризму в Україні. *Освіта регіону*, 1-2, 49-53.
354. Андрійчук, Т. (2013). Формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні: чинники та особливості. *Політичний менеджмент*, 60-70.
355. Андрусечко, П. (2010). Президентські вибори по-українськи. *Український журнал*, 1 <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/842/>
356. Батрименко, О.В., Ткач, О.В., & Васько, С.О. (2024). Колективна пам'ять як фактор діяльності громадянського суспільства. *Політичне життя*, 1, 11-18.
357. Бевз, Т. (2012). Консервативні партії сучасної України: традиція чи модернізація. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2, 85-96.
358. Бевз, Т. (2014). «Образ» громадянського суспільства у документах політичних партій і його взаємодія з опозицією. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 4 (66), 45-59 с.
359. Бевз, Т.А. (2019) Українська селянська демократична партія (УСДП). *Енциклопедія історії України: Україна—Українці. (Кн. 2.)* Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_seljanska_demokratychna_partija
360. Бельська, Т. (2010). Взаємовідносини органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту. *Актуальні проблеми державного управління*, 140-147.

361. Birch, S. (1995). The Ukrainian Parliamentary and Presidential Elections of 1994. *Electoral Studies*, 93-99.
362. Бобровнік, Ю. (2009). Суспільно-політична діяльність Української Студентської Спілки в Україні (грудень 1991-червень 1996 рр.). <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/28>
363. Бойчук, І. (2014). Правова регламентація функціонування засобів масової інформації в Україні. *Науково-інформаційний вісник «Право»*, 143–148.
364. Вінцукевич, К. (2007). Громадські організації та громадські рухи: сутність понять, типологія, функції. *Політологічний вісник* (27), 207-216.
365. Власенко, С. І. (2023). Роль громадянського суспільства у становленні публічної політики національної пам'яті в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток* (19), 31–50.
366. Габермас, Ю. (2005). Три нормативні моделі демократії. *Демократія: Антологія*, 364–372.
367. Гаврада, І. (2006). Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації. *Політичний менеджмент* (5).
<https://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1406>
368. Гарачковська, О. (2021). Жанрові особливості аналітичної журналістики у контексті становлення сучасного інформаційного простору. *Український інформаційний простір*, 2 (8), 146-154.
369. Гармаш, Н. С. (2008). Роль мас-медіа в умовах демократизації суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»* (796), 137– 142.
370. Гев'юк, У. (2010). Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 78-82.
371. Головатий, М. Ф. (2001). Ставлення молоді до громадського життя. *Молодь України у*

дзеркалі соціології, 125–133.

372. Голодова, С. (2020). Студентська революція на граніті. *Наукова бібліотека ТДАТУ*. <http://www.tsatu.edu.ua/biblioteka/studentska-revoljucija-na-hraniti/>
373. Гонюкова, Л.В. (2026). Інноваційна політична діяльність УГС. *Сайт Українського інституту національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/innovaciyna-politychna-diyalnist-ugs>
374. Горбачова, О. (2006). Відображення проблеми консолідації української нації в статутних документах загальноукраїнських громадських організацій. *Часопис української історії* (4), 118–123.
375. Демченко, Д.С. (2023). Президентські вибори в 1991-2019 рр. (до проблеми трансформації комунікаційних та виборчих технологій). *Держава та регіони. Соціальні комунікації*, 81-93.
376. Демченко, С.В. (2002). Засоби масової комунікації як інструмент управління громадською свідомістю. *Вісник Дніпропетровського університету. Літературознавство. Журналістика* (5), 49-54.
377. Diamond, L. (1996). Towards democratic consolidation. *The Global resurgence of democracy*, 227-240.
378. Добровольська, Г. (2025). Трансформація місця і ролі профспілок у системі політичних відносин в умовах незалежності України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка* (2), 85-93.
379. Дубов, Д. (2007). Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій. *Політичний менеджмент* (1), 57-65.
380. Дуцик, Д. (2005). «Четверта колона» Част.3. *Політична журналістика*, 69-77.

381. Жильнікова, Н. (2013). Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право* (23), 26-31.
382. Заплетнюк, М. А. (2015). Вплив економічних чинників на формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х роках. *Гуржіївські історичні читання* (8), 315–322.
383. Історія українського профспілкового руху. (2023). *Пресслужба НП України*. <https://profspilka.org/uk/novyny/istoriya-ukrayinskogo-profspilkovogo-ruhu>
384. Karol, D. (2014). Political parties in american political development. *The Oxford Handbook of American Political Development*, 473-491.
385. Кармазіна, М. (2012). Українська багатопартійність: становлення та розвиток. *Наукові записки* (3), 25-30.
386. Карпенко, В. (2003). Преса і незалежність України. *Практика медіа-політики 1988–1998 рр.*, 225–230.
387. Каплій, О. В. (2013). Класифікація засобів масової інформації: конституційно-правові питання. *Актуальні проблеми політики*, (50), 35-46.
388. Кашук М. (2013). Вибірчі протести в Україні в 2004 році. *Przegląd zachodni*, 147-156.
389. Кіндратець, О. (2005). Політичні зміни і політична стабільність. *Політичний менеджмент*, (2), 55–67.
390. Коваль, Г. В. (2013). Роль молодіжних громадських організацій у формуванні та реалізації державної молодіжної політики. *Наукові праці. Державне управління*, (202), 46–50.
391. Ковалевський, В. (2009). Сучасний стан і тенденції розвитку медіасфери України. *Політичний менеджмент*, (5), 109-119.
392. Колодій, А. (2009). Траєкторія демократичного переходу в Україні. *Політична трансформація в Польщі та Україні: 1989- 2009*. <http://politicalstudies.com/?p=570>

393. Колодій, А. (2007). Транзитологічна парадигма суспільних змін світлі Помаранчевої революції. *Наукові записки. Серія «Політичні науки»*, 7-24.
394. Коломієць, Т.В., Яковлєва, Н.І., & Северенчик, О.П. (2019). Президентські і парламентські виборчі кампанії в умовах однорічних електоральних циклів доби незалежності України. *Вісник НТУУ «КПІ»*, (4), 95-101.
395. Корнієнко, Н. В. (2014). Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*, 166-170.
396. Коропатник, М. (2011). Еволюція політичних партій в незалежній Україні. *Сіверянський літопис*, 135-143.
397. Кравчук, В. М. (2003). Громадські організації в громадянському суспільстві: теоретичні питання, *Українське право*, (1), 201 – 206.
398. Кресіна, І. (2013). Держава і громадянське суспільство. *Держава і право*, (62), 378–383.
399. Кривошея, В. (2010). Сучасні політичні партії в Україні та їх класифікація за участю у виборах. *Наукові записки ІІнЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, (48), 45-59.
400. Крисаченко, В. (2021). Консолідаційний потенціал громадянського суспільства в Україні: синергія самоорганізації. *Політологічний вісник*, 87, 162–179.
401. Крисаченко, В. (2023). Українське суспільство: комунікативні механізми консолідації. *Політологічний вісник*, 91, 289–304.
402. Крисаченко, В. (2024). Громадянське суспільство України та діаспора: культурно-освітні пріоритети збереження ідентичності. *Політичне життя*. 127–132.
403. Кругляк, М.Е., & Кучанський, А.В. (2024). «Революція на граніті» як форма відображення ціннісних орієнтацій українського студентства періоду «перебудови». *Вісник НТУУ «КПІ»*, (4), 15-22.

404. Кузьмінська, Н. (2002). Соціал-демократична партія України (об'єднана). *Карпатика*, 117-119.
405. Kuzio, T. (1995). The 1994 parliamentary elections in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 335-361. DOI: 10.1080/13523279508415294
406. Kuzio, T. (2010). Nationalism, identity and civil society in Ukraine: understanding the Orange revolution. *Communist and Post-communist studies* 43, (3), 291-296.
407. Кулик, В.М. (2010). Політика української влади щодо мас-медіа та її вплив на медійний дискурс. *Наукові записки. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України* (45), 288-302.
408. Куцова, О. (2008). Лідерство як продукт масових комунікацій у контексті демократизації політичного простору. *Актуальні проблеми політики*, (33), 323 – 328.
409. Кульчицький, С.В. (2024). Помаранчева революція. *Енциклопедія Сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-883267>.
410. Лациба, М. (2006). Громадські слухання розробникам місцевих нормативних актів. *Партнери*, (12), 19 – 31.
411. Лебедєва-Гулей, О.З. (2006). Тенденції розвитку української газетної публіцистики 1991-2006 рр. <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2169>
412. Литвин, В. (1992). Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів. *Політологічні читання*, (1), 62-101.
413. Литвин, В.М. (1990). Громадсько-політичні формування на Україні: становлення тенденції розвитку. *Під прапором ленінізму*, (23), 46-57.
414. Липчук, О. (2024). Європейський досвід становлення громадянського суспільства: можливості використання в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, (17), 74-81.

415. Лопушинський, І. П., Філіппова, В. Д., & Плющ, Р. М. (2021). Розбудова в Україні громадянського суспільства як механізм ефективного державотворення. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, (6), 223-231.
416. Лотюк, О.С. (2014). Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 32-35.
417. Любченко, П. (2010). Засоби масової інформації як структурний елемент громадянського суспільства та їх вплив на місцеве самоврядування. *Питання конституційного права*, (1), 68–77.
418. Мадрига, Т., & Кобець Ю. (2025). Інститути громадянського суспільства в Україні: концептуальні підходи, суспільна роль і нормативно-правове підґрунтя. *Регіональні студії*, 111–115.
419. Макєєв, С. (2005). Просування політичних персоналій. *Новини Vs. Новини: Виборча кампанія в новинних телепрограмах*, 160–161.
420. Malkina, G., Petrenko, I. (2025). The security and freedom dilemma: Ukraine's democratic path through war and the challenges of consolidation. *Політологічний вісник* (96), 180-191.
421. Матвійчук, А.В. (2007). Громадські організації в Україні: історія та сучасність. *Політологічний вісник*, (26), 194-205.
422. McFaul, M. (2005). Transitions from Postcommunism. *Journal of Democracy* (16), 5-19.
423. Mexhuani, B., & Rrahmani, F. (2017). The relationship between political parties and civil society. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*. doi: 10.4172/2332-0761.1000295.
424. Мельничук, В. (2025). Перші демократичні парламентські вибори. *Історична Правда*
425. Михайловська, О. (2006). Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*, (3), 76-85.

426. Мороз, Н. О. (2011). Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*, (3–4), 241–246.
427. Мороз, Н. О. (2012). Роль засобів масової інформації у формуванні громадянського суспільства в Україні, *Гуманітарний журнал*, (2-3), 205—210.
428. Москаленко, С. О. (2006). Взаємодія держави і громадських організацій як суб'єктів соціальної політики, *Вісн. НАДУ*, (4), 242 – 249.
429. Мовчан, О.М. (2012). Професійні спілки в Україні. *Енциклопедія історії України (10 т.)*. <http://www.history.org.ua/?termin=Profspilky>.
430. Нестеряк, Ю. М. (2012). Сучасний стан розвитку мережних ЗМІ: європейський досвід та українська практика. *Інформаційне суспільство*, (17), 56—61.
431. Онищенко, О. (2002). Громадянське суспільство: тенденції становлення. *Наука і суспільство*, (1–2), 200-207 с.
432. Оніщенко, Н. М. (2017). Держава, громадянське суспільство та громадське життя: деякі аспекти розгляду. *Правова держава*, (28), 92-97.
433. Орзіх, М.П., & Єзеров, А.А. (2011). Конституція України діє. Конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України). *Наукові праці НУ ОЮА*, 28-46.
434. Pardo E. (2011). Yanukovich's Ukraine after the Orange revolution: mere parenthesis or on its way back to normalcy? *UNISCI Discussion Papers*, (27), 265-278.
435. Perga, Iu. M., & Makhno, O. V. (2025). Political participation as a European value: The role of civic engagement in shaping European Union policies. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Державне управління»*, 5(35), 238–250.

436. Пилипенко, Л., & Позняковська, Н. (2023). Концепції становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Макроекономічні механізми*, (99), 121–127.
437. Погоріла, Л. (2014). Недержавні засоби масової інформації як європейська традиція взаємовідносин суспільства і держави. *Держава і право*, (64), 74-81.
438. Подлущкий, Д.А. (2022). Молодіжні громадські організації та їх роль у формуванні громадянського суспільства. *Вісник студентського наукового товариства*, (26), 38-41.
439. Поліщук, І. (2019). Народний Рух України: причини виникнення та наслідки діяльності. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 58-71.
440. Пономарьов, С. М. (2013). Європейські стандарти у сфері законодавства про реалізацію права на об'єднання у громадські організації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, (5), 221-230.
441. Работа, Ю. (2018). Профспілки в українській незалежній державі. *Офіційний веб-портал Федерації професійних спілок України*. <https://fpsu.org.ua/240-do-dnya-nezalezhnosti-ukrajini/14447-porofspilki-v-ukrajinskij-nezalezhnij-derzhavi.html>
442. Розік, М. В. (2019). Правові засади електоральної участі громадян України на парламентських виборах 1998–2019 рр. *Політикус: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського*, (5), 25–33.
443. Рубцов, В. (2007). Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства. *Наукові записки. Серія «Політичні науки». Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.*, 37-44.
444. Савко, Ю. (2004). Громадські організації та їх вплив на суспільно-політичний процес сучасної України. *Вісник Львівського університету*, (6), 201-211.

445. Сирінська, О. (2012). Як виник сайт «Майдан»? *Політична енциклопедія*, 727–728.
446. Слюсаренко, А., & Томенко, М. (1992). Спроба класифікацій політичних партій України, *Політологічні читання*, (1), 102-109.
447. Смолій, В.А. (2016). Українська мрія: 25 років викликів. *Наука і суспільство. Вісник НАН України*, (8), 9-15.
448. Совгиря, О. (2020). Інститут референдуму у позиціях зарубіжних конституційних судів: перспективи розвитку судового конституціоналізму в Україні. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*, 211-213.
449. Стулова, Д. Ю. (2007). Суспільна модель діяльності засобів масової інформації в Україні. *Актуальні проблеми політики*, (30), 422-425.
450. Taylor, M., & Napoli, P. (2008). Public perceptions of how media and NGOs contribute to civil society in Croatia's accession to the EU. *International Journal of Communication*, 1226-1247.
451. Тишкун, Ю. (2006). Історіографія «Помаранчевої революції»: нові перспективи дослідження громадянського суспільства в Україні. *Національний університет «Львівська політехніка»*, 24-28.
452. Цвих, В.Ф. (2001) Профспілки як організація особливої групи інтересів: основні засади функціонування у громадянському суспільстві. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*, (4), 31 – 35.
453. Цвих, В.Ф. (2002). Історія еволюції профспілок та завдань і цілей, способів і методів діяльності. *Грані*, (5), 43–47.
454. Цокур, Є. (2009). Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*, (3), 129-136.
455. Череватюк, В.Б., & Безпальча, О.О. (2015). Громадянське суспільство в Україні: етапи формування та нові громадські ініціативи. *Юридичний вісник*, (4), 48-53.

456. Чернишевич, О. (2023). Економічна політика президента Л. Кравчука (1991-1994): стратегії та прорахунки перехідного періоду. *Гілея: науковий вісник*, (182), 133 – 137.
457. Шведа, Ю. (2009). Партійна система незалежної України: етапи трансформації. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*, (3), 48-55.
458. Шкабко, С. (2020). Активізація молодіжних рухів та організацій напередодні й під час Революції гідності. *Соціум. Документ. Комунікація*, (9/2), 250-269.
459. Шкабко, С. І. (2014). Економічна політика Леоніда Кучми в 1994-1999 рр.: спроби реформ. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*, (120), 61–64.

Матеріали наукових конференцій

460. Артимишин, П., & Ільницький, В. (2022). Українські революції кінця ХХ-початку ХХІ ст.: причини та наслідки. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, (51). 772–777.
461. Білик, Г. (2023). Олесь Гончар і студентська революція на граніті 1990 року (за щоденниковим дискурсом). *Олесь Гончар у духовно-культурному часі та просторі: збірник наукових праць*, 66–77.
462. Гайворонська, Н.А. (2015). Роль молоді в політичних змінах України. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Гуманітарне та патріотичне виховання студентської молоді в умовах глобалізації та євроінтеграції»*, 117–120.
463. Деревінський, В. (2010). Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію. *Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову*, 36–45.

464. Комар, Д.С. (2021). Молодь як рушійна сила вітчизняного державотворення: ретроспективний аналіз. *Збірник матеріалів III Всеукраїнського конкурсу наукових есе «Публічне управління в історії української держави: погляд молодого покоління»*, 311–314.
465. Погоріла, Л. П. (2013). Створення недержавних ЗМІ – шлях до демократичного поступу держави. *Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 141–144.
466. Редюхін, В. (2006). Взаємодія молодіжних громадських організацій та органів влади в реалізації молодіжної політики. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 93–97.
467. Чернишевич, О.В. (2020). Президентські вибори 1991 року як етап утвердження незалежності України. *The 5th International scientific and practical conference “Scientific achievements of modern society”*, 1086–1089.
468. Юсупова, О.Д. (2021). Роль молоді в розвитку громадянського суспільства. *Збірник матеріалів III Всеукраїнського конкурсу наукових есе «Публічне управління в історії української держави: погляд молодого покоління»*, 374–377.